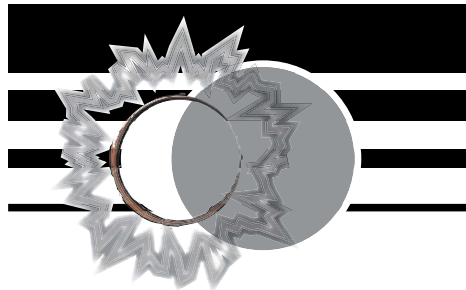

Микола Ткач

Слово о полку ІГОРЕВІМ

ГРАФІЧНА
РЕКОНСТРУКЦІЯ,
ПЕРЕКЛАД,
СЛОВНИК-ДОВІДНИК

Київ 2008

Перун

«Слово о полку Ігоревім» — найвизначніша пам'ятка давньої української міфопоетики, писемності, мови. Цей славетний твір має безліч перекладів та переспівів різними мовами світу.

Пропоноване видання подає: віршований варіант оригінального тексту пам'ятки українською абеткою за науковою реконструкцією відомого дослідника пам'ятки, поета, етнологі кандидата історичних наук Миколи Ткача; його переклад тексту пам'ятки сучасною літературною українською мовою та укладений ним перший в Україні і світі «Словник-довідник «Слова о полку Ігоревім» у контексті українських писемних джерел, зразків фольклору та говірок». Словник дає можливість читачеві по-новому осмислити кожне слово, вжите автором пам'ятки.

У книзі подається також копія видання твору 1800 року.

Завдяки відтворенню ритмічної структури та вимови слів давній славетний твір читається і сприймається легко й зрозуміло — в природному звучанні.

Передмову до видання написав відомий письменник, лауреат Національної премії імені Т. Г. Шевченка Микола Шудря.

Для науковців, викладачів, студентів, усіх, кого цікавить українська література, міфопоетика та мова.

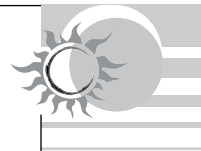
Автор висловлює щирі вдячність:

*Бобровицькому відділенню товариства
«Чернігівське земляцтво» у Києві, керівник — Пінчук А. М;
за надану фінансову підтримку для видання книги;*

*дружині Надії Данилевській за повсякчасну
підтримку у роботі над текстом книги.*

© Ткач Микола, Слово о полку Ігоревім:
графічна реконструкція, переклад,
словник-довідник, 2008

ВІЩЕ СЛОВО КНЯЖОЇ ДОБИ

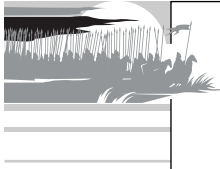

3

Народи між собою різняться найвідчутніше мовою. Вона для них — пам'ять, їхній оберіг. І позбав сьогодні націю права спілкуватися рідним, витвореним упродовж тисячоліть, словом, — одразу перестане існувати історична спільнота, зникне з карти світової цивілізації одна з найквітучіших культур людства.

Тож недарма завойовники в усі часи нав'язували порабованим країнам свою «вищу» мову. Пригадаймо присуд оскаженілого російського міністра «народнаво затемнення» графа Валуєва щодо мовної окремішності українців: «Малоросійскаво языка не било, нет і бить не может...» Нам забороняли здобувати освіту в українській школі, мати свою літературу, театр і науку та — ба! — навіть співати народних пісень. Щоб ми не знали кобзарських дум, не читали козацьких літописів, а найперше — поділили між братніми народами свою історію з давніх-давен, од коліски — Київської Русі, яку стали називати радянські дослідники «Древней Русью». І, звісно, відібрали в нас найкоштовнішу перлину нашого красного письменства — «Слово о полку Ігоревім».

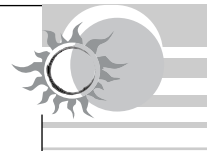
«Слово» — це не просто думний твір, епічна поема українського народу. Це, коли хочете, справжня дума України з часів державного існування, це — жива історія Київської Русі в невмирущих художніх образах. З-поміж найвизначніших поетичних казань світу героям «Слова» заповідано невмирущу славу поруч із французом Роландом, іспанцем Компеадором-Сідом (Родріго Діасом де Біваром), німцем Зігфрідом та «Витязем у барсовій шкурі» Шота Руставелі. Однак в усіх цих «піснях» звеличуються особистості — царі, королі, лицарі, витязі, обстоюється недоторкана могутність батьківщини та вивищуються вселюдські християнські ідеали. Зате у «Слові», вперше у світовій літературі, пролунав заклик до князів, що погрузли в повітових чварах (міжусобних війнах), схаменутися, доки не пізно, згуртуватись перед лицем невідворотного лихоліття, над усе поставити долю своєї землі.

4

Для російського царату цей заклик до князівського об'єднання витлумачувався як потреба зміцнити своє панівне становище, розширити кордони московщини за рахунок поневолення сусідів та стати в Європі найбільшою за теренами й найдужчою за військовою силою монархією — Третім Римом. І віднайдене наприкінці XVIII століття «Слово о полку Ігоревім» було використане з чисто ідеологічною, а по-московськи, й патріотичною, метою. Від Карамзіна й Пушкіна до Творогова й Ліхачова, всі, за незначним винятком, вважали цей геніальний твір лише російським (щоправда, Д. Ліхачов якось один раз написав «руським») національним скарбом. Не володіючи мовою й не розуміючи оригінального (тобто насправді українського) тексту, московські й петербурзькі «словознавці», а слідом за ними й інші вчені, навіть українці, пояснювали «темні місця» у «Слові» тим, що вони нібито виникли внаслідок тривалого усного побутування твору, після запису його під час виконання; зрештою через особливості художнього стилю автора, який писав не церковнослов'янською книжною, а народною мовою. Численні ознаки давноминулого часу в дієсловах із галицьким «єсте»; відокремлена частка «ся», а також давальний відмінок із закінченням на «єві» в іменниках та іменникова клична форма — все це розглядалося на кшталт мало не плеїди діалекту все ж таки творця за походженням московита-росіянина. Лише небагатьом, можна сказати одиницям (Андре Мазону із Франції та Олександрові Зіміну з Росії), пристало виступити зі своїми доказами про нібито підробку цього тексту. Наскільки пам'ятається, ніхто з українських дослідників «Слова» не зумів переконливо спростувати тої зухвалої тези. Щоправда, цей «науковий», більше інтуїтивний, вибрик змусив саме в Україні дедалі наполегливіше й доскіпливіше працювати над текстологічним вивченням, розпрозоренням непрочитаних речень, над пошуком автора твору як історичної особи.

Першим відновив давню думку історика Антона Петрушевича, висловлену ще у 80-х роках XIX століття, про те, що «Слово» написав хтось із галичан, поет Степан Пушик. Він назвав на шпальтах молодіжної газети навіть те ім'я — князь Володимир, син Данила Галицького, брат дружини Ігоря Святославовича — Ярославни. Невдовзі, слідом за ним, але не голіруч, а у всеозброєнні філологічних та історичних підтверджень і свідчень, підтримав і обґрунтував це відкриття знаний науковець, доктор наук і професор, згодом лауреат Шевченківської премії за відтворення сучасною українською літературною мовою «Літопису Руського»

Леонід Махновець. Йому належить надзвичайно глибока й самобутня праця «Автор «Слова»».

Посоромлена російська рать, на чолі з Д. Ліхачовим (до речі, й академік Рибakov!) поховали голови в кущі й не відгукнулися на посутню публікацію: ні запереченням, ні визнанням. Та вже ніщо, здавалося б, не стане в незалежній і суверенній науці України поширювати новий погляд на особу автора «Слова». Але ж бачиться, не так воно маєтсья, як гадається... Може, й правда, — кажуть уперті прибічники великоруського вільнодумства, — те створив українець (звичайно, лише географічний), та невже ж «Слово» написано українською, а не російською мовою («русским языком»)? Де ж узятися наприкінці XII століття мовно українському населенню та з таким рівнем писемності й літературної культури? Київська Русь — це ж «трибратнія» колиска, але в ній не було ні білорусів, ні українців, а лише — «русичі, рускіє, велікоросси». У них же й мова була — «русская». А те, що в самих літописах і в тогочасних перекладах релігійних текстів з інших мов раз-по-раз подибуються питомі українські слова й вирази, то буцім-то помилки писців. Збивався перекладач... А те, що читання цих текстів на московський лад спотворює слова і цілі вирази: маті, ходіті; бисте ви билі од Бога, любілі мя бисте, — такою, мовляв, була давня мова. Навіть ціла приказка чисто українського звучання, вжита бездумно й залишається досі для російського читача та й дослідника якоюсь несусвітньою абракадаброю:

Не твоє бабусє, діло
Подавать попу кадїло.
Пономар на ето є —
Він кадїло подає...

Прочитав цей дивовижний, такий досконалий чотиривірш поет Микола Ткач; прислухався до того, як його рідна мати, розмовляючи в повсякденні українською, але навчена читати за російською граматиною, беручи до рук книгу, так само починала спотворювати чисті українські слова і, вражений, заклика...

От уже ці поети — скрізь їм до всього «діло». Вчився на інженера, писав вірші, цікавився ономастикою, діалектами та фольклором. Ну й, досить би. А він втручається в царину літератури, до того ж — правдавньої!

І той поет-інженер-етнолог-діалектолог, а нині — кандидат історичних наук, доцент, професор Київського національного університету

6

культури й мистецтв Микола Ткач притомом засів ось уже більше двадцяти років за читання «Слова». Спершу відчув у творі свіжий повів рідного струменя живої мови; пахощі тих слів і виразів, що живуть в українських говірках; потім його полонила ритмомелодика, якась незвичайна наспівність рядків і, наостанок, образний лад усього тексту мовби висвітився в народно-поетичній стихії українського народу.

Але спіткнувся вже на перших літерах: «**Не лѣполи нывѣшеть, братіє...**» Як його правильніше прочитати й перекласти сучасною мовою? «Чи не буде гоже...» — так розуміли цей вираз усі попередники; звісно, вони не відчитували слів, а радше відгадували зміст — і перекладали приблизно, на власний розсуд переставляючи слова. Він же спробував, не порушуючи ряду, записати українською абеткою з відтворенням пропущених літер та наголошенням складів. І вийшло:

Не ліпо лім оним біо яшет, братіє...

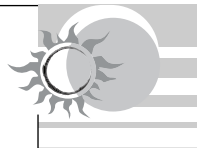
Тобто: «Не добре лишень нам будяшеть, братове?...» Або: «Не добре хіба нам бути має, братове?...» Або: «Чи не слушне бутиме, братове, нам?...»

Зупинився на останньому варіанті, який цілком вклався у звукопис поетичного рядка. А попереднє «**б҃удяшеть**» пощастило віднайти в поліських говірках (село Макишин на Чернігівщині).

Прочитав вираз: «**старыми словесы**» як — старими словами сущими; «**свідомі кметі**» як — свідомі к меті; «**спала князю ум похоті**» як — спалав князю ум по охоті; «**Т҃у ся брата розл҃учнста**» — Тут ся брати розлучили-ста; «**давечя рано**» знайшов у гуцульських говірках: здавішня (даві) — вдосвіта, дуже рано; давічний, давішний — ранішній, досвітній. І так в усьому тексті.

Багато нового відкрив Микола Ткач у тексті «Слова». Йому вдалося чи не першому розшифрувати за народними говірками цілий перелік військового «билля» (бур'яну, нікчем) — непрофесійного війська. Це й «могути» — неотеси, мужлани; «тастрани» (від тайстра) — торбешники; «шельвіри» (від шельма) — шахраї; «топчаки» (тупаки) — нездари; «ревуги» — крикуни; «гульбери» — гультяї. Дуже винахідливо, без зайвих мудрувань, він проник у суть таких виразів як: «ємляли яху дань по білю од двора» (біль — сувій полотна); «в утро же воззнив стрийку с'и» (ранком підійняв дядька суцього [в могилі]).

Що не сторінка — то «проясень», як мовив Тодось Осьмачка. Звичайно, знайдуться й такі, що не погодяться з деякими правилами Миколиної реконструкції, окремими твердженнями. Можливо, що матимуть

на те докази. Адже «Слово» сягає глибин первісного мислення українців. Але слід віддати належне — твір прочитано надзвичайно дбайливо, а переклад здійснено із творчим пієтетом перед оригіналом; виправлення зроблено зовсім незначні й прокоментовано їх понауковому доладно й вичерпно. Автор «реконструкції» та перекладу ніколи не збивається на манівці. Він опирається у своїх твердженнях та уточненнях лише на відповідний матеріал: звичай, традицію, слово. Та головне — Микола Ткач намагається духом твору, уперше в Україні укладає «Словник-довідник “Слова о полку Ігоревім” у контексті українських писемних джерел, зразків фольклору та говірок». Словник охоплює всі слова вжиті автором «Слова» — налічує 882 лексеми. Він свідчення того, що ця славетна пам'ятка практично не містить жодного слова, яке б так або інакше не побутувало в джерелах та живій мові українців. А отже — це писемна пам'ятка української мови.

Більш як двадцять років роботи над «Словом» не були для Миколи Ткача простими. Його хоч пошепки й визнавали, але намагалися не помічати. Коли він у кінці 80-х років XX століття, вчитавшись у текст твору, здійснив свою першу мовнозвукową реконструкцію «Слова», то чимдужче поспішив із радістю до Інституту мовознавства імені О. О. Потебні. Але тут його не сприйняли. Поетові, який, мовляв, не має мовознавчої освіти, дорікали малою обізнаністю з науковою літературою та в довільному трактуванні фонетичної якості цілого ряду старослов'янських літер (доктор філологічних наук М. Пешак). Зрештою, як тоді водилося, порадили звернутися до московських авторитетів. Там же Миколину працю розділили на дві частини: теоретичну відправили до «Інституту російської мови», а реконструкцію «Слова» з касетою авторського читання тексту — до Інституту світової літератури імені А. М. Горького АН СРСР. Перші, за підписом доктора філологічних наук Л. П. Жуковської, звинуватили автора в тому, що він не володіє «современным русским литературным языком», і свою роботу Миколі довелося їздити до Москви забирати самотужки. Другі поставилися більш прихильно, але із здивуваннями та зауваженнями в невідповідності реконструйованих наголосів російським джерелам. Науковий співробітник Сектору давньоруської літератури й літератури XVIII століття цього Інституту звертає увагу на «властиву реконструкції М. М. Ткача манеру розтягувати, майже наспів із доволі монотонною примітивізованою інтонацією та «розмазаним» маршовим ритмом (рахунок на 2/4), зрідка перериваючи це патетичною декламацією. Отже, перед нами своєрідний «сплав» наспівного тонічного

8

вірша російської й української народної поезії з високо риторизованим урочистим молитословним речетативом церковних відправ». Але така манера, з погляду історичної поетики, на його думку, нібито непереконалива. Але не це дивує і тривожить російського науковця. Головне, найбільше непокоїть його те, що Микола Ткач «надає звучанню «Слова» фонетичних властивостей сучасної української мови», — та похопившись, шовініст мовби вибачається. — «Правда, це не так суттєво; в цьому випадку маємо доволі значні моменти, які викликають здивування...»

Власне, що ж не до вподоби рецензентові?

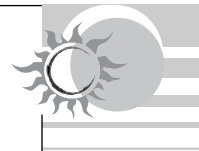
Ось його зізнання:

«Микола Ткач звернувся до плідної у принципі ідеї відтворення початкового акцентного членування тексту давньоруської (древнерусской) поеми. Справді, без урахування існуючих відмін, які можна відновити за збереженими позначками в рукописах XI–XIV ст.ст., — архаїчних акцентувань слів російської мови від наголосів у сучасній орфоєпії, не можна твердити про якусь достовірну поетичну реконструкцію поеми: проте годі мати серйозну мову так само й без урахування наслідків, отриманих під час проведення фундаментальних досліджень акцентології «Слова»... Розгляд роботи М. Ткача доводить, що дуже багато наведених ним прикладів звучання мають суто «теоретичний», штучний характер; зовсім не пов'язаний із відомими нормами «древнерусскаво» або «русскаво» ізводу церковнослов'янської мови».

З автором, зрозуміло, відмовилися розмовляти на рівних, хоча його, на думку московського вченого, мало не довільні вправи «не позбавлені цікавості у плані самобутньої художньої інтерпретації «Слова о полку Ігоревім».

Одне й те ж саме: не відповідає нормам російської (чи «русской») мови; беззважання на досягнення у вивченні пам'ятки; розбіжність із загальноприйнятими (тобто російськими) поглядами на тему; прочитано «носієм української мови». Отож, аніскільки не грає таке дослідження-реконструкція на руку «старшого» брата.

Ну, хай уже Москва сказала «ні», а то й українські науково-дослідницькі інституції (Інститут мовознавства імені О. О. Потебні, Інститут літератури імені Т. Г. Шевченка, окремі вчені-«словознавці»), аби спекатися сміливого пошуковця, замовчали чи «загубили» його рукопис; на щастя, праця вийшла книжковим виданням «Пахощі Боянович слів» (1996).

І «Слово о полку Ігоревім» — уперше! — зазвучало мовою оригіналу, не по-церковнослов'янському, не по-російськи, а по-українському. Особливо виразно й переконливо — з уст народного артиста України, лауреата Державної премії імені Тараса Шевченка Павла Громоука. Талановитий митець сам був залюблений у «Слово». І коли взяв до читання реконструйований текст, глибоко проникався вимовою кожного окремого слова. Тим самим він посприяв ствердженню відтвореного тексту. Артист задумав зробити радіопередачу з читанням «Слова» мовою оригіналу, щоб ознайомити з ним найширше коло слухачів в Україні. І попросив автора реконструкції зробити свій віршований варіант цього твору. Микола підготував. Та, на жаль, трагічна смерть видатного читця обірвала задумане. Новий текст вийшов друком 1998 року в «Бібліотеці українця». Але Микола Ткач не опускає рук: він далі вдосконалює реконструйований текст. Перекладає твір сучасною літературною українською мовою. Зрештою, вперше в Україні, укладає «Словник-довідник “Слова о полку Ігоревім”» і в 2006 році видає власним коштом 50 примірників своєї праці.

Тож усі попередні переклади, бодай і найталановитіші, це лише поетичний переспів геніальної поеми, а не достеменно відтворення першотвору.

З часом (минуть роки, а може й десятиліття) наступні покоління почнуть знайомитися на уроках, лекціях чи під час дозвілля із невмирущим, краще: віщим — «Словом», яке зберегло в собі мову наших прашурів, виплекані ними мрії про свою державність, красу й велич княжої доби.

А ми сьогодні маємо подивуватися обдаруванню й далекоглядності
нашого сучасника — поета й науковця Миколи Ткача
в проникливому прочитанні поеми,
якій заповідана вічність.

*Микола Шудря, письменник,
лауреат Національної премії України
імені Тараса Шевченка*

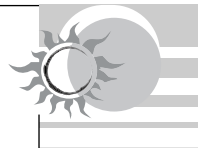

ПАХОЩІ БОЯНОВИХ СЛІВ

З часу першого видання 1800 року славетної писемної пам'ятки «Слова о полку Ігоревім» минуло більше 200 літ. За цей час про твір написано й опубліковано величезну кількість досліджень, розвідок, доповідей, повідомлень; зроблено безліч перекладів та переспівів твору різними мовами. Довкола твору тривають різного роду суперечки, дискусії, а в його тексті, як і раніше, залишається чимало неясного, туманного, чи й зовсім незрозумілого, так званих «темних місць». Яка ж причина такої втаємниченості цієї славетної пам'ятки? Чому «Слово» й досі залишається загадковим?

Очевидно, що причин такого явища не одна, а кілька. Першою я б назвав ту, що видання 1800 року було здійснено не в Новгород-Сіверському, Чернігові чи Києві, а в Москві. До того ж у той час, коли тодішня імперська Росія з усіх сил нав'язувала та поширювала думку про Москву й московське князівство безпосередніх спадкоємців держави Київська Русь. А українська державність, після зруйнування Запорозької Січі, перебувала в летаргічному сні. За таких обставин вся руська (староукраїнська) мова ототожнювалась лише з північними говорами колишньої Київської Русі-України. Водночас мову українську, яка ввібрала в себе ледь не все розмаїття колишніх руських говорів, імперські можновладці вкупі з різного роду псевдонауковцями методично упосліджували та переслідували, а то й зовсім забороняли, видаючи різного роду циркуляри та укази. Була навіть вигадана облудна теорія, так звана «погодінська», що заперечує навіть саму природність утворення української мови. А обстоює думку про неї як про наріччя, що нібито виникло під впливом польської мови в XIV–XV ст. Абсурдність цієї теорії постає з багатьох історичних та культурологічних явищ. Зокрема, наявністю україномовних колядок та щедрівок, що сягають дохристиянських часів; існуванням більше тридцяти говірок сучасної української мови, тоді як нинішній

російськомовний суржик в українських містах обмежується по суті однією говіркою. А проте названі обставини спричинилися до того, що як перші видавці, так і більшість пізніших дослідників «Слова» аналізували й тлумачили текст пам'ятки переважно на засадах північних (російських) говірок. За таких умов для дослідження тексту твору використовувалось лише незначне відгалуження розмаїтого дерева тодішніх руських говірок, що ще й сьогодні побутують на величезному просторі від Дону до Дунаю. А пріоритет усіх досліджень, особливо в радянські часи, належав московським та петербурзьким ученим. Звідси й нерозуміння багатьох слів та зворотів, спотворення природної вимови їх та поява різного роду курйозів, різночитань, «темних» місць, загальна немилозвучність самого твору.

Друга причина втаємниченості твору полягає в нерозумінні дослідниками давнього світогляду пращурів, що переймає весь пласт традиційної культури українців-русовичів. А разом з тим і нерозуміння самої природи давнього міфопоетичного світосприйняття й мислення. За словами Д. С. Лихачова, «Слово» найменше вивчалось як явище культури свого часу. Переважно ж пам'ятку досліджували під кутом історичних подій, що лягли в основу твору. Можливо, саме тому в цій сфері досліджень досягнуто найбільших успіхів.

Третя причина та, що, як показує граматичний аналіз тексту, твір нібито був написаний тогочасною книжною мовою за нормами старослов'янського правопису XII ст. І в той же час у ньому присутня потужна стихія живої мови народу. Це також додало складнощів у прочитанні окремих слів і виразів. Адже кожна писемна мова несе на собі нашарування елементів штучності. Вона, як правило, ґрунтується на нормативно-усталених виразах та окремих зворотах з частим використанням одних і тих же слів. Причому вони незавжди відповідають своїй живій вимові. І жоден із знаків (літер) книжної мови не відтворює справжньої природи звука. А тим більше старослов'янська, що мала в основі правопису наголос, а не слово. Основним завданням для києворуського писця була передача думки. Тому тут знаки (літери) були настільки умовними, що могли замінювати один одного довільно заради кон'юнктури наголосу. Вони писалися без поділу на слова у вигляді ланцюгів з інтервалами, що зумовлювали зміну інтонації та її характер: висхідна чи низхідна. У дієсловах простого минулого часу, за винятком завершеного, відсутні афікси на позначення роду (родові закінчення). А інші часові форми нерідко штучно заганялися до умовних норм первісного утворення, нехту-

12

ючи їхньою природною вимовою. Існувало також чимало скорочень слів з винесенням над рядком окремих літер або без нього. На відміну від писемної, в живій мові, залежно від настрою та індивідуальних особливостей оповідача, вимова окремих слів періодично змінюється, зміщується наголос, випадають сполучники слів та окремі звуки в словах і т. ін. Ще більше відрізняється від книжної мова пісенна.

Тут спостерігається і перебіг наголосу в одних і тих же словах:

Ой на горі **калина**, **калина**.

Ой на горі, серденько, **калина**,

під горою, **рибонько**, **малина**.

Там дівчина **гуляла**, **гуляла**.

Там дівчина, серденько, **гуляла**;

і скорочені форми слова:

Летіла куля через **гору**

та й пронизала **[в]на** груди мою;

Битим шляхом солдати йдуть,

мого **мила** коня ведуть;

і відсутність закінчень:

Була в неї руса косочка,

руса коса да до **поє-е[са]**;

і додаткові сполучники:

Ох і гиля, гиля **да** сірії гуси,
на тихий дунай.

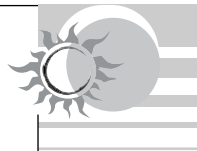
Зав'язала свою головоньку,
тепер сиди **та** думай;

і геть незвичне наголошення окремих слів:

Попід **городи** йдемо,
а в **городі** зіллє.

Скажіте люди **добрі**:
в котрій хаті висі-і[ллє].

Ось тому твір з одного боку є писемним (книжним), а з іншого — виявляє ознаки фольклору з усіма особливостями образно-символічної манери викладу подій. Це, вочевидь, постає навіть для неупередженого читача.

Слід зазначити, що в багатьох дослідженнях науковці не оминають образної структури «Слова», виявляючи незаперечну близькість його поетики до розмаїтої фольклорної стихії балад, пісень, казок, легенд, повір'їв. І все ж концепція досліджень зводиться до виявлення лише зовнішніх ознак в образах твору й фольклорі. Тобто йдеться про знання й розуміння автором народної міфопоетики й відповідне використання її у власному творі. У такому разі творець не народжує стихію, а лише надихається нею, поринаючи в глибини фольклору. Інша річ, коли розглядати весь образний, мелодійний і мовнопоетичний світ «Слова» як внутрішній вияв душі автора з відповідним підпорядкуванням подій і явищ принципам давнього міфологічного світогляду, то в такому разі твір не можна вважати суто літературним явищем. Йдеться про перенесення усної традиції на письмо. Тому твір можна вважати одночасно й фольклорним явищем. Суть у тому, що кожна окрема людина, крім свідомо отриманих міфологічних знань про природу буття, як спадкоємець духовного коду свого роду, підсвідомо зберігає систему образно-символічного сприйняття світу, яка передається від покоління до покоління не традиційним, а родовим шляхом. Цим своєрідним ключем до дверей духовності прашурів може скористатися більшою чи меншою мірою кожний представник роду. Звідси — дивовижний перегук мотивів, думок, образів, символів уявлень у різних за часом творення явищах фольклорної стихії. Подібний перегук виявляє для нас і безсмертна пам'ятка княжої доби України «Слово о полку Ігоревім». Погляньмо, як дивовижно перегукуються картини бою, змальовані автором, з тими, що трапляються в українській народній поетиці:

Чорна земля під копити
костями била **посіяна**,
а кровію польяна... *Слово.*

Чорна рілля заорана, гей, гей,
і кулями **засіяна**,
білим тілом зволочена, гей, гей,
а кровію сполощена. *ЯГ. I. 95.*

На Нємизі
снопи стелют головами...
Слово.

Лежать трупи, як ті снопи,
по усім роздоллі. *Золоті ключі.*

А половці
неготовами дорогами
побіго[ї] [я]ша к Дону великому.
Кручат теліги вполюноці.

Слово.

...йак зачели вони утікати і то **вози поперивертали вночі** там у ті
грязи позагризали **там коні повипригали...** і йедні йдуть другі посідали і
дивемосі у той бік вже сі добевают і трафели на міне і **чути креки там...**

ГУМ. 231.

Про те, що «Слово» виконувалось під супровід якогось музичного інструмента (можливо, під кобзу чи гусли), говорить сам автор твору. Змалювавши картину перед початком бою, коли «половці неготовами дорогами побіго[ї] [я]ша к Дону великому», він раптом патетично вигукує: «Р[око]ці[ть], лебеді розпущені, Ігор к Дону вої веде!» Тут «лебеді» — живі струни. Про це автор говорить ще на початку свого твору. Отже, можемо без сумніву стверджувати, що «Слово о полку Ігоревім» створене як співаний епос. Імовірно, що спочатку воно існувало в усному варіанті. І лише згодом було записане з уст співця чи самим співцем, якщо той володів письмом. Цілком можливо, що автор-виконавець належав до князівського роду. Тому він не міг бути кобзарем-бояном, виконавцем обрядових славнів, пісень та князівських забаганок (хотінь). Але на гусли чи кобзі міг грати, як і складати пісні. Про свою розбіжність із традиційним співцем автор заявляє вже з перших рядків твору. Принагідно нагадаймо, що гетьман Іван Мазепа грав на кобзі й складав пісні, але кобзарем уважатися не міг. Адже співці-кобзарі належали до особливої соціальної верстви традиційного українського суспільства. Якщо так, то можна погодитися з припущенням О. П. Знойка, що автором славетної пам'ятки міг бути Святослав Олегович Рильський, племінник князя Ігоря. Свою версію Олександр Знойко виводить з тої обставини, що в кінці твору автор-співець віддає славу лише трьом князям, учасникам походу: Ігорю Святославовичу, його брату Всеволоду та синові Володимирі Ігоревичу. Четвертого ж — Святослава Олеговича — чомусь не згадує. Обстоюючи свою думку численними посиланнями на обставини долі князів — учасників походу — після поразки,

О. П. Знойко звертає також увагу на одне з «темних місць» у творі: «Темно бо би[о] в 3-й день — два соннца померко[ї]-ста, оба багряная стовпа погасо[ї]-ста, і з нима молодая місяца: Олеги Святослав...» Два сонця, на думку О. П. Знойка, це князі Ігор та Всеволод; молодий місяць — Володимир, син Ігоря. «Далі, — каже він, — треба читати не «Олег і Святослав», а «Ольгович Святослав».

Знойко. 297. Стереотипне ототожнення мови «Слова» з суто книжною старослов'янською, не дозволило йому прочитати цей вираз так, як він і сьогодні може звучати на терені українського села: «Олегів Святослав». Очевидно, що переписувачі твору випустили випадково або від незрозуміння попередній вираз: «Ігорів Володимир». Це зумовлено давньою українською традицією. Відповідно до її правил неодружений не вважається самостійною повноцінною особою, а приналежний до родини батьків. Тому він не може називатися Святославом Ольговичем, а лише Олеговим Святославом. Так само й Ігорів син Володимир як неодружений не міг бути Володимиром Ігоревичем. Але в кінці твору, віддаючи славу князям, автор уже називає його саме так. Адже в полоні він одружився з Кончаківною і повернувся додому з жінкою і дитиною лише через два роки. Тепер коли ми вставимо пропущений вираз, то побачимо, що все речення набуває реальності й зрозумілості. Так звана «темна пляма» зникає: «Темно бо био в 3-й день — два соннца померко[ї]-ста, оба багряная стовпа погасо[ї]-ста і з нима молодая місяца: [Ігорьй Володимир], Олегьй[й] Святослав».

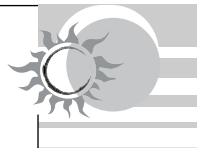
Як склалася доля Ігорового племінника Святослава Рильського після полону, невідомо. Літописи про нього більше не згадують. Можливо, він там і помер. У полоні його могли осліпити і він, вражений поразкою, міг податися в кобзарі. І потім написав свій славетний твір. Але виникає питання: чому не збереглося усних варіантів «Слова»? Однозначно сказати важко. Цьому могла завадити і його певна книжність. Щоправда ми не маємо й інших усних творів київськоруського епосу, окрім старин, що збереглися далеко на півночі. Їх, як відомо, охрестили билинами. Цілком імовірно, що туди вони потрапили разом з втікачами-переселенцями в часи татаро-монгольського нашествя. Не зберігся, на жаль, і перший рукопис «Слова». Безсумнівно, що він був написаний старослов'янським правописом XII ст. І тільки завдяки тому, що твір неодноразово переписувався, він дійшов до наших днів. Свідченням неодноразового переписування «Слова» ще до придбання його О. І. Мусіним-Пушкіним є те, що до нього звертався автор «Задонщини», переповторюючи уривки

з твору. Згорів у московській пожежі й той рукописний варіант, з якого здійснено перше видання твору 1800 року. Він уже був переписаний правописом XIII–XIV ст. Внаслідок, ланцюг розпався на окремі слова й вирази, а попередні розділові знаки були реформовані. Відбулася реформативна заміна й окремих літер, відповідно до нових правописних норм. Перші видавці також доклали своїх рук — вони уніфікували літери окремих голосних. Усе це заразом спричинилося до значних втрат і, відповідно, створило додаткові труднощі для відтворення первісного зразка твору.

Відтворивши до певної міри експериментальним шляхом правила старослов'янського та пізнішого правописів, я взявся до прочитання тексту пам'ятки. Робота над твором показала, що, на щастя, майже всі розділові знаки, відповідно до норм XIV ст., збереглися. Видавці механічно перенесли їх з рукопису до першого видання. На їх основі я здійснив реконструкцію твору, записавши його в трьох варіантах: старослов'янським правописом, правописом XIV ст. та сучасною українською абеткою з урахуванням орфоєпії. І хоч мені не все вдалося досконало, експериментально відтворені правила та три варіанти реконструкції пам'ятки під назвою «Пахощі Боянових слів» 1996 року побачили світ.

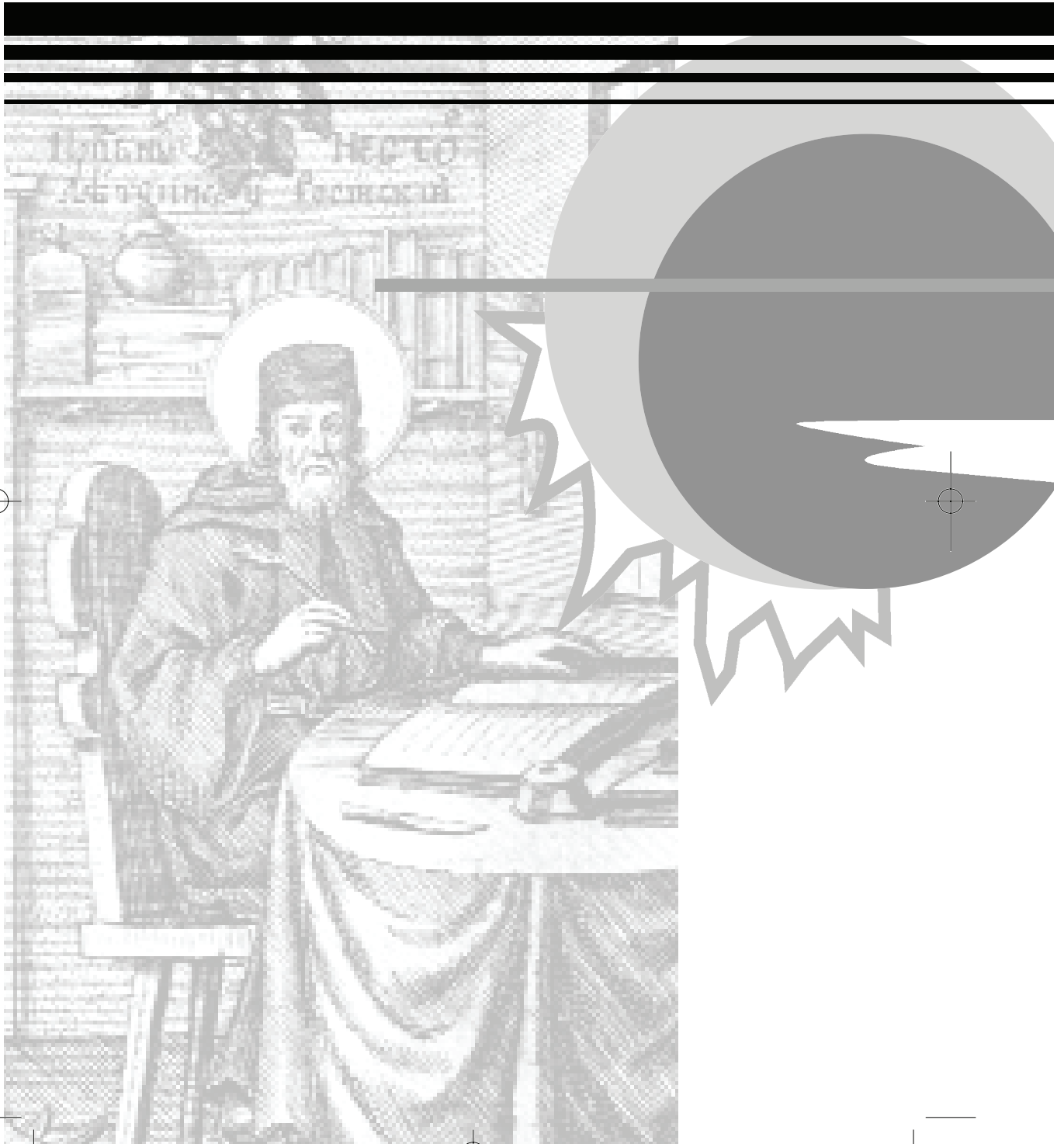
Після цього я продовжив працювати над пам'яткою, роблячи правки та уточнення. Новий варіант реконструкції «Слова» українською абеткою було видано 1998 року у видавництві «Бібліотека українця». Але й цей варіант не задовольнив мене. Зрештою, я взявся за переклад твору сучасною українською літературною мовою. З'явилися нові складнощі, нові відкриття. Адже кожне слово потребувало точності при перекладі. І знову — словники, говірки, джерела давньої писемності. Ось тоді, за порадою Миколи Шудрі, я і взявся за укладання словника-довідника пам'ятки на основі джерел української мови. Для укладання словника було опрацьовано більше 70 різних джерел. Словник охоплює весь лексичний склад твору і налічує 882 лексичні одиниці. Водночас цей словник-довідник є свідченням того, що в славетній пам'ятці княжої доби «Слові о полку Ігоревім» практично немає жодного слова, яке б не траплялося в тих чи інших суто українських джерелах та сучасних говірках. На його основі я заново здійснив графічну реконструкцію тексту твору українською абеткою та переклад сучасною літературною українською мовою. А водночас — ритмічну структуру «Слова» з означенням наголосів у словах. Це дозволило відчутти природне звучання тексту, відчутти пахощі боянових слів.

Реконструкцію українською абеткою здійснено на основі видання 1800 року з урахуванням загальних особливостей української орфоепії та окремих говірок. Лігатури «ЛЪ», «Ы», «Ѣ»(ять), залежно від контексту, в старослов'янському письмі виступали з подвійним означенням: «ЛЪ»=л=в=ов; «Ы»=и=і=ї=у; «Ѣ»(ять)=е=і=я. Літера «Ѡ» — з означенням довгого або короткого звука: «Ѡ»=о=і. Літера «Ѣ» — з означенням «З» та «С». Літера «Т» — з означенням «Т» та «Д». Ця обставина врахована в реконструйованому тексті українською абеткою. Решту особливостей означення слів збережено згідно з виданням 1800 року. Дієслівні форми відтворено відповідно до норм первісного утворення: складні — з повним означенням допоміжних дієслів та особових закінчень; прості — з означенням особових закінчень. Для розрізнення між собою дієслів і скорочених дієприслівникових форм у старослов'янському та пізніших правописах існувало правило, за яким закінчення дієслів описового минулого часу третьої особи однини чоловічого роду означалося лише лігатурою «ЛЪ». У реконструйованому тексті воно зазначається відповідно до української вимови — «В». Відтворення пропущених знаків (літер) та окремих слів беремо в квадратні дужки. Наголошені голосні набрано курсивом.

Скрупульозно працюючи над кожним словом за словниками, збірниками говірок та фольклору, звіряючи з живою діалектною вимовою тих чи інших слів у різних регіонах України, я дійшов висновку, що мова наша в своєму розмаїтті говірок від часів написання славетної пам'ятки «Слова о полку Ігоревім» майже ніскільки не змінилася і в глибинах села, в мелодійних переливах пісень зберігає той давній протоукраїнський дух. І немає мовного розриву між поколіннями. Це засвідчує
і безсмертна пам'ятка «Слово о полку Ігоревім»
як нетлінне писемне джерело
української мови.

Слово о полку Игоревім

Реконструкція
за виданням 1800 року

20

СЛОВО^{1*} О ПОЛКУ² ІГОРЕВІ[М], ІГОРЯ, СІНА СВЯТОСЛАВЛЯ, ВНУКА ОЛЬГОВА³

(Графічна реконструкція українською абеткою тексту пам'ятки видання 1800 року з урахуванням загальних особливостей української орфоепії та окремих говірок)

Не ліпо лі[м]⁴ [о]ни[м]
б[и]яшет,⁵ братіє,⁶
начяти старими сло́ве с'и⁷
трудних повістий
о полку Ігореві[м],
Ігоря Святославлича.
Начати же ся той пісні
по би[ва]линам⁸ сего вре́мені,
а не по замишленію бояню.
Боян⁹ бо ві́щий,
аще кому хот[ів] яше¹⁰
піснь творити,
то
розтіка[в] [я]шет ся¹¹ мислію
по древу:¹²
сірим вовком по землі,
шизим орлом під облаки.
[С]пом'ня́шетъ,¹³ бо реч,
первих времен усобиці.
Тогда пу́ща[в] [я]шетъ 10 соколов
на стадо лебеді́й:¹⁴
[з] которі́й[х] дотеча[в] [я]ше,
та преді
піс[н]ь поя[а] [я]ше —
старому Ярославу,¹⁵
храброму Мстиславу,
і[й] же за́різа[в] Редєдю

¹ Примітки в кінці тексту.

* Літери наголошених голосних подаємо курсивом.

пред полки касожьскими;¹⁶
красному Романові Святославличю.¹⁷
Боян же, братіє,

не 10 соколов
на стадо лебедій пуща[в] [я]ше,
но своя віція персти
на живая струни всклада[в] [я]ше

они[ї] же самі
князем славу рокота[ї]* [я]ху.¹⁸

Почнем же, братіє,
повість сію
од старого Владимира¹⁹
до нинішняго Ігоря,
і[ї] же істягну[в] ум кріпостію своєю,
і поостри[в] сердца свого мужеством,
наповнився ратнаго духа,
наведе[в] своя храбрія полки
на землю Половецькую,²⁰
за землю Руськую.

О, бояне,
соловію старого времені,
аби ти сіа полки ущекотав,
скача, славію,
по мислену древу,²¹
лєтая умом під облаки,
звивая слави
обаполи сего времені,²²
рища в тропу Трояню
чрез поля на гори,²³ —
піти було [б] піс[н]ь Ігореві,
того [Ол'га] внуку:
«Не буря соколи занесе[а]
чрез поля широкая²⁴ —

* Тут і далі закінчення дієслів минулого часу множини подаємо з напівприголосним "ї" — **їи** або **ї**. Подібна вимова зустрічається й досі в окремих говірках українців: А врах злосливій, а не жічливій, Йиву **подмоїнайит**... ЕМУР. IV. 119.

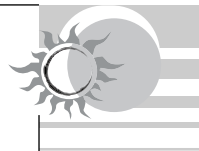

СЛОВО О ПОЛКУ ІГОРЕВІ[М], ІГОРЯ, СИНА СВЯТОСЛАВА, ВНУКА ОЛЬГОВА

[бу]галиці стади
біжать к Дону великому»?²⁵
Чи лі[м] успіти було,
віщей бояне,
Велесов внуче:²⁶
«Комоні ржуть за Сулою,
звенить слава в Києві;²⁷
труби трубять в Новіграді²⁸ —
стоять стязі в путивлі»?²⁹

Ігор жде т мила брата Всеволода.³⁰
І рече[т] єму буй-тур-Всеволод:³¹
«Один брат,
один світ світлий —
ти, Ігорю.
Оба єсві[м] Святославличя.
Сідлай, брате,
свої борзії комоні,
а мої ті готові,
осідлані
у Курська напереді.³²
А мої ті куряни
свідомі к меті:
під трубами [с]повиті,
під шеломи взеліяні,
конець копія вскормлени;
путі їм відомі,
яруги їм знаємі
луци у них напружені,
тули о[д]творені,
саблі ізострені,..
Самі скачють,
аки сірії вовци в полі,
іщучи собі чти,
а князю — слави».

Тогда Ігор взрі[в]
на світлоє сонце³³
і [в]виді[в] —
од него тьмою
вся своя воя прикриті.

І рече[в] Ігор к дружині своєї:
 «Братіє і дружино!
 Луце ж би потят[ом]у бити,
 неже полонен[ом]у бути.
 А всядем, братіє,
 на свої борзия комоні,
 да позрим синєго Дону».
 Спала[в] князю ум
                                          по [о]хоті,
 і жалость єму знаменіє заступи[а] —
 іскусити Дону великаго.
 «Хощу бо, — рече[т], —
                                          копіє приломити
 конець поля Половецкаго³⁴
 з вами, русици.
 Хощу главу свою
                                          приложити,
 а любо іспити
                                          шеломом Дону.»³⁵

Тогда вступи[в] Ігор-князь
 в злат стремєнь.
 І поїха[в] по чистому полю.
 Солнце єму тьмою
                                          путь заступа[о] [я]ше,
 ноц, сто[г]нущи єму грозою,
 птичи[й] убуди[а] свист,
 звірин в ста[до] зби[а]...
 Див кличет
                                          [в] верху древа,³⁶
 велит послушати
                                          землі незнаємі:
 Волзі, і Поморію,
 і Посулію,
 і Сурожу і Корсуню,³⁷
 і тобі,
                                          Тьмутороканський бовван.³⁸
 А половці
                                          неготовами дорогами
 побіго[ї] [я]ша к Дону великому.

черлена чілка,
сребрено стружіє⁴⁴
храброму Святъславличю!
Дремлет в полі
Ольгово хороброє гніздо.⁴⁵
Далече залетіло.
Не бул[о] оно обиді порождено:
ні соколу,
ні кречету,
ні тобі, чорний ворон,
поганий половчине.
Гзак біжит сірим вовком,
Кончак⁴⁶ ему слід править
к Дону великому.
Другаго дні
вельми рано
кровавия зорі світ повідають,
чорния тучя з моря ідут,
хотят прикрити 4 солнца.⁴⁷
А в них трепещуть
синії мовнії —
бути грому великому,
ігти дождю стрілами
з Дону великаго.
Ту[т] ся копієм
приламати,
ту[т] ся саблям потручяти
о[б] шеломи половецькия
на ріці на Каялі,
у Дону великаго.
О, Руськая земле:
уже не шеломян[н]ем еси.⁴⁸
Се вітри,
Стрибожі внуці,⁴⁹
віют з моря стрілами
на храбрія полки Ігореві.
Земля тутнет,
ріки мутно текуть,
[в] поросі поля
прикривают стязі;

26

СЛОВО О ПОЛКУ ІГОРЕВІ[М], ІГОРЯ, СИНЯ СВЯТОСЛАВЛЯ, ВНУКА ОЛЬГОВА

глаголют половці —
 їдуть од Дона, і од моря,
 і од всіх стран.
 Руськія полки одступи[ї] [я]ша.^{50,51}
 Діти бісові⁵²

кликом поля прегороди[ї] [я]ша,⁵¹
 а храбрїї русици
 прегради[ї] [я]ша черленими щити.

Яр-туре-Всеволоде!
 Стоїши на [о]бороні,
 прищеши на вої стрілами,
 гремлеши⁵³ о[б] шеломи
 мечі харалужними.⁵⁴

Камо Тур поскочя[в] [я]ше,
 своїм златим шоломом
 посвічивая,
 тамо лежат погання
 голови половецькія;
 поскепані саблями каленими
 шеломи оварськія⁵⁵
 од тебе, яр-туре-Всеволоде!
 Кая рани

дорога братіє[в],
 забув чти і живота,
 і града Чернігова;
 отня злата стола,
 і своя миля [о]хоти —
 краснія Глібівни;⁵⁶
 звичая і обичая.⁵⁷

Були вічі(січі?) Трояні⁵⁸ —
 минула літа Ярославля;
 були полци Ол'гові,
 Ольга Святъславличя.

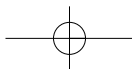
Той бо Олег
 мечем крамолу кова[в] [я]ше
 і стріли по землі сія[в] [я]ше —
 ступаєт в злат стремєнь
 в граді Тьмуторокані.

То[й] же звін слиша
давній великий Ярослав,⁵⁹
син Всеволожи[й] а Владимир,⁶⁰
по вся утра уші заклада[в] [я]ше
в Чернігові.
Бориса же Вячеславлича⁶¹
слава на суд приведе[а]
і на Каніну зелену паполому
пост[ели]ла,⁶²
за обиду Ол'гову,
храбра і млада князя.
З тоя же Каяли Святополк
повелія[в] отца свого⁶³
между угорськими іноходьці⁶⁴
ко святій Софії к Києву.

Тогда при Ол'зі Гориславличі
сія[а] [я]шет ся
і растя[а] [я]шет усобицами
погиба[а] [я]шет жизнь
Дажь-Божа внука.⁶⁵
В княжих крамолах віци
человіком скрати[і] [я]ша съ.
Тогда по Руській землі
рітко ратає ві[м] кикахуть,
но часто врани [з]гряхуть,
трупіа собі діляче;
а галиці свою річ говоряхуть —
хотять полетіти на уєдіє.

То було в ті раті і в ті полки.
А сицеї раті — не слышано:
з-зараніа до вечера,
з вечера до світа
летят стріли каления,
гримлют саблі о[б] шеломи,
трещат копіа харалужния.
В полі незнаємі[м],
среди землі Половецькуї,
чорна земля під копити
костьми била посіяна,

СЛОВО О ПОЛКУ ІГОРЕВІ[М], ІГОРЯ, СИНА СВЯТОСЛАВА, ВНУКА ОЛЬГОВА

28

а кровію поляна,
тугою взи[ї]до[а] [я]ша
по Руській землі.

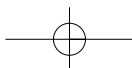
Что мі шумить?

Что мі звенить
[з]давеча рано пред зорями?
Ігор полки заворочаєт.
Жаль бо єму
мила брата Всеволода.
Би[ї] [я]ша ся день,
би[ї] [я]ша ся другий.

Третьяго дні к полуднію
[в]падо[ї] [я]ша⁶⁶ стязі Ігореві.
Ту[т] ся брата разлучи[ї]-ста^{67,68}
на б'резі бистрої Каяли.
Ту[т] кроваваго вина

не доста,
ту[т] пир доконча[ї] [я]ша
храбрїі русичі:
свати попої[ї] [я]ша,⁶⁹
а самі полего[ї] [я]ша
за землю Руськую.
Ничить трава жалощами,
а древо з тугою
к землі приклонилось.

Уже бо, братіє,
невеселая година встала,
уже [в] пустині силу прикрила;⁷⁰
встала Обида⁷¹
в силах Даж[дь]-Божя внука,
вступила дівою на землю Трояню,⁷²
всплескала лебединими крили
на синім море у Дону.
Плещучи, убуді[а] жирня времена.⁷³
Усобица князем
на погання погибе[ль].
Реко[ї]-ста бо брат брату:
«Се моє а то моє же».
І начя[ї] [я]ша князі
про малое

се великое мовити,
і самі на себе
крамолу ковати.
А поганії
з всіх стран приходя[ї] [я]ху
з побідами
на землю Руськую.

О! далече заїде[в] сокол,
птиць б'я к морю.
А Ігорева
храброго полку
не [вос]кресити.
За ним кликну[ть] Карна і Ж'ля,⁷⁴
поскочи[в] по Руській землі,
смагу мечючи
в пламяні[м] розі.⁷⁵
Жени руськия всплака[ї] [я]ша сь,
аркучи:
«Уже нам своїх милих лад
ні мислю змислити,
ні думою здумати,
ні очима зглядати,
а злата і сребра
ні мало того потрепати.

А всто[г]на[в] бо, братіє,
Києв тугою,
А Чернігов — напастьми.
Тоска розліяся по
Руській землі,
печаль жирна тече[т]
середь землі Руськуї.
А князі самі на себе
крамолу кова[ї] [я]ху.
А поганії самі,
побідами
нарищу[ю]ще на Руськую землю,
ємя[ї] [я]ху дань
по білі од двора.⁷⁶

СЛОВО О ПОЛКУ ІГОРЕВІ[М], ІГОРЯ, СИНА СВЯТОСЛАВА, ВНУКА ОЛЬГОВА

Тї бо два
     храбрая Святославлича:
 Ігор і Всеволод,
     уже лжу убуді[ї],
 которую то б[ио] яше
 успив отец їх Святослав⁷⁷ —
 грозний,
     великий,
     києвський;
 грозою б[ио] яшетъ
     притрепетав
 своїми сильними полки
 і харалужними мечі,
 наступи[в] на землю Половецькую.
 Притопта[в] холми й яруги,
 взмути[в] ріки і озери,
 ізсуши[в] потоки й болота.
 А поганого Кобяка⁷⁸
     із луку моря,
 од желізних
 великих полків половецьких,
 яко вихр виторже[в].
 І [в]паде[в] ся Кобяк
     в граді Києві,
 в гридниці Святославлі[й].
 Ту[т] німці і венедиці,
 ту[т] греці і морова,
 поют славу Святославлю,
 кають князя Ігоря,
 і[й] же погрузи[в] жир
     во дні Каяли,
 [в] ріки половецькия
 руського злата насипа[ї] [я]ша.
 Ту[т] Ігор-князь
 висидів із сідла злата
 а в сідло кощієво.
 Уни[ї] [я]ша бо градом забрали,
 а веселіє пониче[о].

 А Святослав
     мутен сон виді[в]
 в Києві на горах.

Темно бо бу[о] в 3-й день —
два соннца померко[ї]-ста,
оба багряная стовпа
погасо[ї]-ста
і з нима молодая місяця:

СЛОВО О ПОЛКУ ІГОРЕВІ[М], ІГОРЯ, СИНА СВЯТОСЛАВА, ВНУКА ОЛЬГОВА

[Ігор'їй Володимир],
Олег'їй Святослав;⁸¹
тьмою ся поволоко[ї]-ста,
і в море погрузі[ї]-ста,
і великоє буйство
пода[ї] [є]сть хинові.

На ріці на Каялі
тьма світ покрила —
по Руській землі
прост'ро[ї] [я]ша ся половці,
аки пардуже гніздо.
Уже знесе[а]ся хула на хвалу,
уже тресну[а] нужда на волю,
уже верже[в]ся Див на землю.
Се бо готськія краснія діви,
вспіша на б'резі синему морю,
звоня руським золотом,
поют время Бусово;⁸²
леліют мечь Шароканю.⁸³
А ми уже, дружина,
жадни веселія».

Тогда великий Свят[о]слав
ізрони[в] злато слово
[з] слезами змішено,
і рече[в]:
«О, моя синовчя:
Ігорю і Всеволоде!⁸⁴
Рано еста начала
Половецькую землю
мечі цвілити,
а собі слави іськати.
Но нечестно одолі[ї]-сте,
нечестно бо кров поганую
пролія[ї]-сте.
Ва[ї]ю храбрая сердца
в жестоцем харалузі скована,
а в буєсті закалена.
Се лі[м] створи[ї]-сте
моєй сребреней сідині.
А уже не вижду
власті сильного,

і багатого,
і многової
брата мого Ярослава,⁸⁵
з черніговськими билями:
з могути, і з та[с]трани,
і з шельвіри, і з топчаки,
і з ревуги, і з [г]ольбери.⁸⁶
Тії бо без щитов,
з засапожники,
кликком полки побіждають,
звонячи в прадідною славу.
Но [в]реко[ї]-сте: “Мужайміся самі —
п’реднюю славу самі похитим,
а заднюю ся — самі поділим”.
А чи диво ся, братіє,
стару помолодіти?
Коли сокол в митєх биваєт,⁸⁷
високо птиць збиваєт, —
не даст гнізда свого в обиду.
Но се зло, княже,
ми — не пособіє.
На ниче ся години обрати[ї] [я]ша:
сі у Рим[ові] кричат
під саблями половецькими,
а Володимир — під ранами.⁸⁸
Туга і тоска сину Глібову».

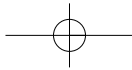
Великий княже Всеволоде!⁸⁹
Не мислю [лім] ти
прелетіти із далеча,
отня злата стола поблюсти.
Ти бо можеш
Волгу весли раскропити,
а Дон — шеломи вильяти.
Аже би ти бив,
то била би чага по ногаті,
а кощеї — по резані.
Ти бо можеш
по суху
живими шерешери стріляти⁹⁰
[з] удалими сини Глібові.⁹¹

Ти, буй-Рюриче і Давиде!⁹²
 не ва[і]ю лі[м] [вої]
 злаченими шеломи
                                          по крові плава[і] [я]ша?
 Не ва[і]ю лі[м]
                                          храбрая дружина
 рикають, аки тури,
 ранені саблями каленими
 на полі незнаємі[м]?
 Вступіта, господина,
                                          в злата стремень:
 за обиду сего времені,
 за землю Руськую,
 за рани Ігореві —
 буєго Свят[о]славлича.

Галички[й] Осомисле-Ярославе!⁹³
 Високо сидиши
 на своєм затокованім столі.
 Підпер гори угорськії
 своїми желізними полки,
 заступив королеві путь,
 затвори[в] Дунаю ворота,
 меча времени чрез облаки,
 суди рядя до Дуная.
 Грози твоя
                     по землям текут,
 одтворюєши Києву врата,
 стріляєши
                     з отня злата стола
 салтани за землями.
 Стріляй, господине,
                     Кончака —
 поганого кощєя:
 за землю Руськую,
 за рани Ігореві,
 буюго Свят[о]славлича.

А ти,
*буй-Романе і Мстиславе!*⁹⁴
 Храбрая мисль носить
                                 ваш ум на діло.
 Високо плаваєши
                                 на діло в бучесті,

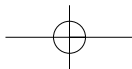
СЛОВО О ПОЛКУ ІГОРЄВИ[М], ІГОРЯ, СИНА СВЯТОСЛАВА, ВНУКА ОЛЬГОВА

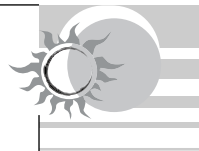

36

Уже бо Сула не течет
сребреними струями
к граду Переяславлю,
і Двина болотом течет
[к] оним грозним полочаном
під кликом поганих.
Єдин же Ізяслав,
син Васильків,¹⁰⁰
позвони[в] своїми ostrими мечі
о[б] шеломи литовськія,
притрепа[в] славу
діду своєму Всеславу.
А сам
під черленими щити,
на кроваві[й] траві
притрепан литовськими мечі.
І з [о]хоти юна кров а
тей [з]рек:
«Дружину твою, княже,
птиць крили приоді[ї],
а звіри — кров полиза[ї] [я]ша».
Не би[о] [є]с[т]ь тут брата Брячяслава,¹⁰¹
ні другаго — Всеволода.
Єдин же ізрони[в] жемчужну душу
із храбра тіла
чрез злато ожереліє.
Уни[м]ли голоси,
пониचे[о] веселіє —
труби трубять городенськії.

Ярославе
і всі внуце Всеславлі,¹⁰²
уже понизіть стязі свої,
вонзіть свої мечі [з]вержені.
Уже бо вискочи[ї]-сте
із діднеї слави.
Ви бо своїми крамолами
начя[ї]-сте наводити погания:
на землю Руськую,
на жизнь Всеславлію.
Которое бо [більше]
би[о] [я]ше насиліє
од землі Половецькуї?!

На сѣдмѣмъ вѣцѣ Трояні¹⁰³
 верже[в] Всеслав жребій
 о дѣвицю себѣ любу.¹⁰⁴
 Той клюками

підперся око[ль]ні,
 і скочи[в] к граду Києву,
 і дотче[в] ся стружієм
 злата стола Київського;
 скочи[в] од них лютим звірем
 вполночі із Біла-града;
 об[в]іс[т]и[в]ся в синій мглі,
 утро[м] же —

воззни[в] стри[й]ку с'и,
 одтвори[в] врата Ново-граду,¹⁰⁵
 разшибе[в] славу Ярославу,
 скочи[в] вовком до Нємиги
 з Дудуток.

На Нємизі

снопи стелют головами,¹⁰⁶
 молотят чепа харалужними;
 на тоці живот кладут,
 віють душу од тіла.
 Нємизі кроваві б'резі
 не бологом б[и]яхуть посіяні,
 посіяні костьми руських синів.

Всеслав-князь

людєм судя[в] [я]ше,
 князєм гради рядя[в] [я]ше.
 А сам —

в ніч вовком риска[в] [я]ше.
 Із Києва дориск[ув]а[в] [я]ше до кур —
 Тьмотороканя;¹⁰⁷

великому Хорсові
 вовком путь п'рериск[ув]а[в] [я]ше.¹⁰⁸
 Тому в Полотські
 позвони[ї] [я]ша заутренюю рано
 у святія Софєї в колоколи.
 А он в Києві

звін слиша[в],
 аще й віща душа в друзі[м] тілі.¹⁰⁹

СЛОВО О ПОЛКУ ІГОРЕВІ[М], ІГОРЯ, СИНА СВЯТОСЛАВА, ВНУКА ОЛЬГОВА

Но часто біди страда[в] [я]ше.
Тому віщей боян

і первое припівку
смыслені[м] рече[в]:

«Ні хитру, ні горазду,
ні птицю горазду
суда Божія не минути».
О, сто[г]нати Руській землі,
[с]пом'янувшє первую годину
і первих князєй.

Того старого Владимира¹¹⁰

нельзя бу[о] пригвоздити

к горам киевським.

Се 'го бо нині ста[ї] [я]ша

стязі Рюрикові,

а друзі — Давидові.¹¹¹

Но розь іно ся

їм хоботи пашут,
копіа поют.

На Дунаї [ся]

Ярославнин глас слишит.¹¹²

Зегзицею незнаєм рано

ки[ги]четь.

«Полечю, — рече[т], —

зегзицею по дунаєві,

омочю бебрян рукав

в Каялі ріці;

утру князю

кровавия єго рани

на жестоцім єго тілі».

Ярославна рано

плачет в путивлі,¹¹³

на забралі аркучи:

«О, Вітре, Вітрило!

Чему, господине,

насилно вієши?

Чему мечеши

хиновськия стрілки

на своєю нетрудною крильцю,

на моєї лади вої.

Мало лі[м] ти б[и]яшет
гор під облаки віяти,
леліючи кораблі
на синім морі?
Чему, господине,
моє веселіє
по ковилію развія[в]?»
Ярославна рано
плачеть путивлю-городу,
на заборолі аркучи:
«О, Дніпре-Словутицю!
Ти пробив єси
камення гори
сквозі землю Половецькую;
ти леліав єси на собі
Святославлі носад
до полку Кобякова.
Взлелій, господине,
мою ладу к мні
абих не слала к нему слез
на море рано».
Ярославна рано
плачет в путивлі,
на забралі аркучи:
«Світлоє і тресвітлоє Слонце!
Всім тепло і красно єси.
Чему, господине,
простре[в] горячую свою лучю
на лади вої?
В полі безводні[м]
жаждею їм личі спряже[в],¹¹⁴
тугою їм тіли затче[в]?»¹¹⁵

Присну[о] море [в]полунощі:
ідут сморці мглами;
Ігореві-князю
Бог путь кажет
із землі Половецької
на землю Руськую,
к отню злату столу.

СЛОВО О ПОЛКУ ІГОРЕВІ[М], ІГОРЯ, СИНЯ СВЯТОСЛАВА, ВНУКА ОЛЬГОВА

Погасо[ї] [я]ша вечеру зарі[ї].
Ігор спит?

Ігор — бдит.

Ігор мислю поля мірит
од великаго Дону
до Малаго Донца.

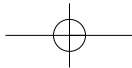
Комоня вполуночі
Овлур¹¹⁶ свисну[в] за рікою,
вельть князю разуміти:
князю-Ігорю не будь.
Кликну-стукну [в] земля —
в шумі трава,
вежі с'и половецькїї
по[од]двиза[ї] [я]ша ся.

А Ігор-князь
поскочи[в]
горностаєм к тростію,
і білим гоголем на воду.
Вверже[в]ся на борз комонь,
і скочи[в] з него босим вовком,
і потече[в] к луку Донца,
і полеті[в] соколом під мглами,
ізбивая гуси і лебеді:
завтроку,
і обіду,
і ужині.

Коли Ігор соколом полеті[в],
тогда [О]влур вовком потечев,
труся собою студеную росу —
преторго[ї]-ста бо
своя борзая комоня.

Донец рече[т]:
«Княже Ігорю!
Не мало ти величїя,
а Кончаку — нелюбія,
а Руській землі — веселїа?!»
Ігор рече[т]:
«О, Донче!
Не мало ти величїя,
лелїявшу князя на волнах,
стлавшу єму зелену траву

СЛОВО О ПОЛКУ ІГОРЕВИ[М], ІГОРЯ, СИНА СВЯТОСЛАВЛЯ, ВНУКА ОЛЬГОВА

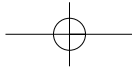

42

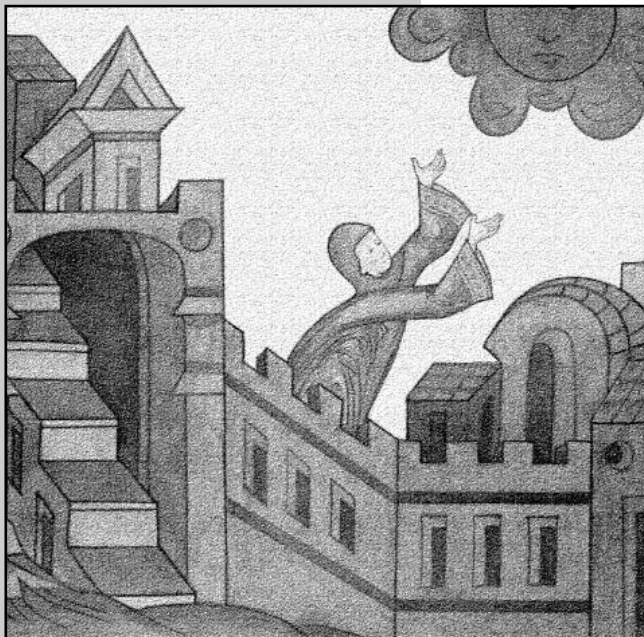
ні нама[м] будет сокольця,
ні нама[м] — красни[я] дівице.
То почнут на [і]ю птиці бити[сь]
в полі половецькім».

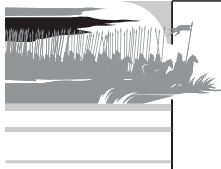
Рек Боян і година¹¹⁹ Святославля,
піс[не]творца старого времені;
Ярославля, Ольгова коганя хоті[нь]:
«Тяжко ти, голово,
криме плечю,
зло ти, тілу, криме голови».
Руській землі — без Ігоря.

Солнце світит ся
на небе си[х] —
Ігор-князь в Руській землі.
Дівиці поют на дунаї,¹²⁰
в'ються голоси
чрез море до Києва...
Ігор ідет по Боричеву
к святій Богородиці Пирогощей.¹²¹
Страни — раді. Гради — веселі.
[С]півше піснь старим князем,
а потом — молодим піти:
«Слава Ігорю Святославличу,
Буй-туру-Всеволоді,
Владимиру Ігоровичу!
Здраві князі і дружина!
Поборає[м] за христ'яни [ся]
на поганія полки.
Князем слава а дружині!»
Аміль!¹²²

ПЛАЧ ЯРОСЛАВНИ

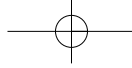
44

ПЛАЧ ЯРОСЛАВНИ

Мелодія М. Ткача,
записав з голосу Н. Данилевської
композитор Л. Яценко

Soprano

На Ду- на- і Я- ро- слав- нин глас сли- ши- ться,
 зег- зи- це- ю не- зна- єм ра- но ки- ги- че.
 По- ле- чю, - ре- че, - зег- зи- це- ю по Ду- на- є-
 ві, о- мо- чю беб- рян ру- кав у Ка- я-
 лі рі- ці. Ут- ру кня- зю кро- ва- ви- є- є- го
 ра- ни на жес- то- цім є- го ті- лі
 Я- ро- слав- на ра- но пла- четь в пу- тив- лі, на заб-
 ра- лі, вор- ко- чу- чи: О! Віт- ре, віт-
 ри- ло! Чо- му, Гос- по- ди- не, на- силь- но- ві- єш

си! Чо- му ме- чеш си хи- нов- скі- ї стріл-ки на сво-

7
є- ю не- труд- ну- ю криль що, на мо- є- ї ла- ди

10
во- ів? Ма- ло лім ти би- я- шеть гор під об- ла- ки

13
ві- я- ти ле- лі- ю- чи ко- раб- лі на си- нім мо- рі Чо-

16
му, Гос- по- ди- не, мо- є ве- се- лі- є по ко- ви- лі- ю роз-

19
ві- яв? Я- рос- лав- на ра- но пла- четь пу- тив-

22
лю го- ро- ду на за- бо ро- лі вор- ко- чу- чи:

О! Дніп- ре- Сла- ву- ти- цю! Ти про- бив є- си ка- мен- ні- ї

4
го- ри скво- зі зем- лю по- ло- вець-ку-ю ти ле- лі- яв є- си на со- бі Свя-то-слав

лі но- са- ди до пол- ку Ко- бя- ко- ва. Вгле- лій, Гос- по- ди- не,

10
мо-ю ла-ду к ме-ні а-бих не сла-ла к не-му слез на мо-ре ра-но.

13
Я-рос-слан-на ра-но пла-честь в пу-тин-лі, на заб-

16
ра-лі вор-ко-чу-чи Світ-ло-с три-світ-ло-с

19
Сон-це! Всім теп-ле і крас-не є-си. Чо-му, Гос-по-ди-не, про-стрія-га-ря-чу-ю

22
сво-ю лу-чу на ла-ди во-їв В по-лі без-вод-нім

жаж-до-ю-ім ли-чи сиря-жов, ту-го-ю ім ті-ли зат-

4 зат-
чев ту-го-ю ім ті-ли зат-чев

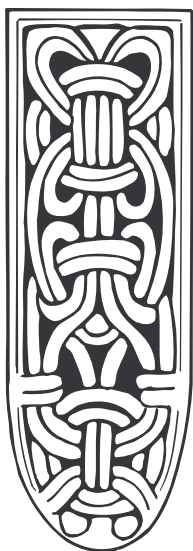
Слово о полку Ігоревім

Віршований переклад
сучасною літературною
українською мовою

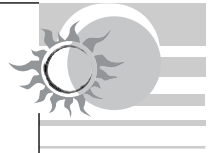
СЛОВО ПРО ПОХІД ІГОРІВ, ІГОРЯ, СИНА СВЯТОСЛАВОВОГО, ВНУКА ОЛЕГОВОГО

Чи не слушне бутиме,
братове, нам
почати старими словами
сущими
сумних повістей
про похід Ігоревий
Ігоря Святославовича.
Початися ж бо цій пісні
за билицями сьогочасними,
а не за намірами бояновими.
Боян бо віщий,
якщо кому хотів було
пісню створити,
то
розливавсь стало мислею
по дровові:
сірим вовком по землі,
сизим орлом під оболоки.
Спом'яне було, бо річ,
перших днів тих усьобиці.
Тоді пускатиме десять соколів
на стадо лебідок:
котру першу доторкав було,
та вперед пісню заспівувала —
старому Ярославу,
хороброму Мстиславу,
який же зарізав Редєдю
перед полками касозькими;
красному Романові Святославовичу.
Боян же, братове, бо
не десять соколів
на стадо лебідок пускав було,
а свої віщії персти

Віршований переклад сучасною літературною українською мовою

на живій струни покладав було,
вони ж бо самі
князям славу рокотали.

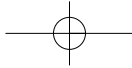
49

Почнемо ж, братове, бо
повість оцю
від старого Владимира
до нинішнього Ігоря,
що наснажив розум зусиллям своїм,
і нагострив мужністю серця свого,
наповнившись ратного духу,
навів свої хоробрії полки
на землю Половецькую,
за землю Руськую.

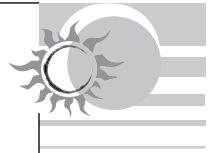
О, бояне,
соловію часу прадавнього!
Якби ти оцей похід ощебетав,
скачучи, соловію,
по мисленім дровові,
літаючи умом по піднебесю,
звиваючи славу обіруч часоплину цього,
ристаючи в тропу Трояню
через поля на гори, —
було б співати пісню Ігореві,
того Олега внукові:
«Не буря соколів закинула
через поля широкії —
бугалиця стадами
біжить до Дону великого».
А чи заспівати було,
віщий бояне,
Велесів онуче:
«Коні іржуть за Сулою,
дзвенить слава в Києві;
сурми сурмлять в Новгороді —
мають стяги в путивлі».

Ігор жде милого брата Всеволода.
І прорік йому буй-тур-Всеволод:

Тоді Ігор глянув на ясне сонце
і ввидів —
від нього тьмою
все своє військо прикрите.
І сказав Ігор дружині своїй:
Братове мої і дружино!
Лучче ж би потятому бути,
аніж полоненому бути.
А всядьмо, браття, гей!
на свої борзії коні ми,
та на Дін на синій поглянемо.
Запалав князю розум охотою,
ревний жаль знамення йому заступив —
скуштувати Дону великого.
«Хочу бо, — каже, —
списа переломити
в кінці поля Половецького
з вами, русичі.
Хочу голову свою положити,
або зачерпнути шоломом Дону».

Віршований переклад сучасною літературною українською мовою

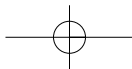
51

Тоді ступив Ігор-князь
в злот стремін
і поїхав по чистому полю.
Сонце йому тьмою
путь заступило весь;
ніч, стогнучи йому грозами,
пташий збудила свист,
звірину в стадо збила,..
Див кричить на верху дерева,
велить послухати землям незнаємим:
Волзі,
і Поморію,
і Посулію,
і Сурожу, і Корсуню,
і тобі Тьмутороканський бовван.
А половці
неготовими дорогами
побігли як є до Дону великого.
Скриплять теліги опівночі.

Рокочіть, лебідки розпущені —
Ігор на Дін військо веде!

Уже бо біду його
пасе птаство по дубині,
по ярах вовки
грозу нагнітають,
орли клекотом на кості
звірину кличуть,
лисиці брешуть
на черленії щити.
О Руськая земле:
уже за шапкуваннями еси!

Довго ніч меркне.
Зоря світ запалила,
імла поля покрила,
щебіт солов'иний заснув,
говір бугалиці пробудився.

52

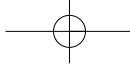
СЛОВО ПРО ПОХІД ІГОРІВ, ІГОРЯ, СИНА СВЯТОСЛАВОВОГО, ВНУКА ОЛЕГОВОГО

Русовичі величезні поля
черленими щитами перегородили,
шукаючи собі почесті,
а князю — слави.

З-зарання у п'ятницю
потоптали було поганії
полки половецькії
і, розсипавшись по полю стрілами,
помчали стало красних
дівчат половецьких.
А з ними — золото,
й коштовні уплітки,
й дорогії оксамити.
Веретами, опанчинами,
і кожухами
почали стало мости мостити
по болотах і багnistих місцях.
І всякими оздобами половецькими.
Черлен стяг,
біла корошов;
черлене чілка,
срібні остроги —
хороброму Святославовичу!

Дрімає в полі
Олегове хоробре гніздо.
Далече залетіло!
Не було воно на кривду породжене:
ні соколу,
ні кречету,
ні тобі, чорний вороне,
поганий половчине.
Гзак біжить сірим вовком,
Кончак йому слід править
до Дону великого.

Другого дні
вельми рано
кривавії зорі світ повідають,

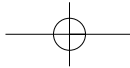
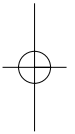
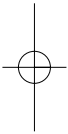
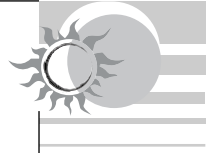

Віршований переклад сучасною літературною українською мовою

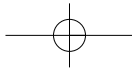
чорнії тучі з моря ідуть,
хочуть прикрити чотири сонця,
а в них тріпотять
сині блискавки.
Бути грому великому,
іти дощу стрілами
з Дону великого!
Тут ся списові поламати,
тут ся шаблям потручати
об шоломи половецькії
на ріці на Каялі,
край Дону великого.
О Руськая земле:
уже не шапкуєш нам єси.

Це вітри,
Стрибожі внуки,
віють з моря стрілами
на хоробрі полки Ігореві.
Земля двигтить,
ріки мутно течуть,
в порохах поля
прикривають стяги;
гомонять половці —
їдуть від Дону і від моря,
і звідусіль.
Руські полки зупинилися.
Діти бісові
криком поле перегородили,
а хоробрі русовичі
пергородили черленими щитами.

Яр-туре-Всеволоде!
Стоїш ти на обороні,
прискаєш на вояків стрілами,
гримиш ти об шоломи
мечами крицевими.
Куди Тур поскаче бува,
своїм злотим шоломом
там і лежать поганії посвічуючи,
голови половецькії;

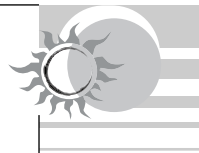

поскіпані шаблями гартованими
шоломи оварськії
від тебе, яр-туре-Всеволоде!
Переїнявшись ранами
                    брatів дорогих,
забувши про почесні й життя,
і Чернігів город,
і отецький стіл золотий,
і своє жадання миле —
                    красну Глібівну;
звичай і обичай.

Віршований переклад сучасною літературною українською мовою

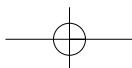
Тоді по Руській землі
рідко знать ратаї перегукують,
але часто ворони
                        купчаться зграями,
трупі між себе ділячі;
а галич свою річ розбалакує —
хоче полетіти за поживою.

55

То було в ті битви і ті походи,
а такої раті — не чувано!
З-зарання до вечора,
з вечора до світа
летять стріли гартовані,
гримлять шаблі об шоломи,
тріщать списи крицевії
у полі незнаємім,
серед землі Половецької.
Чорна земля під копитами
кістками була засіяна,
а кровію полита:
тугою зійшла вона
по Руській землі.

Що то шумить?
                        Що то дзвенить
здавішня рано пред зорями?
Ігор полки заворочує.
Жаль бо йому
милого брата Всеволода.
Билися стало день,
                        билися стало другий;
третього дня під полудень
                        упали стяги Ігореві.
Тут брати ся розлучили
на березі бистрої Каяли;
тут кривавого вина
                        не достало,
тут бенкет скінчили
                        хоробрі русичі:
сватів попоїли бо,
                        а самі полягли отут
за землю Руською.

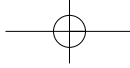
СЛОВО ПРО ПОХІД ІГОРІВ, ІГОРЯ, СІНА СВЯТОСЛАВОВОГО, ВНУКА ОЛЕГОВОГО

Никне трава жалощами,
а древо з туги до землі клониться.

Уже бо, браття, нам
невесела година постала,
вже на безлюдді силу прикрила.
Встала Обида
в силах Дажбожого внука,
вступила дівою на землю Трояню,
заплескотіла лебединими крильми
на синьому морі край Дону.
Плещучи розбурхала часи жирувань.
Усобиця князям
на пагубу від поганих.
Мовив бо брат брату:
«Це моє і те моє теж».
І почали князі

між малим
оце велике казати,
і самі на себе
почвари кувати.
А погані
звідусіль приходили
з перемогами
на землю Руськую.

О, далеко залетів сокіл,
б'ючи птахів до моря!
А Ігорового
війська хороброго
не воскресити.
За ним кликнуть Карна й Желя,
скачучи по Руській землі,
смагу мечучи
в розі полум'яному.
Жони руської заридали,
воркочучи:
«Уже нам своїх милих лад
ні мислею змислити,
ні думою здумати,
ні очима зглядіти,

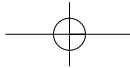
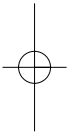
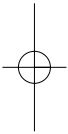
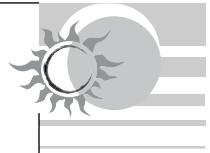

Віршований переклад сучасною літературною українською мовою

а золота й срібла,
ні найменше не користати».

Застогнав, братове, бо
Київ тугою,
а Чернігів — напастями.
Нудьга розлилася
по Руській землі,
важкий смуток тече
серед землі Руської.
А князі самі на себе
почвари кували.
А погані самі,
набігаючи з перемогами
на землю Руську,
збирали данину
по сувою від двору.

Тії бо два
хоробрі Святославовичі:
Ігор та Всеволод,
уже кривду розбудили,
котру ото було
приспав отець їх Святослав:
грізний,
великий,
київський;
грозою було пригнузував
своїми сильними полками
й чистокрицевими мечами,
стаючи на землю Половецьку.
Притоптав горби й яруги,
змутив ріки і озера,
висушив потоки й болота.
А поганого Кобяка
із лукомор'я,
від залізних
великих полків половецьких,
наче вихор вихопив.
І впав собі Кобяк
в місті Києві,
у переднику Святославовім.

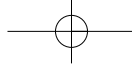

СЛОВО ПРО ПОХІД ІГОРІВ, ІГОРЯ, СИНЯ СВЯТОСЛАВОВОГО, ВНУКА ОЛЕГОВОГО

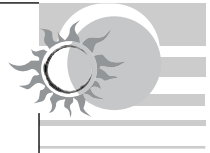
Тут німці й венеціанці,
греки тут і морова,
п'ють славу Святославу,
нарікають на Ігоря,
що втопив потугу
на дні Каяли,
в ріки половецької
руського золота насипали.
Тут Ігор-князь
пересів із сідла золотого,
та в сідло невольниче.
Принишкли бо в містах загорожі,
а веселощі поблякли.

А Святослав
смутен сон видів
у Києві на горах.
«Сеї ночі з вечора
одягали тут мене, — каже, —
чорною попоною
на ліжку тисовому,
зачерпають мені синє вино
змішане з отрутою,
насипають мені
спорожнілими сагайдаками
поганих тулучат
великий жемчуг на лоно
й зневажають мене.
Уже дошки без гребеня
в моєму теремі золотоверхому.
Всю ніч з вечора
бісові ворони
у зграї купчаться
побіля плеса на оболоні, —
побивали стихію дроздину
і несли її
до синього моря».

І сказали бояри князю:
«Уже, княже,
туга ум полонила;

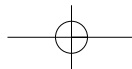
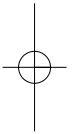
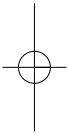
Віршований переклад сучасною літературною українською мовою

59

се бо два соколи злетіли
з золотого столу праотчого
пошукати міста
Тьматороканя,
або зачерпнути
шоломом Дону.
Уже соколам тим
крильця припішили
поганих шаблями.
А самих їх посадовили
у діжі залізні».

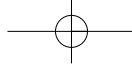
Темно бо було в третій день —
два сонця померкли враз,
обидва багряні стовпи
погасли
і з ними молодії місяці:
Ігорів Володимир,
Олегів Святослав;
тьмою ся обволокли,
і в море занурились,
і велике зухвальство
дозволили хинові.
На ріці на Каялі
тьма світ покрила;
По Руській землі
розпросторилися половці,
наче пардуже гніздо.
Уже занеслася хула на хвалу,
уже тряснула нужда на волю,
уже скинувся Див на землю.
Се бо готські краснії діви,
поспішають
на берег синього моря,
дзвонячи золотом руським,
оспівують часи Бусові,
леліють помсту Шароканову.
А нам уже, дружини —
жодних веселоців.

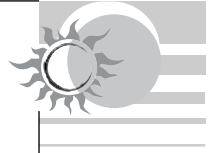
СЛОВО ПРО ПОХІД ІГОРІВ, ІГОРЯ, СИНА СВЯТОСЛАВОВОГО, ВНУКА ОЛЕГОВОГО

Тоді великий Святослав
зронив золоте слово
з слізьми змішане,
і сказав:
«О, синовці мої —
Ігорю і Всеволоде!
Рано есте почали
землю Половецьку
мечами сікти,
а собі слави шукати.
Та не з честю одоліли ви,
не з честю бо кров поганую
пролили ви.
Ваші серця хоробрії
з цупкої криці викуті,
а в шаленстві гартовані.
Чи це створили ви
моїй сивині срібленій?
Я уже не бачу
влади сильного,
і багатого,
і многовойого
брата мого Ярослава
з чернігівським набрідом:
з мугирями й торбешниками,
з тупаками й шельвірами,
з горлопанами і гульвісами.
Тії бо без щитів,
із сапугами,
криками військо долають,
дзвонячи в прадідівську славу.
Але мовили ви: «Мужаймося самі —
прийдешню славу самі захопим,
а минулою — самі поділимось.
А чи диво, братове, ся
старому помолодіти?
Коли сокіл в мутях буває —
високо птицю збиває,
не дасть гнізда свого покривдити.
Та це зле, княже,
ми — не в спомозі.
На ніщо ся години перекинули:

Віршований переклад сучасною літературною українською мовою

ці у Римові кричать
під шаблями половецькими,
а Володимир — під ранами.
Туга і тяжба сину Глібовому».

61

Великий княже Всеволоде!
Не думками тобі

здалеку прилетіти,
золотого стола отчого доглядіти.

Ти бо можеш єси

Волгу веслами розкропити,
а Дін — шоломами виляти.

Якби то ти був,
то була б чужинка по ногаті,
а невільник — по різані.

Ти бо можеш єси

по суші
живим шрітом стріляти

із відважними

синами Глібовими.

Ти, буй-Рюриче і Давиде!

чи не вашії вояки

золоченими шоломами

по крові плавали?!

Чи не ваші дружини хоробрі

рикають, наче тури,

ранені шаблями гартованими

на полі незнаємі?!

Вступіть бо, господини,

в золотії стремена:

за покривду сьогочасную,

за землю Руську,

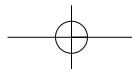
за рани Ігореві —

шаленого Святославовича!

Галицький Осмомисле-Ярославе!

Високо ти сидиш єси

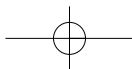
на своєму злотокованім столі;

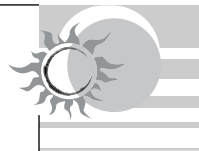
підпер гори угорські
своїми залізними військами.
Перетнувши королеві путь,
зачинив Дунаю ворота,
кидаючи щастя через хмари,
суди рядячи до Дунаю.
Грози твої

землями течуть,
відчиняєш єси браму Києву,
стріляєш єси
з золотого стола отчого
султанів за кордонами.
Стріляй, господине,
Кончака —

поганого рабичича:
за землю Руську,
за рани Ігореві —
шаленого Святославовича!

Віршований переклад сучасною літературною українською мовою

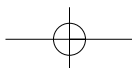
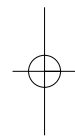
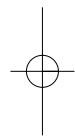

63

затерпло світло сонцю,
а дерево не послідом
зронило листячко.
По Росі й по Сулі
міста поділено,
а Ігоря хоробре військо
не воскресити.
Дін тебе, княже, кличе.
І ззиває князів на звитягу.
Ольговичі, хоробрі князі,
поспіли на бій.

Інгвар і Всеволод,
і всі три Мстиславичі
не слабкого гнізда шестикрильці,
не звитяжним ви жеребом
володіння собі розхапали!
Де ж ваші золоті шоломи,
дарди лядські і щити?!
Загородіте Полю ворота
своїми гострими стрілами:
за землю Руську,
за рани Ігореві —
шаленого Святославовича!

Уже бо Сула не тече
срібними струменями
до міста Переяслава,
і Двина болотом тече
до тих грізних полочан
під криком поганих.
Один лиш Ізяслав,
син Васильків,
подзвонив своїми
гострими мечами
об шоломи литовські,
притрепавши славу
діду своєму Всеславу.
А сам
під черленими щитами,
на кривавій траві

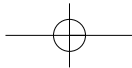

СЛОВО ПРО ПОХІД ІГОРІВ, ІГОРЯ, СИНА СВЯТОСЛАВОВОГО, ВНУКА ОЛЕГОВОГО

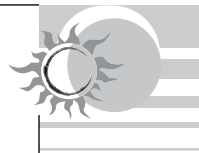
притрепаний литовськими мечами.
І в пориві юної крові
той вигукнув:
«Дружину твою, княже,
пташині крила приодягли,
а звірі — кров полизали».
Не стало бо тут
брата Брючислава,
ні другого — Всеволода.
На самоті виронив
коштовну душу
з хороброго тіла
крізь золоте намисто.
Заніміли голоси,
поникли веселощі —
сурми сурмлять городненськії.

Ярославе і всі внуки Всеславові!
Уже понизьте стяги свої,
встроміть свої мечі опущені.
Уже бо вискочили ви
з дідівської слави.
Ви бо своїми почварами
почали наводити поганих
на землю Руську,
на життя Всеславове.
Яка бо більша бувала наруга
від землі Половецької?!

На сьомому віці Трояновім
Всеслав кинув жереб
на дівчину собі любу.
Той склоками
підперся доокола
і стрибнув до міста Києва,
і дітнувся острогами
золотого стола київського;
звідти кинувсь лютим звіром
опівночі з Білогорода;
обвістився в синій млі;

Віршований переклад сучасною літературною українською мовою

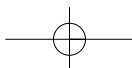
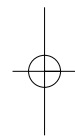
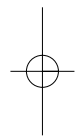
65

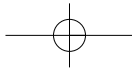
ранком же —
підійняв стрийка сущого,
відчинив ворота Новгороду,
розшибав славу Ярославу,
скочив вовком до Немиги
з Дудуток.

На Немизі
снопи стелють головами,
молотять ціпами крицевими;
на току життя кладуть,
віють душу від тіла.
Немиги криваві береги
не послідом будуть посіяні —
посіяні кістями руських синів.

Всеслав-князь
людям суд судив,
князям міста рядив,
а сам —
уночі вовком ристав.
Із Києва дористував було
до співу півнів Тьматороканя;
великому Хорсові
вовком шлях було переристував.
Тож, як в Полоцьку
подзвонять
до враннішньої рано
у Софії святої в колоколи,
а він в Києві дзвін той чув,
ще як віща душа —
в другому тілі.
Але часто бід зазанавав,
страждаючи.

Тому віщий боян
щонайперше приповідку
тим, хто розуміє, казав:
«Ні хитрому, ні вдатному,
ні пташаті спритному —
суду Божого не минути».
О, стогнати Руській землі,
спогадавши першу годину
і перших князів!

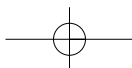
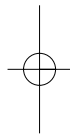
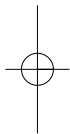
СЛОВО ПРО ПОХІД ІГОРІВ, ІГОРЯ, СИНА СВЯТОСЛАВОВОГО, ВНУКА ОЛЕГОВОГО

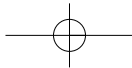

66

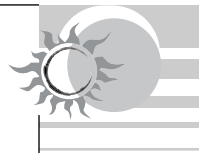
Того давнього Володимира
неможливо було пригвоздити
до гір київських;
це його бо нині стяги
стали Рюриковими,
а другі — Давидовими,
але порізно тільки
їхні бунчуки палахкочуться,
списи співають.

На Десні-ріці
Ярославнин голос чується.
Чайкою-кигицею
незнаєм рано кигиче:
«Полечу, — каже, —
кигицею понад річкою,
обмочу рукав шовковий
в Каялі-ріці;
утру князю
кривавії його рани
на жорстокому його тілі».
Ярославна рано
плаче в путивлі,
на загорожі воркочучи:
«О, Вітре, Вітрило!
Чому, господине,
нахрапом вієш ти?
Чому мечеш ти
хиновські стрілки
на своє легесеньке крильце,
на моєї лади вояків?
Чи замало тобі буде гір
по піднебесю віяти,
леліючи кораблі
на синім морі?
Чому, господине,
мої веселощі
ти по ковилі розвіяв».
Ярославна рано
плаче путивлю-городу,
на загорожі воркочучи:

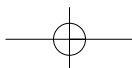
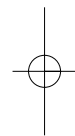
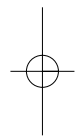
Віршований переклад сучасною літературною українською мовою

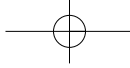

67

«О, Дніпре-Славутиче!
Ти пробив єси
                    кам'янії гори
через землю Половецьку.
Ти леліав єси на собі
                    човни Святославові
до полку Кобякова.
Зелій, господине,
                    до мене ладу мою,
щоб я не слала йому сліз
на морі рано».
Ярославна рано
                    плаче в путивлі,
на загорожі воркочучи:
«Світле і трієсвітле сонце!
Всім тепле і красне єси.
Чому, господине,
кинув ти гарячий промінь свій
на лади вояків?
В полі безводному
спрагою обличчя їм спряжив,
тугою їхні тіла заткав».

Приснуло море опівночі:
плинуть сутінки млою;
Ігореві-князю
                    Бог путь вказує
із землі Половецької
на землю Руську,
до золотого столу отчого.
Погасли вечорові зірничі.
Ігор спить?
                    Ігор — сторожить.
Ігор думкою поле міряє
від великого Дону
                    до малого Дінця.
Коня опівночі
Овлур свиснув за річкою,
дає князю зрозуміти:
князю-Ігорю не бути.
Гукнув-стукнув об землю —

СЛОВО ПРО ПОХІД ІГОРІВ, ІГОРЯ, СИНА СВЯТОСЛАВОВОГО, ВНУКА ОЛЕГОВОГО

68

в шумі трава;
юрти суто половецькії
порозсовувалися.

А Ігор-князь поскочив
горностаєм між тростинами,
і білим гоголем на воду.
Скинувся на борзого коня,
і стрибнув з нього босим вовком,
і побіг до луків Дінця,
і полетів соколом під імлою,
побиваючи гуси та лебедів:
до сніданку,

обіду,
полудню.

Коли Ігор соколом полетів,
тоді Овлур вовком побіг,
трусячи із себе студену росу —
пришпорювали бо
своїх борзих коней.

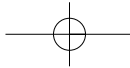
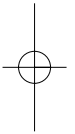
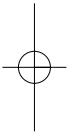
Донець мовить:

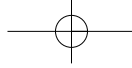
«Княже Ігорю!

Не мало тобі величчя,
а Кончаку — нелюбові,
а Руській землі — веселощів?!»
Ігор каже:

«О, Донче!

Не мало тобі величчя,
леліявши князя на хвилях,
славши йому зелену траву
на своїх срібних берегах,
одягавши його теплою млою
під стіненням зелених дерев,
стережучи його гоголем на воді;
чайками на струменях,
чернядьми-качками на вітрах?!»
Не отак лишень говорила
річка Стугна,
слабку течію маючи,
поглинувши чужі струмки і стрижні,
розтринькана в гирлі;

Віршований переклад сучасною літературною українською мовою

юнакові-князю Ростиславові
заховала дні при темнім березі.
Побивається мати Ростиславова
за юнаком-князем Ростиславом.
Поблякли квіти жалобою,
а древо в тузі
до землі клониться.

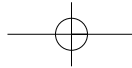

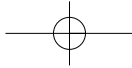
69

То не сороки застрекотали —
по сліду Ігоревім
їздить Гзак з Кончаком.
Тоді ворони в зграї не збивались,
галич позмовкала,
сороки не стрекотали,
гаддя всяке повзало тільки;
дятли туканням
путь до річки указують,
солов'ї веселими піснями
ясен-світ провіщають.

Мовить Гзак Кончакові:
«Якщо сокіл до гнізда летить —
соколича розстріляємо
своїми золоченими стрілами».
Каже Кончак до Гзи:
«Якщо сокіл до гнізда летить —
то ми сокілця опутаємо
красною дівчиною».
І відповідає Гзак Кончакові:
«Якщо його опутаємо
красною дівчиною,
не буде нам ні сокілця,
ні дівчини красної.
Та почнуть на неї птиці збиватися
в полі половецькому».

Казав боян і ходак
Святославовий,
піснетворець часу прадавнього;

СЛОВО ПРО ПОХІД ІГОРІВ, ІГОРЯ, СИНА СВЯТОСЛАВОВОГО, ВНУКА ОЛЕГОВОГО

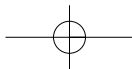

70

виконавець жадань каганів
Ярослава й Олега:
«Тяжко тобі, голово,
без плечей,
зле тобі, тіло, опріч голови».
Руській землі — без Ігоря.

Сонце світиться на небесах —
Ігор-князь в Руській землі,
дівчата співають понад річкою,
в'ються голоси
через простір до Києва...
Ігор іде узвозом Боричевим
до святої Богородиці Пирогощії.
Краї — раді. Міста — веселі.
Відспівавши пісню старим князям,
а потім — молодим піти:
«Слава Ігорю Святославовичу,
буй-туру-Всеволоду,
Володимиру Ігоревичу!
Най здоровиться
князям і дружинам їх!
Поборімося за християн
із військами поганями.
Князям слава і дружині!»
Амінь.

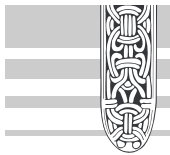
1—22 квітня 2002 року;
2 травня 2005 року;
21 січня 2006 року

Слово о полку Игореві, Игоря сына Святъславля, внуча Ольгова

Фотокопія видання
1800 року

СЛОВО

ПѢСНЬ

О ПЛЪКУ ИГОРЕВЪ, (а) О ПОХОДѢ ИГОРЯ,
ИГОРЯ СЫНА СЫНА СВЯТОСЛАВОВА,
СВЯТЪСЛАВЛЯ, ВНУКА ОЛЬГОВА.

Не лѣлоли ныбашетъ, бра-
тіе, нагати старыми сло-
ссы трудныхъ повѣстѣй о
плъку Игоревъ, Игоря
Святъславля! нага-
ти же ся тѣмъ лѣсни по

Прѣятно намъ, брагцы, на-
чашъ древнимъ слогомъ при-
скорбную повѣсть о походѣ
Игоря, сына Святославова!
начашъ же сію пѣснь по бы-
тіямъ того времени, а не по

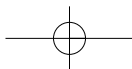
(а) Игорь Святославичъ родился 15 Апрѣля 1151 года; во Святомъ
Крещеніи нареченъ Георгіемъ; женился въ 1184 году на Княжнѣ Евф-
росинѣ, дочери Князя Ярослава Володимировича Галицкаго
Въ 1185 году имѣлъ онъ сраженіе съ Половцами, а въ 1201 году
скончался, оставивъ послѣ себя пять сыновей.

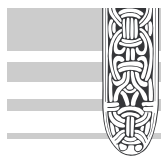
былнѣмъ сего времени, вымыслимъ Бояновымъ. Ибо
а не по замыслѣнїю Бо- когда мудрый Боянъ хотѣлъ
ляню (6). Боянъ бо вѣщій, прославлять кого, то но-
аще кому хотяще пѣснь сился мыслию по деревьямъ,
творити, то растѣка- сѣрыиъ волкоиъ по землѣ,
шется мыслию по древу, сизыиъ орлоиъ подѣ обла-
сѣрыиъ вѣлкомъ по зем- ками. Памятно намъ по дре-

(6) Такъ назывался славнѣйшій въ древности стихотворецъ Рус-
ской, которой служилъ образцемъ для бывшихъ послѣ него пи-
сателей. Изъ нѣкоторыхъ въ примѣрѣ здѣсь приведенныхъ словъ
его явствуетъ, что Боянъ воспѣвалъ всегда важныя происшеств-
ія и изъяснялъ мысли свои возвышенно. Когда и при какомъ
Государѣ гремѣла лира его, ни по чему узнать не лзя; ибо не
осталось намъ никакого отрывка, прежде великаго Князя Влади-
мѣра Святославича писаннаго. Отъ временъ же его дошла до
насъ между прочими слѣдующая народная пѣсня, въ которой
находимъ уже правильное ударенїе, кадансомъ въ Стихотвор-
ствѣ называемое; но вѣроятно, что и та въ послѣдствїи пе-
реправлена :

Во славномъ городѣ Кіевѣ,
У Князя у Владимѣра,
У сонышка Святославича,
Было пированіе почетное,
Почетное и похвальное
Про Князей и про Боярѣ,
Про сильныхъ могучихъ богатырей,
Про всю Поляницу удалую.
Въ Полѣ-сыта баря наѣдалися,
Въ полѣ-пьяна баря напивалися.
Послѣдняя ѣства на столѣ пошла,
Послѣдняя ѣства лебединая:
Стали бояре туть хвастати; и проѣ.

СЛОВО О ПЛЪКУ ИГОРЕВѢ, ИГОРЯ СЫНА СВЯТЪСЛАВА, ВНУКА ОЛГОВА

74

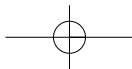
ли, шнымы орломъ подѣ
облакъ. Помянешть бо
речь пѣрвыхъ временъ усо-
бѣцъ; тогда пуцаетъ
ѣ соколовъ на стадо лебе-
дѣй, который дотесаше,
та предъ пѣснь поаше,
старому Ярославу (в),
храброму Мстиславу (г),
иже зарѣза Редю предъ
плѣкы Касожьскими, кра-
сному Романови (д) Святъ-
славлю. Боянъ же, бра-

внимъ преданіямъ, что по-
вѣдал о какомъ-либо сраженіи,
примѣняли оно къ десяти со-
коламъ, на стадо лебедей пу-
щеннымъ: чей соколъ ско-
рѣе долеталъ, тому пре-
жде и пѣснь начиналася, ли-
бо старому Ярославу, либо
храброму Мстиславу, по-
разившему Редю предъ
полками Касожскими,
или красному Роману Святъ-
славичу. А Боянъ, братцы!

(в) Черезъ стараго Ярослава Сочинитель разумѣетъ здѣсь Великаго Князя Ярослава Владимировича, давшего Новгородцамъ законы, подѣ именемъ Русской Правды донынѣ извѣстные. Онъ былъ пра-
прадѣдъ Игорю Святославичу, которому воспѣвается пѣснь сія.

(г) Храбрый Мстиславъ, также сынъ Великаго Князя Влади-
мѣра Святославича, родной братъ Ярославу I. Вудучи на удѣлѣ
въ Тмушарканскомъ Княжествѣ 1022 года, выступилъ онъ
въ походъ противъ Косоговъ. Князь Косожскій Редю, понадеясь
на крѣпость мышцъ своихъ, будшобъ для пощады съ обѣихъ
сторонъ воиновъ отъ напраснаго кровопролитія, предложилъ ему
поединокъ. Мстиславъ охотно на сіе согласился, сразился съ
нимъ, и одолѣвъ своего сопротивника, лишилъ его жизни. По
здѣланному предварительно въ пользу побѣдителя условію всту-
пивъ во владѣніе Косоговъ, наложилъ онъ на нихъ дань, завла-
дѣлъ всѣмъ богатствомъ Княжескимъ, а жему и дѣшей его увелъ
въ плѣнъ за собою.

(д) Романъ, сынъ Князя Святослава Ярославича, былъ на удѣлѣ
Княженія Черниговскаго въ Курскѣ. Въ 1079 году согласился съ Полок-

тіе, не ꙗко соколовѣ на ста-
до лебедѣй пушаше, нѣ
своѣ вѣщїѣ прѣсты на жи-
вая струны вѣскладаше;
они же сами Княземѣ сла-
ву рокоутаху.

Потнемѣ же, братїе,
повѣсть сїю отѣ старѣго
Владимѣра (е) до нынѣш-
няго Игоря; иже истяг-
ну умѣ крѣпостїю своею,
и поостри сердца своего
мужествомѣ, налѣднѣся
ратнаго духа, наведе своѣ
храбрыѣ плѣкы на зем-
лю Половецкѣю за зем-
лю Руськѣю. Тогда Игорь
вѣзрѣ на свѣтлое солнце
и видѣ отѣ него тьмою
всѣ своѣ воѣ прикрыты,
и рече Игорь кѣ дружинѣ

не десять соколовѣ на спа-
до лебедѣй пускалѣ: но какѣ
скоро прикасался искусными
своими перстами кѣ живымѣ
спрунамѣ, то сїи уже сами
славу Князей гласили.

Начнемѣ же, братцы,
повѣсть сїю отѣ старѣго
Владимѣра до нынѣшняго
Игоря. Сей Игорь напѣгши
умѣ своѣ крѣпостїю, по-
ощривѣ сердце свое муже-
ствомѣ и исполняѣ духа
ратнаго, вступилѣ свѣ хра-
брымѣ своимѣ воинствомѣ
вѣ землю Половецкѣю для
опмѣненїѣ за землю Руськѣю.
Тогда взглянулѣ онѣ на
солнце свѣтлое, и увидѣвѣ
мракомѣ покрытое все войско
свое, произнесѣ кѣ дружинѣ

цами, онѣ хотѣлѣ опнѣти Переславлѣ у Великаго Князя Всеволо-
да Ярославича: но наѣмные союзники его измѣнили ему и за-
ключили особенный мирѣ съ Великимѣ Княземѣ Киевскимѣ. Когда
онѣ за сїю измѣну сталѣ упрекать Половцевѣ, то произошла
изѣ того ссора, вѣ кощорѣ онѣ былѣ отѣ нихѣ убитѣ.

(е) Равно Апостольный Великій Князь Владимѣръ Святославичъ
просвѣтившїй Руськѣю землю Святымѣ крещенїемѣ.

76

(ж) своей: братіе и дружино! луцежѣ бы потяту быти, неже полонену быти: а всядемѣ, братіе, на свои брѣзвыя кони, да позримѣ синею Дону. Спала Князю умъ похоти, и жалость ему знаменіе застули, искусити Дону великаго. Хочу бо, рече, коліе приложити конецъ поля Половецкаго съ вами Русици, хочу главу свою приложити, а любо испити шеложомъ Дону. О Боляне, соловію стараго времени! абы ты сіа плѣкы ущекоталѣ, скага славію по мыслену древу, летая умомѣ подѣ облакы, севая славы оба поля сего времени, ршца въ тролѣ Троляню (з) гресѣ

своей: „Братья и друзья! „лучше намѣ быть изрубленныѣ, нежели достатъся „въ плѣнѣ. Сядемѣ на „своихѣ борзыхѣ коней, „и посмотримѣ на синій Донѣ. Пришло Князю на мысль пренебречь худое предвѣщаніе и извѣдать счастья на Дону великомѣ. „Хочу, сказаѣ онѣ, съ вами, Рос- „сіяне! переломить копье на „томѣ краю поля Половецка- „го; хочу или голову свою положить, или шлемомѣ изѣ „Дону воды достатъ. „О Боляне! соловей древнихѣ лѣтъ! тебѣ бы надлежало провозгласить о сихѣ подвигахѣ, скача соловьемѣ мысленно по древу, летая умомѣ подѣ облаками, сравнивая славу древнюю съ нынѣшнимѣ временемѣ

(ж) Дружиною назывались отборные и приближенные воины, сопровождавшіе Государей во всѣхъ походахъ.

(з) Четыре раза упоминается въ сей пѣсни о Троляхъ, т. е. троля Троляня, вѣтъ Троляни, земля Троляня, и седмый вѣкъ Троляновъ: но кто сей Тролянь, догадаться ни по чему не возможно.

поля на горы. Пѣти было лѣсъ Игоревъ, того (Олга) внуку. Не буря соколы занесе чрезъ поля широкая; галци стады бѣжать къ дону великому; или въспѣти было въщей Боляне, Велесовъ (и) енуте! Комони ржутъ за Сулою; звенить слава въ Киевѣ; трубы трубятъ въ Новѣградѣ; стоятъ стязи въ Путимлѣ; Игорь ждетъ мила брата Всеволода. И рече ему Буй Туръ (і) Всеволодъ: одинъ братъ, одинъ свѣтъ сѣтлый ты Игорю, оба есвѣ Святъславля; сѣдай, брате, свои брѣзын комони, а мои ти готови, осѣдлани у Курьска на пере-

мчасъ по слѣдамъ Трояновымъ чрезъ поля на горы. Тебѣ бы пѣть пѣснь Игорю внуку Ольгоу. Не буря соколовъ занесла чрезъ поля широкия, слезаются галки стадами къ Дону великому. Тебѣ бы, мудрый Боляно, внукъ Велесовъ! сѣ воспѣть. Ржутъ кони за Сулою, гремитъ слава въ Киевѣ, трубятъ трубы въ Новѣгородѣ, развѣваютъ знамена въ Путимлѣ, ждетъ Игорь милого брата Всеволода. Богатырь же Всеволодъ вѣщаетъ къ нему: „О Игорь! „ты одинъ у меня братъ! „ты одинъ у меня ясный „свѣтъ! и мы оба сыновья „Святославовы; ты сѣдай, „братъ, своихъ борзыхъ ко-

(и) Велесъ, Славянскій въ язычествѣ Богъ, покровитель стадъ. Его считали вторымъ послѣ Перуна. По названію Боляна внукомъ Велесовымъ, кажется, что онъ жилъ до принятія въ Россіи Христіанской вѣры.

(і) Буй значитъ дикій, а туръ вола. И такъ Буйтуромъ, или Буйволомъ, называется здѣсь Всеволодъ въ смыслѣ Метаморфическомъ, въ разсужденіи силы и храбрости его. — Вѣроятно, что изъ сихъ двухъ словъ составилось попомъ названіе богатыря, ибо другаго произведенія оному слову до сихъ поръ не найдено.

СЛОВО О ПЛЪКУ ИГОРЕВѢ, ИГОРЯ СЫНА СВАТЪСЛАВА, ВНУКА ОЛГОВА

78

ди; а мои ти Куряни
свѣдоми кѣ мети, подѣ
трубами повити, подѣ
шеломы вѣзлелѣяны, ко-
нецъ колѣя вѣскрѣмлени,
пути имѣ еѣдоми, яру-
гы имѣ знаеми, луци у
нихѣ напярженн, тули от-
ворени, сабли изѣострени,
сами скачють акы сѣрыи
влѣци вѣ полѣ, ищуть се-
бе ти, а Князю слава.
Тогда вѣступил Игорь
Князь вѣ златѣ стрѣжень, и
лобѣха по тѣстому полю.
Солнце ему тѣмою путь
застулаше; ночь стону-
щи ему грозою лѣтитъ
убудн; свистѣ звѣринѣ вѣ
стазби; дивѣ клѣкѣтѣ
врѣху древа, великѣ по-
слушати земли незнаемѣ,

ней, а мои для тебя при-
готовлены и давно у Кур-
ска осѣланы. Мои Курга-
не вѣ цѣль стрѣлять зна-
юще, подѣ звукомѣ трубъ
они повиты, подѣ шлема-
ми возлелѣяны, концомѣ
копья вскормлены; всѣ пу-
ли имѣ свѣдомы, всѣ ов-
раги знаемы, луки у нихѣ на-
пяржены, колчаны опворены,
сабли изострены; они ска-
чуть вѣ полѣ какѣ волки
сѣрые, ища себѣ чести,
а Князю славы. Тогда
Князь Игорь, вступя вѣ золо-
тое стрѣмя, лобѣхалъ по чи-
стому полю. Солнце своимѣ
затмѣниемѣ прѣграждаетъ
путь ему, грозная воспав-
шая ночью буря пробужаетъ
птицѣ; ревутѣ звѣри спа-
даи; кричитѣ филинѣ
на вершинѣ дерева, чтобѣ

Всеволодъ Святославичъ, меньшій братъ Игоревъ превосходилъ
всѣхъ своего времени Князей не только возрастомъ плѣти и ви-
домъ, которому подобнаго не было, но храбростію и всѣми ду-
шевными добродѣтелями прославлялся повсюду — Татищ. истор.
Часть III. стр: 320.

вѣзѣ, и по морію, и по Сулію, и Сурожу, и Корсуню, и тебѣ Тьмутараканьскій блѣванѣ. А Половци неготовами дорогами побѣгоша къ Дону Великому; крыгатѣ тѣлѣгы полунощы, рци лебеди рослущени. Игорь къ Дону вон ведетѣ: уже бо бѣды его пасетѣ птицѣ; подобію вѣдци грозу вѣсржатѣ, по яругамѣ; орли клектомѣ на кости звѣри зовутѣ (к), лисици брешутѣ на трѣленихъ щипты. О руская земле! уже за Шеломянемѣ (л) еси. Длѣго. Ночь мркнетѣ, зоря свѣтѣ залала, мѣгла поля покрыла, щекотѣ

слышали голосѣ его вѣ землѣ незнаемой, по Волгѣ и по морю, по Сулѣ, по Суражу вѣ Корсунѣ и у тебѣ, Тьмутараканскій испуканѣ! Половцы бѣгутѣ неготовыми дорогами къ Дону великому; скрипятѣ возы вѣ полуночи, какѣ лебеди скликался. Игорь къ Дону войска ведетѣ; уже пшицы бѣду ему предрекаютѣ, волки по оврагамѣ выпѣсѣ своими страхѣ наводятѣ; орлы звѣрей на трупы сзываютѣ, а лисицы лаютѣ на багряные щипты. О Рускіе люди! далеко уже вы за Шеломенемѣ. Ночь меркнетѣ, свѣтѣ зари погасаетѣ, мглою поля успиляютѣся,

(к) Пшичій полетѣ издавна былѣу многихѣ народовѣ предзнаменованіемѣ щастія или нещастія вѣ предпріятіи намѣреніи; и Римляне гадали по пшицамѣ. Равномѣрно примѣчали вѣ которую сторону слетались хищныя пшицы, и тамѣ неминуемой предполагали бытѣ гибели людской. Волчій вой также предвѣщаль кровопролитную войну.

(л) Русское село вѣ области Переяславской на границѣ къ Половцамѣ лежащее близѣ, рѣки Олѣты. Татищ. Часть III. стр. 120.

славій усле, говорѣ га-
лись убудѣ. Руски вели-
кая поля трълеными щиты
прегородиша, ищутъ себѣ
ти, а Князю славы.

Съ зараніа въ ляткѣ по-
толташа поганья плѣкы
Половецкыя; и рассушѣхъ
стрѣлами по полю, по-
таша красныя дѣвки По-
ловецкыя, а съ ними зла-
то, и паволоки, и дра-
гыя оксамиты; орѣѣма-
ми и ялоницами, и
кожуhy напаша мосты
мостити по болотѣмъ и
грязнымъ мѣстамъ, и
всякими узорогы Поло-
вѣцкыми. Чръленѣ стягъ,
бѣла хорюговъ, трълена гол-
ка, сребрено стружѣ (м)
храброму Святъславлю.
Дремлетъ въ полѣ Ольго-
во хороброе гнѣздо дале-
ге залетѣло; небылонѣ
обидѣ порождено, ни соко-

пѣснь соловьиная умолкастѣ,
говорѣ галокъ начинается.
Преградили Россіане багря-
ными щитами широкія по-
ля, ища себѣ чести, а Кня-
зю славы.

На зарѣ въ Пятницу
разбили они Половецкѣ не-
честивыя полки, и разсы-
павшись какъ стрѣлы по
полю, увезли красныхъ По-
ловецкихъ дѣвицъ, а съ
ними золото, богатыя
шкани, и дорогія бархаты.
Охабнями, плащами, шубами
и всякими Половецкими на-
рядами, по болотамъ и
грязнымъ мѣстамъ начали
мосты мостить. Багряное
знамя, бѣлая хоругвь, баг-
ряная чолка и серебряное
древко достпались отважно-
му Святославичу. Дремлетъ
въ полѣ Ольгово храброе
гнѣздо, далеко залетѣло.
Не родилось оно обидѣ тер-
пѣть ни отъ сокола, ни отъ

(м) Воинскіе почетные доспѣхи.

лу, ни кресту, ни тебѣ
грѣный воронѣ, поганый По-
ловчанинѣ. Гзакѣ бѣжитѣ сѣ-
рымѣ волкомѣ; Контакѣ (и)
ему слѣдѣ правитѣ къ
Дону великому.

Другого дни велики
рано кровавыя зори свѣтѣ
повѣдаютѣ; грѣныя туга
сѣморя идутѣ, хотятѣ
прикрыти ѿ солнца:
а въ нихѣ трелещутѣ си-
ни мѣлніи, быти грому ве-
ликому, итти дождю стрѣ-
лами сѣ Дону великаго:
ту сѣ коліємѣ приламати,
ту сѣ саблямѣ потругати
о шеломи Половецкыя, на
рѣцѣ на Каялѣ, у Дону
великаго. О Руская землѣ!
уже не Шеломанемѣ еси.
Се вѣтри, Сприбожи (о)
внуци, вѣютѣ сѣморя стрѣ-
лами на храбрыя плѣ-

кресты, ни опѣ тебѣ,
черный воронѣ, нечестивый
Половчанинѣ! Бѣжитѣ Гзакѣ
сѣрымѣ волкомѣ, а въ слѣдѣ
за нимѣ и Контакѣ спѣшитѣ
къ Дону великому.

На другой день весьма
рано, заря сѣ кровавымѣ
свѣтомѣ появляется, нахо-
дитѣ сѣморя тучи черныя,
хотятѣ закрыти чепыре
солнца; сверкаютѣ въ нихѣ
молніи, быти грому спраш-
ному, лишился дождю стрѣ-
лами сѣ Дона великаго.
Тутѣ - по копьямѣ поло-
маться, тутѣ - по саблямѣ
приступиться обѣ шлемы
Половецкіе, на рѣцѣ Каялѣ,
у Дону великаго. О Рускіе
люди! уже вы за Шеломе-
немѣ. Уже вѣтры, внуки
Сприбога, вѣютѣ сѣ моря
спрѣлами на храбрыя пол-

(и) Гзакъ и Контакъ, оба Половецкіе Князья, предводительство-
вавшие тогда войскомъ своимъ противъ Князя Игоря.

(о) Сприбогъ (Славекскій Богъ) кумиръ во время язычества въ
Кіевѣ Боготворимый; ему приписывали власть надъ вѣтрами.

кы Игоревы! земля тут-
 нетъ, рѣкы жутно те-
 куть; пороски поля при-
 крываютъ; стлзк глаго-
 лютъ, Половци идутъ отъ
 Дона, и отъ моря, и отъ
 есъхъ странъ. Рускыя плѣ-
 ны отступлиша. Дѣти бѣ-
 сови кликомъ поля прего-
 родиша, а храбрѣи Русици
 преградиша трѣленими
 щиты. Ярѣ туре Всеволо-
 дѣ! стоиши на борони,
 прыщещи на вои стрѣла-
 ми, гремлещи о шеломахъ
 меси харалужными. Камо
 Турѣ поскачаше, своимъ
 златымъ шеломамъ по-
 свѣтивая, тамо лежатъ
 поганыя головы Половец-
 кыя; поскеланы саблями
 калеными шеломахъ Оварь-
 кыя отъ тебе Ярѣ Туре Все-
 володе. Какя раны дорога,
 братие, забывѣи ты и жи-
 вота, и града Чрънигова,

ки Игоревы; попошѣ по зем-
 лѣ раздастся, вода въ рѣ-
 кахъ мутишся, пыль стол-
 бомъ въ полѣ подымается,
 знамена шумятъ, идутъ По-
 ловцы отъ Дона, и отъ мо-
 ря, и со всѣхъ сторонъ:
 войско Русское подалось на-
 задъ. Бѣсовы дѣти огради-
 ли стани свой крикомъ, а
 храбрые Россіяне багряными
 щитами. О богатырь Всево-
 лодъ! ты стоя на сторо-
 жѣ, градомъ пускаешь стрѣ-
 лы на враговъ своихъ, а
 булатными мечами гремишь
 объ шлемы ихъ. Гдѣ ты,
 богатырь, ни половишися,
 блистая золотымъ своимъ
 шлемомъ, тамъ лежатъ не-
 честивыя головы Половецкія,
 и разбѣчены булатными са-
 блями Оварскіе шлемы ихъ
 отъ тебя, храбрый Всево-
 лодъ! Какими, братцы,
 ранами подорожишь онъ,
 забывъ почести и веселую
 жизнь, городъ Черниговъ,

отня злато стола, и своя опеческой золошой пре-
 милья хоти красныя Глѣ- столъ, всѣ милья прихоти,
 бовны (л) свытая и обытая? обычаи и привѣтливостъ пре-
 Были вѣси Троляни, минула красной своей супруги Глѣбо-
 лѣта Ярослава (р); бы- вы, пропекли лѣта Ярославо-
 ли плѣци Олговы (с), вы, миновались брани Олговы,
 Ольга Святъславля. Олга Святославля.

(л) Супругъ Всеволода Святославля, братъ Игоревъ, дочь Князя Глѣбо Юргевича Переяславскаго.

(р) Тримцати-пяти-лѣтнее Государствованіе Ярослава I надолго оставалось памятнымъ для Россіи. Храбрость его превозноси- ма была за одержанныя имъ многократныя победы надъ брато- убійцею Святлополкомъ и надъ Тьмутараканскимъ Княземъ Мстиславомъ, за отобраніе у Польскаго Короля Болеслава при- надлежащихъ Россіи Червѣнскихъ городовъ и за покореніе Лиф- ландіи и Эстляндіи. Не менѣе того и мудрость Ярослава славилась въ потомствѣ: онъ построилъ по рѣкѣ Рси и за Днѣпромъ многіе города, населивъ пришельцами и плѣнниками; набожностію своею укоренилъ онъ въ Россіи православную вѣру, родителемъ его насажденную, и старался распространить уче- ность, приказавъ съ Греческаго переводить лучшія книги и нѣ- сколько оныхъ для народа по Русски сочинить.

(с) Князь Олга Святославль, бывший съ 1065 по 1114 годъ изъ Тьмутараканскомъ Княженіи. Безпокойный нравъ его и склон- ность къ возмущеніямъ много навлекли зла на землю Рускую. Половцы всегда были орудіемъ замысловъ его. Онъ многократ- но приглашалъ ихъ на разореніе своего отечества, и вмѣсто платы за вспоможеніе, попускалъ имъ опустошать и грабить по- всюду. Въ 1096 году Русскіе Князья рѣшились усмирить его, и соединенно выступили противъ него со многочисленнымъ войскомъ; но по причинѣ всегда вѣроломныхъ съ его стороны примиреній едва могли удержать злынь его, предписавъ ему съ братьями своими довольствоваться владѣніемъ Чернигова, Сѣверы, Вяти- тей, Муромъ и Тьмутараканъ, которыхъ состояли за оп- цемъ его.

Тѣмъ бо Олегъ мечемъ кра-
моу ковалъ, и стрѣ-
лы по землѣ сѣяше. Сту-
палъ въ златъ стремя
въ градъ Тмутороканъ.
Тоже звонъ слыша давный
великий Ярославъ (т) сынъ
Всеволожъ: а Владиміръ
(у) повся утра уши закла-
даше въ Черниговъ; Бориса
же Вячеславита (ф) слава
на судъ приведе, и на кани-
ну зелену лополону по-
стла, за обиду Олгову
храбра и млада Князя.
Съ тояже Каялы. Свѣто-

Сей - по Олегъ мечемъ
крамоу ковалъ и стрѣ-
лы по землѣ сѣялъ. Онъ
ступалъ въ золотое спре-
мя въ городъ Тмуторокани;
звукъ побѣдъ его слышалъ
старый великий Ярославъ
сынъ Всеволодовъ: но Вла-
диміръ запыкалъ себѣ уши
всякое ушро въ Черниговъ;
Бориса же Вячеславита слава
на судъ привела, онъ поло-
женъ на конскую попону зе-
леную за обиду молодого
храбраго Князя Олега. Съ
той же Каялы велъ Свѣто-

(т) Князь Ярославъ, сынъ Князя Всеволода Ольговича, съ 1174 по 1200 годъ Княжествомъ Черниговскимъ обладавший.

(у) Князь Владиміръ Всеволодовичъ, бывший попомъ Великимъ Княземъ Кіевскимъ и проименованіе Мономаха получившій, въ 1094 году лишился Черниговскаго Престола отъ вышеупомяну-
таго Тмушараканскаго Князя Олега Святославича, принужденъ
былъ остаться на удѣлъ въ Переяславль.

(ф) Сей Борисъ по Ростовской и Никоновской лѣтописямъ Вяче-
славичемъ, а у Нестора и Ташицева Святославичемъ названъ,
я въ поколѣнной I. росписи Г. Сприттера Истории Россійскаго
Государства въ 7 степени показанъ Борисомъ Вячеслави-
чемъ. Но по чему онъ призыванъ былъ на судъ Великаго Кня-
зя, лѣтописи о семъ умолчали.

плѣкъ (х) повелѣя отца
своего между Угорскими
иноходьцы ко Святѣй Со-
фїи кѣ Києу. Тогда при
Олѣ Гориславичи (ц) сѣя-
шется и растяшеть усо-
бицами; погибашеть жизнь
Дажь-Божа (г) внука,
въ Княжихъ крамолахъ
вѣци теловѣкомъ скрати-
шась. Тогда по Руской
земли рѣтко ратаевѣ ки-
кахуть: нѣ тасто врани
граяхуть, труїа себѣ
лѣлясе; а галици свою
рѣвь говоряхуть, хотятъ
полетѣти на уедіе. То

полкѣ войски отца своего
сквозь Венгерскую конницу
въ Кіевѣ ко святой Софїи.
Тогда при Олѣ Горислави-
чѣ сѣялись и возрастали
междоусобїа, была гибель
Дажь-Божевымъ внукамъ,
жизнь людей въ Княжескихъ
ссорахъ прекращалась, и въ
Русской землѣ рѣдко веселе
земледѣльцовъ раздавалось:
но часто каркали вороны;
дѣла между собою трупы;
галки же оплетая на мѣ-
сто покормки, перекликали-
ся. Такъ бывало во время

Обрядъ же сѣздовъ для суда Татищевъ (Исторїи своей въ
Томѣ 2. на стр. 195 и 196) извѣщаетъ слѣдующимъ образомъ:
что обвиняемый призыванъ былъ въ шатеръ, гдѣ всѣ Князья
сидѣли на коврѣ, и по обыкновенномъ поздравленїи сажали его
на такой же коверъ. По томъ всѣ Князья вышедъ изъ шатра,
садились на коней, и раздѣлясь, каждой Князь особо рассу-
ждалъ съ своими Боярами, а судимый оставался одинъ, по по-
му что никто его къ себѣ не допускалъ.

(х) Пяшь исчисляется Сятополковъ; до котораго же изъ нихъ
касается сіе обстоятельство, ничѣмъ не объяснено.

(ц) Неизвѣстенъ.

(г) Кумиръ, въ Кіевѣ боготворимый, — податель всякихъ благъ.
Пользующіеся благоденствїемъ, какъ даромъ Дажь-божевымъ,
названы его внуками.

ты плѣкы; а сице и ра-
ти не слышано: съ зара-
нѣа до ветра, съ ветра
до свѣта летятъ стрѣлы
каленныя; гризлютъ саб-
ли о шеломах; трещатъ
копѣя харалужныя, въ по-
лѣ незнаемѣ среди земли
Половецкыи. Чръна земля
подъ копыты, костью
была посѣяна, а кровью
полянна; тугою въздоша
по Руской земли. Что ми
шумитъ, что ми звенитъ
даветъ рано предъ зорями?
Игорь плѣкы заворотаетъ;
жалъ бо ему мила бра-
та Всеволода. Бишася
день, бишася другой:
третьего дни къ полу-
дню падоша стязи Иго-
ревы. Ту ся брата раз-
лучиста на брезѣ быстрой
Каялы. Ту кроваваго вина
недоста; ту пирѣ докон-
гаша храбрѣи Руски: сва-
ты попиша, а сами по-
легоша за землю Рускую

тогдашнихъ войскъ; а па-
кого сраженія еще и не
слыхано, чтобъ съ утра
до вечера, съ вечера до
свѣта летали стрѣлы ка-
ленныя, гризли сабли объ
шлемы, трещали копѣя бу-
лапныя, въ полѣ незнаемомъ
среди земли Половецкой.
Черная земля подъ копытами
костью была посѣяна, а
кровью полила, и по всей
Русской землѣ возрасла бѣда.
Но что за шумъ, что за звукъ
такъ рано, до зари утренней?
Игорь двинулся съ своими
полками: жалъ ему милого бра-
та Всеволода. Билися день,
билися другой, а на пре-
тѣй передъ полуднемъ па-
ли знамена Игоревы. Тутъ
братья разлучилися на бере-
гу быстрой Каялы. Не доста-
ло у нихъ вина кроваваго;
храбрые Руссы шамъ пирѣ
свой кончили, сваповъ по-
пили, а сами полегли за
землю Русскую, Увяла права

(ш) *Нисить трава жало-
щамъ, а древо стугою къ
земли преклонилось. Уже
бо, братіе, не веселая година
вдстала, уже пустыни силу
прикрыла. Вдстала обида
вдсилахъ Дажъ - Божа вну-
ка. Вступилъ дѣвою на зем-
лю Троянъ, вдсплескала ле-
бединными крылы на синѣмъ
море у Дону плещущи,
убудли жирня времена.
Усобица Княземъ на по-
ганяныя погыбе, рекоста бо
братъ брату: се мое, а
то моеже; и наляша Кня-
зи про малое, се вели-
кое мѣдити, а сами на
себѣ крамолу ковати: а
логани сѣ всѣхъ странъ
приходяху сѣ побѣдами
на землю Рускую О! да-*

*отъ жалости, наклонились
деревья отъ печали. Невесе-
лая уже, братцы, пора при-
шла: пала въ пустыни си-
ла многая, возстала обида
Дажъ - Божевымъ внукамъ.
Она вступивъ дѣвою на зем-
лю Троянову, всплескала
крылами лебединными, на си-
немъ морѣ у Дону купаю-
чись, разбудила времена
тяжкія. Перестали Князья
нападать на невѣрныхъ,
братъ брату сталъ гово-
рить: „сѣ мое, и то моеже“,
Начали Князья за малое, какъ
будто бы за великое, ссо-
риться и сами на себя
крамолу ковать. Тѣмъ вре-
менемъ нечестивые со
всѣхъ сторонъ стекались
на одолѣніе Русской земаи. О!*

(ш) Половцы возгордѣвъ побѣдою и взятіемъ въ плѣнъ Игоря съ товарищи, прислали къ Великому Князю Святославу купцовъ Русскихъ съ росписью, сколько за кого требовали окупа. За Игоря положили они цѣну по тогдашнему времени нескосную, а именно 2000 гривенъ (фунтовъ) серебра: и хотя Великій Князь Кіевскій любя его, хотѣлъ выкупить, но Половцы инако на сѣ не соглашались какъ требуя, дабы прежде младшіе Князья всѣ и Воеводы были выкуплены по назначенной въ росписи цѣнѣ. — Татищ: III. стр. 266, 269.

леге зайде соколъ , птиць
 былъ къ морю : а Игоревъ
 храбраго плѣку не крѣс-
 ти (щ). За нимъ кликну
 Карна и Жля (ѳ), по скогн
 по Руской земли, сжагу (ы)
 мытючи въ пламянѣ розѣ.
 Жены Рускія въсплакашася
 аркути : уже намъ своихъ
 милыхъ ладѣ ни мыслию
 смыслити, ни думою сду-
 мати, ни огиа сдѣла-
 ти, а злата и серебра ни
 мало того потрелати. А
 едстона бо, братиѣ, Кіевъ
 тугою, а Черниговъ на-
 пастьми; тоска разлилася
 по Руской земли; пегаль
 жирна тече средѣ земли
 Руской; а Князи сами на
 себѣ крамолу коваху; а
 поганіи сами побѣдами на-
 ришущи на Рускую землю,
 смяху дань по бѣлѣ отъ

далеко залетѣлъ ты соколъ,
 побивая птиць у моря; а
 Игоревъ храбраго войска уже
 не воскресити! Воскликнули
 тогда Карна и Жля, и при-
 скажавъ въ землю Русскую
 спали помилъ людей ог-
 немъ и мечемъ. Зарыдали
 шупъ жены Рускія, приго-
 варивая : „уже намъ обѣ ми-
 „лыхъ своихъ ни мыслию
 „вмыслиши, ни думою взду-
 „мати, ни глазами ихъ уви-
 „дѣть, а золота и серебра не
 „возвратить,,. Возспеналъ
 братцы, Кіевъ отъ печали,
 а Черниговъ отъ напасти;
 разлилась тоска по всей
 Русской земли; тяжкая пе-
 чаль постигла Русскихъ лю-
 дей. Князья между собой
 враждовали, а нечестивыс-
 рыская по землѣ Русской,
 брали дань по бѣлкѣ со двора.

(щ) Ясное здѣсь знаменованіе глагола *крешу* доказываетъ, что слово *Воскресеніе* точно отъ того происходитъ.

(ѳ) Карна и Жля предводители хищныхъ Половцевъ, безъ милосердія разорявшихъ тогда землю Русскую.

(ы) *Сжага*, Малороссійское названіе, жажда, и отъ того говорит-ся: *сохнешь, смянетъ во рту*.

двора. Тѣмъ бо два храбрая
Святѣславѣмъ, Игорьъ и Все-
володѣ уже лжу убуди, ко-
торую то бѣше усилиѣ
отецѣ ихъ Святѣславъ гроз-
ный Великий Кіевскій. Гро-
зою бѣшетъ; притреле-
талѣ своими сильными
плѣки и харалужными
мечемъ; наступи на зем-
лю Половецкую; притол-
та хлѣби и яруги; взму-
ти рѣки и озера; иссу-
ши потоки и болота, а
поганого Кобяка (ъ) изъ
луку (ѣ) моря отъ же-
лѣзныхъ великихъ плѣ-
ковъ Половецкихъ. Яко
вихрь выторже: и падеся
Кобякъ въ градѣ Кіевѣ, въ
гридницѣ Святѣславѣ. Ту
Нѣмци и Венедици, ту
Греци и Моравѣ поютѣ сла-

Син - то два храбрые Свято-
славичи, Игорь и Всеволодъ,
возобновили злобу, которую
прекрапилъ было отецъ ихъ,
грозный Святославъ, Великій
Князь Кіевскій. Онъ былъ
спрашенъ всѣмъ, отъ сильна-
го воинства и отъ булатныхъ
мечей его всѣ трепетали, на-
ступилъ онъ на землю Поло-
вецкую, припопшалъ холмы
и буграки, помутилъ воду въ
рѣкахъ и озерѣхъ, изсушилъ
источники и болота, а нече-
стиваго Кобяка изъ луки мор-
ской, изъ середины желѣзныхъ
великихъ полковъ Половец-
кихъ, подобно вихрю, ис-
торгнулъ; и очутился Ко-
бякъ въ городѣ Кіевѣ во
дворцѣ Святославовомъ. Тамъ
Нѣмцы и Венециане, тамъ
Греки и Моравцы воспѣва-
ютъ славу Святославу и

(ъ) Кобякъ Князь Половецкій, котораго Великій Князь Святославъ III. въ 1184 году не подальше рѣки Орѣла побѣдилъ на сраженіи, взялъ его самаго въ плѣнъ съ двумя сыновьями и съ другими Князьями и семь тысячъ войска его.

(ѣ) Лука, кривизна, излучина.

ву Святъславлю кають
Князя Игоря, иже погрузи
жиръ во днѣ. Каллы рѣки
Половецкія, Рускаго зла-
та насылаша. Ту Игорь
Князь высѣдѣ изъ сѣдла
злата, а въ сѣдло Кошціево
(э); уныша бо градомъ за-
брамы, а веселе пониге. А
Святъславъ (ю) мутенѣсонѣ
видѣ: въ Киевѣ на горахъ си
ночь сѣ вечера одѣвахѣте
мя, рече, трѣбною палоло-
жою, на кровати тисовѣ.
Чрѣпахуть ми синее вино
сѣ трудомъ смѣшено; сы-
пахутьми тѣщици тулы
поганыхъ тльковинѣ вели-
кій женсюгъ на лоно, и
нѣгуютъ мя; уже дѣски

охуждаютъ Князя Игоря,
погрузившаго силу на дно
Каллы, рѣки Половецкія,
и потопившаго въ ней Рус-
ское золото. Тогда Игорь
Князь изъ своего золотого
сѣдла пересѣлъ въ сѣдло
Кашеево. Уныли въ то вре-
мя городскія стѣны, помрачи-
лось веселіе. Святославу же
худой сонъ привидѣлся:
„на горахъ Киевскихъ въ
ночь сию сѣ вечера одѣвали
вы меня (онъ Боярамъ
разсказывалъ) чернымъ по-
кровомъ на песовой кровати;
подносили мнѣ синее вино
сѣ ядомъ смѣшанное; сыпа-
ли изъ пустыхъ колчановъ
на лоно мое крупный жем-
чугъ въ нечистыхъ ракови-
нахъ, и меня нѣжили. На

(э) О Кошцѣ упоминается въ Исторіи Татищева Том. III. на стр.
159: что онъ въ 1168 году, когда Великій Князь Мстиславъ II
отправился съ войскомъ противъ Половцевъ, перебѣжалъ къ нимъ
и предварилъ ихъ о семъ наступленіи.

(ю) Великій Князь Святославъ III, сынъ Всеволода II, обладавшій
Киевомъ во время случившагося съ Княземъ Игоремъ несчастія.

безѣ кнѣса вмоемѣ теремѣ
златовѣрѣсьмѣ. Всю ночь
сѣ ветра босуюи врани
възгряху, у Плѣньска (я)
на болони (ѳ) бѣша дебрь Ки-
саню, и не сошлю къ сине-
му морю. И ркоша бо-
яре Князю: уже Княже
туга умъ полонила; се
бо два сокола слѣтѣста
сѣ отня стола злата,
лонскати града Тьму-
тороканя (ѳ), а любо ис-
пити шелоомъ Дону.
Уже соколома крыльца
прилѣшали поганыхъ са-
блями, а самую олусто-
ша въ путины желѣзны.

златоверхомѣ моемѣ перемѣ
будтобѣ всѣ доски безѣ верх-
ней перекладины; будтобѣ
во всю ночь сѣ вечера до свѣ-
та вороны каркали, усѣвшись
у Плѣньска на выгонѣ въ дебри
Кисановой, и не полетѣли къ
морю синему. „Бояре Князю
отвѣчали: „одолѣла печаль
умы наши! сонѣ сей значить:
что слетѣли два сокола сѣ
золотого родительскаго Пре-
стола доспавать города
Тьмутаракани, или шлемомѣ
изѣ Дона напиться воды,
и что тѣмѣ соколамѣ об-
рублены крылья саблями не-
честивыхъ, и сами они попа-
лись въ опутины желѣзныя,“.

(я) Городѣ Галичскаго Княженія, смежный сѣ Владимірскимѣ на Во-
лыни — Татищ. Часть III. стр. 287 и 288.

(ѳ) Болити въ критич. примѣч. на 2 Томѣ Истории Кн. Щерба-
това на стр. 194 и 195 извѣщаетъ: Болонье значить порожнее
„пространство между валомѣ, окрестность города составляю-
щихъ, которое служило для выгону скота, для огородовѣ, а
„иногда и нѣкоторые строенія бывали шамѣ дѣланы, — Въ
Кіевѣ, въ Нижнемѣ городѣ выгонная за валомѣ земля, по дорогѣ
къ бывшему Межигорскому монастырю, и по нынѣ называется
Оболонье.

(ѳ) Тьмутараканское Княженіе до тѣхъ только порѣ состояло въ
полной власти и принадлежало Россіи, пока единоначаліе

Темно бо бѣ въ ꙗ́ день: два солнца померкоста, оба багряная стѣбла погасоста, и съ нимѣ молодая мѣсяца, Олегъ и Святѣславъ тѣмою ся поволокоста. На рѣцѣ на Каялѣ тѣма свѣтъ покрыва: по Руской земли прострошася Половци, аки пардуже гнѣздо, и въ морѣ погрузиста, и великое буйство подасть Хинови. Уже снесся хула на хвалу; уже тресну нужда на волю; уже врѣжеса дивъ на землю. Св бо Готскія (а) красныя дѣвы въспѣша на брезѣ синему морю. Звоня Рускимъ златомъ, поютъ время Бу-

Темно спало на третій день: два солнца померкли, оба багряные сполпа погасли, а съ ними и молодые мѣсяцы, Олегъ и Святославъ, помиралися. На рѣкѣ Каялѣ свѣтъ въ тѣму превратился; рассыпались Половцы по Русской землѣ, какъ леопарды изъ логовища вышедшіе; погрузили въ безднѣ силу Русскую и придали Хану ихъ великое буйство. Уже хула превзошла хвалу; уже насилѣ возспало на вольность; уже филинъ спустился на землю. Раздаются пѣсни Готфскихъ красныхъ дѣвицъ по берегамъ моря синяго. Звоня Русскимъ золотомъ, воспѣвають онѣ времена Бу-

имѣло еще нѣкоторую силу; но какъ скоро междоусобіа и неподчиненность удѣльныхъ Князей къ первопрестольному Кіевскому Князю превзошли мѣру, то Половцы, усилившись отъ сихъ несогласій, завладѣли Тьмутараканью. — Смотри Истор. Исслѣд. о Тьмутараканскомъ Княженіи печат. въ С. Петербургѣ 1794.

(а) По какой связи сія одержанная Половцами побѣда могла доспавить Готфскимъ дѣвамъ Русское золото, сообразить не возможно,

сово, лелѣютъ мѣсть Шу-
роканю (б). А мы уже
дружина жадни веселія.
Тогда Великій Святслабъ
изрони злато слово слеза-
ми смѣшено, и рече: о
моя сыновѣя Игорю и Все-
володе! рано еста натала
Половецкую землю мети
цвѣлти, а себѣ славы
искати. Нѣ нетестно одо-
лѣсте: нетестно бо кровь
поганую проліясте. Ваю
храбрая сердца въ жесто-
цеѣ харалузѣ скована,
а въ буети закалена. Се ли
створисте моею сребреней
сѣднѣ! А уже не вижду
власти сильного, и богата-
го и многовои брата моего
Ярослава съ Черниговски-
ми былями, съ Могути и
съ Татраны и съ Шельбиры,
и съ Толтамы, и съ Ревугы,

совы, славятъ ищеніе Шу-
раканово. А намъ уже, браш-
цы, нѣтъ веселія! Тогда
Великій Князь Святославъ
вымолвилъ золотое слово,
со слезами смѣшанное: „О!
„кровные мои, Игорь и Всево-
„лодъ! рано вы начали вое-
„вать землю Половецкую, а
„себѣ славы искати. Нечест-
„но ваше одолѣніе, не пра-
„ведно пролиша вами кровь не-
„пріятельская. Ваши храбрыя
„сердца изъ крѣпкаго булапа
„скованы и въ буйствѣ зака-
„лены. Сего ли я ожидалъ отъ
„васъ при сребристой сѣ-
„днѣ моей! Я уже не вижу
„власти сильного, богатаго
„и многовойнаго брата моего
„Ярослава съ Черниговскими
„Боярами, съ Могути и съ
„Татранами, съ Шелбирами
„и съ Толчаками, съ Ревугами

(б) Кто былъ Бусъ, не извѣстно; а о Шураканѣ, въ Лѣтописяхъ
подъ 1107 годомъ упоминается, что по имени сего Князя
названъ былъ Половецкій на рѣкѣ Донцѣ городъ, съ котораго
въ 1111 году Русскіе взяли окупъ. Татищ., част. II стран. 204.

и съ Ольберы. Тѣмъ бо бес цѣ-
тѣ съ засаложники кли-
комъ лѣкъ любѣждаютъ,
звоняги въ прадѣдную сла-
ву. Нѣ рекосте му жамѣ-
ся сами, преднюю славу
сами похитимъ, а заднюю
сами подѣлимъ. А гдѣ
дѣво ся братѣ стару по-
молодити? Коли соколъ
въ мѣстѣхъ бываетъ, вы-
соко птица възбываетъ;
не дастъ гнѣзда своего въ
обиду. Нѣ се зло Княже
ми не пособіе; на нѣсе
ся годины обратѣша. Се
Уримъ (в) кричатъ подъ
саблями Половецкими, а
Володимѣръ подъ ранами.
Туга и тоска сыну Глѣ-
бову (г). Великій Княже

и съ Ольбери. Они безъ
щиповъ съ кинжалами, од-
нимъ крикомъ побѣждаютъ
войска, гремя славою пра-
дѣдовъ. Не говорятъ они,
мы де сами предстоящую
славу похитимъ, а про-
шедшею съ другими подѣ-
лимся. Но мудрено ли, братѣ-
цы, и старому помолодѣть?
Когда соколъ переліняетъ,
тогда онъ птица высоко
загоняетъ и не дастъ въ
обиду гнѣзда своего. Но по-
бѣда, что мнѣ Князю не въ
пособіе, время все переіначи-
ло. Уже кричитъ Уримъ
подъ саблями Половецкими, а
Володимѣръ подъ ранами.
Горе и печаль сыну Глѣбову!
О великій Князь Всеволодѣ!

(в) Одиѣвъ изъ Воеводъ, или изъ союзниковъ Князя Игоря, въ семъ
сраженіи участвовавшій.

(г) Кого сочинитель сей поэмы разумѣетъ подъ именемъ сына
Глѣбова, рѣшительно сказать не лѣзя; ибо изъ современниковъ
сему происшествію сыновья, отъ Князей Глѣбовыхъ рожденные,
были: Владимѣръ, сынъ Князя Глѣба Юрьевича, княжившаго въ
Переяславѣ; Ростиславъ, сынъ Князя Глѣба Всеславича, княжив-
шаго въ Полоцкѣ; Романъ, сынъ Князя Глѣба Ростиславича,
княжившаго въ Рязанѣ.

*Всеволоде (а)! не мыслю ти прелетѣти изда-
 лега, отня злата стола поблюсти? Ты бо можеши Волгу веслы раскролити,
 а Донъ шеломи выльяти. Аже бы ты былъ, то бы-
 ла бы Чага по ногатѣ, а Кощей (е) по резанѣ (ж).
 Ты бо можеши посуху живыми шерешеры (з)
 стрѣляти удалыми сыны*

*почто не помыслишь ты прилетѣть издалека для за-
 щипы опеческаго золопаго Прespoла? Ты можешь Волгу
 веслами разбрызгати, а Донъ шлемами вычерпати. Когда
 бы ты здѣсь былъ, тобы были Чага по ногатѣ, а
 Кощей по резани. Ты можешь на сухомъ пупи живыми
 шерешерами стрѣлять чрезъ удалыхъ сыновъ Глѣбовыхъ.*

(а) Сіе относится къ Великому Князю Всеволоду III сыну Князя Олега Святославича Тмутараканскаго.

(е) О Кощей предъ симъ уже упомянуто; а Чага упователно то же что и Контакъ Князь Половецкій (о коемъ ниже упомянется) уменьшительнымъ либо презрительнымъ именемъ названный.

(ж) Ногага ходячая монета, коихъ въ кунѣ было 4, а въ гривнѣ жупанами 80. — Рязанъ также самая мѣлая монета изъ ходячихъ, и по соображенію кажется состояло ихъ въ векощѣ 4, а жекотей въ ногатѣ 2. — *Правда Русская* стр. 18.

(з) Неизвѣстный уже нынѣ воинскій снарядъ. Можеть быть, родъ пращи, которою каменя метали, или какое либо огнестрѣльное орудіе; ибо въ Лѣтописяхъ сего времени упоминается: „что въ 1185 году Контакъ Князь Половецкій собравъ войско великое, пошелъ на предѣлы Русскіе, имѣя съ собою мужа умѣющаго стрѣлять огнемъ, у коего были самострѣльные туги такъ велики, что едва восемь человѣкъ могли натягивать, и укрѣпленъ былъ на возу великомъ, чемъ онъ могъ бросать и каменія въ средину града въ подъемъ челоуку: а для мешанія огня имѣлъ особый малѣйшій возъ. — *Татищ.* Часть III. стр. 259.

Глѣбовы. Ты буй Рюриге и Давыде (и), не ваю ли златеными шеломи по крови плаваша? Не ваю ли храбрая дружина рыкаютъ акы тури, ранены саблями калеными, на полѣ незнаемъ? Вступилъта Гослодина въ злата стремень за обиду сего времени, за землю Русскую, за раны Игоревы, буюго Святславля! Галицкы Осмомыслъ Ярославъ (ї) высоко сѣдиши на сеемъ златокованнѣмъ столѣ. Подперъ горы Угорскыи своимъ желѣзными плѣки, заступилъ Королеви путь, затвори въ Дунаю ворота, мѣта еремены трезъ облаки, судырядя до Дуная. Грозы твоя по землямъ текутъ;

О вы храбрыя Рюрикъ и Давидъ! Не ваши ли позлащенныя шлемы въ крови плавали? Не ваша ли храбрая дружина рыкаетъ, подобно воламъ израненымъ саблями булатными въ полѣ незнаемомъ? Вступите, Государи, въ свои златыя спремена за обиду сего времени, за землю Русскую, за раны Игоря, храбраго Святславля. А ты Осмомыслъ Ярославъ Галицкій! высоко сидишь на своемъ златокованномъ Престолѣ. Ты подперъ горы Венгерскія своими полками желѣзными, ты заградилъ путь Королю, ты затворилъ Дунаю воропа, бросая пѣтоспи чрезъ облака, и проспирая власть свою до той рѣки! Грозное имя твоё разнеслось по всѣмъ землямъ; оп-

(и) Современные сему происшествію Князя Рюрикъ и Давыдъ, сыновья Великаго Князя Ростислава Мстиславича.

(ї) Князь Ярославъ, сынъ Князя Владиміра Володарича Галицкаго.

*оттеоряеши Кіеу ера-
та; стрѣляеши съ огня
злата стола Салтани
за землями. Стрѣлай
Господине Контака, пога-
ного Кощя за землю Рус-
кую, за раны Игоревы
бугея Святславлята.
А ты буй Романе и Мсти-
славе (к)! храбрая мысль
носитѣ васѣ умѣ на дѣло.
Высоко плаваеши на дѣло*

*верзѣтебѣ путь къ Кіе-
ву, стрѣляеши ты съ опе-
ческаго золотого Престола на
Солпановѣ въ земли дальніа.
Спрѣлай, о Государь! въ Кон-
така и въ невѣрнаго Кощя
за землю Русскую, за раны хра-
браго Игоря Святславлята.
А вы, о храбрые Романѣ и
Мстиславѣ! ваша мысль твер-
дая возноситѣ умѣ на под-
виги. Вы отважно возвышас-*

(к) Великій Князь Романъ, сынъ Великаго Князя Ростислава Мсти-
славича Сей Князь въ 1173 году, въ продолженіе войны своей
противъ Литвы, такой страхъ и опустошеніе распространилъ
тамъ, что никто не смѣлъ противостать ему. Литовцы бѣ-
гая отъ него, укрывались въ лѣсахъ. По возвращеніи изъ по-
хода своего, множество плѣнныхъ роздалъ онъ по селамъ въ
работы и приказалъ ими наказывать. Отъ сего произошла въ Лит-
вѣ пословица: *зле, Романе! робишь, то Литвиномъ орешь.*
Тамиз. Часть III. стр. 183.

Подъ именемъ же Мстислава здѣсь разумѣть должно Князя
Мстислава Ростиславича, роднаго брата вышепомянутому Кня-
зю Роману. Онъ равномѣрно явилъ опыты храбрости своей про-
тивъ Великаго Князя Андрея Юрьевича Боголюбскаго. Ибо оса-
жденъ будучи въ Вышеградѣ многочисленнымъ войскомъ и на-
ходясь въ крайней опасности, такъ благоразумно и отважно
принялъ свои мѣры, что войско непріятелей своихъ, въ кото-
ромъ находилось до двадцати союзныхъ Князей, разбилъ и
прогналъ,

въ бѣсти, яко соколъ на
вѣтрехъ тиряся, хотя
птицю въ буйствѣ одо-
лѣти. Суть бо у ваю
железныи палорзи подѣ
шеломы латинскии.
Тѣми тресну земля,
и мнози страны Хи-
нова. Литва, Ятвязи, Де-
ремела, и Половци сули-
ци своя повергоща, а гла-
вы своя поклониша подѣ
тым мечи булатнымъ.
Нѣуже Княже Игорю, ут-
рлѣ солнцю свѣтъ, а древо
не бологомъ листеи срони:
по Роси, по Сули гради
подѣлиша; а Игореву хра-
брого плѣку не крѣсити.
Донѣ ти Княже клечетѣ,
и зоветь Князи на побѣ-
ду. Ольговичи (л) храб-
рыи Князи дослѣли на
брань. Ингварь и Всево-
лодѣ, и вси три Мстисла-

песь въ предпріятіяхъ сво-
ихъ подобно соколу, на вѣп-
рахъ ширящемуся и къ одо-
лѣнію ппицы быспро спре-
мляющемуся. У васѣ лапы
железныи подѣ шлемами Ла-
тинскими. Потряслась отѣ
нихъ земля, и многія спра-
ны Ханскія. Литва, Ятвя-
ги, Деремела и Половцы по-
вергнувъ свои копья, под-
клонили свои головы подѣ
тѣ мечи булатныи. Но для
Князя Игоря помрачился уже
свѣтъ солнечный; не отѣ до-
бра опали съ деревъ листы.
По Роси и по Сулѣ города въ
раздѣлѣ пошли; а Игореву
храброму полку не воскресну-
ти! О Князь! Донѣ тебя кли-
четѣ и Князей на побѣду созы-
ваетѣ. Храбрыи Князи Ольго-
вичи на брань поспѣшили.
Ингварь и Всеволодѣ, и всѣ

(л) Князя, отѣ Князя Ольга Святославича поколѣніе свое
ведущіе.

*вавѣ травѣ притреланѣ
 Литовскими мѣти. И схо-
 тѣ ю на кровать, и рекѣ:
 дружину твою, Княже,
 птиць крылы прїодѣ, а
 звѣри кровь полизаша. Не
 бысь ту брата Брягясла-
 ва, ни другаго Всеволода;
 единѣ же изрони жемтю-
 жну душу изъ храбра
 тѣла, тресѣ злато оже-
 реліе. Унылы голоса, по-
 ниге веселіе. Трубы тру-
 бятѣ Городеньскіи. Яро-
 славе, и вси внуце Все-
 славли (о) уже пони-
 зить стязи свои, вонзить
 свои мѣти вережени; уже
 бо выскочисте изъ дѣдней
 славы. Вы бо своими кра-
 молами натястѣ наводи-
 ти поганыхъ на землю Ру-*

окровавленной правѣ погибѣ
 отъ мечей Литовскихѣ. На
 сѣмѣ — по одрѣ лежа, произ-
 несѣ онѣ: „Дружину твою,
 „Князь, пшцы прїодѣли
 „крыльями, а звѣри кровь
 „полизали,,. Не было шупѣ
 братьевѣ ни *Брягислава*, ни
Всеволода; онѣ одинѣ испу-
 стилѣ жемчужную свою ду-
 шу чрезъ золотое ожерелье
 изъ храбраго тѣла. Уныли
 голоса; поникло веселіе. За-
 трубили трубы Городенскіи.
 О *Ярославѣ* и всѣ внуки *Все-
 славовы*! теперѣ приклоните
 вы свои знамена, вложите въ
 ножны мечи ваши поврежден-
 ные; далекѣ уже отспали вы
 отъ славы дѣда вашего. Вы
 своими крамолами начали на-
 водить нечестивыхъ на землю

(о) Много было внуковъ Всеславовыхъ: *Рогольдѣ* сынѣ Князя
 Бориса Всеславича, имѣвшій удѣлѣ въ Полоцкѣ. *Володарѣ* и
Ростиславѣ, сыновья Глѣба Всеславича: первый такѣ же удѣломѣ
 въ Полоцкѣ пользовался, а другой въ Минскѣ. *Брягиславѣ* сынѣ
 Князя Мстислава Всеславича, и *Всеславѣ* сынѣ Князя Давыда
 Всеславича.

скую, на жизнь Всесла-
лю. Которое бо бѣше на-
силіе отъ земли Половец-
ким! На седьмомъ вѣцѣ
Троляни врѣже Всеславъ
жребій о дѣвицю себѣ лю-
бу. Тѣмъ ключами подпрѣся
о кони, и скогн кѣ граду
Кыеву, и дотгеся стру-
жѣмъ злата стола Кіев-
скаго. Скогн отъ нихъ лю-
тымъ звѣремъ въ плѣноги,
изъ Бѣла-града, обѣсися
снѣмъ мѣлѣ, утрѣ же воз-
знь стрікусы (л) оттвори
врата Нову-граду, раз-
шибе славу Ярославу,
скогн вѣдкомъ до Не-
миги съ Дудутокъ.
На Немизѣ (р) снолы
стелютъ головами, мо-
лотятъ тели харалуж-
ными, на тоцѣ животъ
кладутъ, вѣютъ ду-

Русскую, на жизнь Всесла-
вову. Былоль какое насиліе
отъ земли Половецкой? На
седьмомъ вѣкѣ Троляновъ
метнулъ Всеславъ жребій
милый ему дѣвицѣ. Онъ под-
першись ключами сѣлъ на ко-
ней, поскакалъ къ городу Кіе-
ву и коснулся древкомъ копья
своего до золотого престола
Кіевского; потомъ побѣждалъ
онъ лютымъ звѣремъ въ по-
луночи изъ Бѣла-города,
закрывшись иглою синею;
по утру же вонзивъ стріку-
сы, отворилъ онъ ворота
Новгородскія, попралъ славу
Ярослава, и съ Дудутокъ пу-
стился какъ волкъ до Немиги.
На Немегѣ вмѣсто сноповъ
стелютъ головы, молятъ
щѣпами булачными, на токъ
жизнь кладутъ, и вѣютъ
душу отъ тѣла. Окровавлен-

(л) По смыслу рѣчи стрікусы не иное что какъ стѣннобитное
орудіе, или родъ тарана, при осадѣ городскихъ воротъ употре-
бляемаго.

(р) Немига, что мынѣ Немень, между Минска и Полоцка. —
Татищ. II. Част. II 9 стр.

шу отъ тѣла. Немизѣ кровави брезѣ не бологомѣ бяхуть посѣяни, посѣяни костьюми Рускихъ сыновѣ. Всеславѣ Князь людемѣ судяше, Княземѣ грады рядяше, а самѣ въ ноть вѣкомѣ рыскаше; изѣ Кыева дорискаше до Курѣ Тмутороканя; великому хрѣсови вѣкомѣ луть прерыскаше (с). Тому въ Полотскѣ позвониша заутренюю рано у Святыя Софѣи въ колоколы: а онѣ въ Кыевѣ звонѣ слыша. Аще и вѣща душа въ друзѣ тѣлѣ, нѣ тасто бѣды страдаше. Тому вѣщени Боянѣ и прѣвое припѣвку смысленый рече: ни хытру, ни горазду, ни птицю горазду, суда Божіа не минути (т). О! стонати Руской земли,

ные Немигскіе берега не быліемѣ были засѣяны, засѣяны костьюми Русскихъ сыновѣ. Князь Всеславѣ людемѣ судилѣ, Княземѣ города раздавалѣ, а самѣ по ночамѣ какѣ волкѣ рыскалѣ изѣ Ківа до Курска и до Тмуторакани. Для него въ Полоцкѣ рано позвонили въ колокола къ заутренѣ у Святой Софѣи: а онѣ въ Кіевѣ звонѣ слышалѣ. Хоть и мудрая была душа въ неупоминѣ его тѣлѣ, но онѣ часто отѣ бѣдѣ страдалѣ. Для такихѣ-то мудрый Боянѣ издавна составилѣ сей разумный припѣвѣ: „какѣ бы кто „хитрѣ, какѣ бы кто уменѣ „ни былѣ, хоть бы шпичей „лещалѣ, но суда Божіа не „минетѣ,,. О! стонать тебѣ,

(с) Не вразумительно.

(т) Вѣроятно что сей припѣвѣ подлинникомѣ внесенѣ сюда изѣ Бояновыхъ пѣсней.

помянувшѣ прѣвзую годи-
ну, и прѣвыхъ Князей.
Того стараго Владиміра
не лъзѣ бѣ пригвоздити къ
горамъ Кіевскимъ: сего бо
нынѣ сташа стязи Рюри-
ковы, а друзи Давидовы;
нѣ рози нося имъ хоботы
пашутъ, коліа лютѣ на
Дунаи.

Ярославни нѣ
гласъ слышитъ: зег-
зицею незнаемъ, ра-
но кытеть: поле-
тѹ, рече, зегзицею по
Дунаевѣ; оможю бобрѣнѣ
рукавѣ въ Калѣ рѣцѣ,
утру Князю кровавыя его
раны на жестоцѣмъ его
тѣлѣ. Ярославна (у) ра-
но платѣтъ въ Путивлѣ на
забралѣ, аркути: о вѣтрѣ!
вѣтрило! те мѹ Господине
насилно вѣеши? Чему мы-

зсмя Русская, вспоминая
прежнѣя времена и прежнихъ
Князей своихъ. Стараго Вла-
диміра не лъзя было прико-
вать къ горамъ Кіевскимъ.
Теперь знамена его доста-
лись одни Рюрику, а дру-
гѣя Давыду; ихъ носятъ на
рогахъ, вспахивая землю;
копья же на Дунаѣ сла-
вяпся.

Ярославни нѣ голосъ
слышится; она, какъ ос-
тавленная горлица, по уп-
рамъ веркуетъ: „полечу
„я, говоритъ, горлицею
„по Дунаю, обичѹ боб-
„ровой рукавѣ въ рѣкѣ Калѣ
„лѣ, обопру Князю крова-
„выя раны на твердомъ его
„тѣлѣ„. Ярославна по утру
плачетъ въ Путивлѣ на го-
родской стѣнѣ приговаривая:
„О вѣтеръ! вѣтрило! къ че-
„му ты такъ сильно вѣеши?
„къ чему навѣваешь легкими

(у) Супруга Князя Игоря Святославича, дочь Князя Ярослава Владиміровича Галичскаго.

тешн Хиновскыя стрѣлки
на своєю-не трудною крил-
цю на мою лады вои?
Мало ли ти блещетъ горѣ
подѣ облакы вѣяти, ле-
лѣюги корабли на синѣ мо-
рѣ? Чему Господине мое
веселіе по ковылію развѣя?
Ярославна рано платетъ
Путивлю городу на забо-
ролѣ, аркути: о Днепрѣ
словутицю! ты пробилъ
еси каменныя горы скво-
зѣ з е м л ю Половецкую.
Ты лелѣялъ еси на себѣ
Святослави носады до
плѣку Кобыкова: вѣзлелѣй.
господине мою ладу къ
мнѣ, а быхѣ неслала къ
нему слезѣ на море рано.
Ярославна рано платетъ
къ Путивлѣ на забралѣ,
аркути: свѣтлое и тресвѣт-
лое слѣнце! всѣмѣ теп-
ло и красно еси: тому
господине простре горя-

„своими крылами Хиновскіа
„спрѣлы на милыхѣ мнѣ вои-
„новѣ? или мало тебѣ горѣ
„подѣ облаками? Развѣвай ты
„тамо, лелѣя корабли на си-
„немѣ морѣ! Но за что развѣ-
„ялъ ты, какѣ траву ковыль,
„мое веселіе? „Ярославна по
утру плачетъ, и сидя на го-
родской стѣнѣ въ Путивлѣ
приговариваетъ: „О славный
„Днѣпрѣ! ты пробилъ горы
„каменныя сквозѣ з е м л ю По-
„ловецкую; ты носилъ на се-
„бѣ Святослововы военныя
„суда до спану Кобыкова:
„принеси же и ко мнѣ моего ми-
„лаго, чѣмѣ непосылаѣ мнѣ
„къ нему слезѣ своихѣ по ут-
„рамѣ на море. „Ярославна
плачетъ поутру въ Путивлѣ,
и сидя на городской стѣнѣ
приговариваетъ: „О свѣтлое
„и пресвѣтлое солнце! для
„всѣхѣ ты тепло и красно:
„но къ чему ты шакѣ уперло
„злойныя лучи свои на милыхѣ

вои? въ полѣ безводнѣ жа-
жду ю имъ луки сблря-
же тую имъ тули
затге.

Прысну море полунощи;
идутъ сморци мглами;
Игоревн Князю Богъ путь
кажетъ изъ земли Поло-
вецкой на землю Рускую,
къ отню злату столу.
Погасоша ветеру зари:
Игорь спитъ, Игорь бдитъ,
Игорь мыслію поля мѣ-
ритъ отъ великаго Дона
до малаго Донца. Кожонъ
въ полунощи. Овлуръ (ф)
свисну за рѣкою; велитъ
Князю разумѣти. Князю

„безводномъ, муча ихъ жаж-
„дою, засушило ихъ луки, и
„къ гореспи колчаны ихъ за-
„крѣпило?„

Взволновалось море въ по-
луночи; мгла столбомъ поды-
мается; Князю Игорю Богъ
путь кажетъ изъ земли Поло-
вецкой въ землю Русскую,
къ золотому престолу опече-
скому. Погасла заря вечерняя;
Игорь лежитъ, Игорь не
спитъ, Игорь мысленно из-
мѣряетъ поля отъ великаго
Дона до малаго Донца. Къ по-
луночи приготовленъ конь.
Овлуръ свиснулъ за рѣкою,
чтобъ Князь догадался. Кня-

(ф) Въ Россійскихъ лѣтописяхъ онъ названъ *Лаверъ*, чиновникъ Половецкій; его мать была Русская. Когда *Лаверъ* здѣлалъ предложеніе Князю Игорю способствовать ему въ побѣгъ, то онъ сперва не понадѣялся на него; но послѣ будучи удостовѣренъ отъ конюшаго своего и отъ Тысяцкаго въ честности и расторопности его, согласился уйти съ нимъ. И такъ въ назначенный день Игорь напоивъ до пьяна приставленную къ нему стражу, когда всѣ погружены были въ крѣпкомъ снѣ, прошелъ тихо чрезъ Половецкія заставы, и переплывъ чрезъ рѣку, ускакалъ на приготовленномъ ему отъ *Лавра* конѣ. *Татищ.* Часть III-спр. 270.

Игорю не быть: кликну
стукну земля; вѣшумѣ
трава. Вежи ся Половецкѣи
подвизашася; а Игорь
Князь лоскоти горнастаемѣ
къ тростію, и бѣлымѣ
гоголемѣ (х) на воду;
вѣверѣжеся на брѣзѣ ко-
монѣ, и скогн сѣ него бо-
сымѣ вѣлкомѣ, и потече
къ лугу Донца, и поле-
тѣ соколомѣ подѣ мѣгла-
ми избивая гуси и лебеди,
завтроку, и обѣду и ужи-
нѣ. Коли Игорь соколомѣ
полетѣ, тогда Влурѣ
вѣлкомѣ потече, труся
собою студеную росу;
претрѣгоста бо своя брѣ-
зая комоня. Донецѣ рече:
Княже Игорю! не мало
ти велигя, а Контаку не-
любія, а Руской земли ве-

зю Игорю тамо не быть.
Заспонала земля, зашумѣла
права; двинулись заставы
Половецкѣя, а Игорь Князь
горностаемѣ побѣжалѣ къ
п р о с т н и к у; и бѣлымѣ
гоголемѣ пустился по водѣ.
Онѣ помчался на борзомѣ
конѣ, и скочивѣ сѣ него бо-
сымѣ волкомѣ побѣжалѣ къ
лугу Донецкому; летѣлѣ
соколомѣ подѣ облаками,
побивая гусей и лебедей къ
завтраку, къ обѣду и къ ужи-
ну. Когда Игорь соколомѣ
полетѣлѣ, тогда Овлурѣ
(Лаверѣ) волкомѣ побѣжалѣ,
опрясая сѣ себя росу хо-
лодную; ибо упомянули они
своихѣ борзыхѣ коней. „О!
„Князь Игорь!“, вѣщаетѣ сму-
рѣка Донецѣ, „не мало для
„тебя славы, для Контака
„досады, а для Русской зе-
„мли веселія.,“ Игорь вѣ оп-

(х) Красивая утка сѣ хохломѣ питающаяся раковинами, за ко-
торыми она ошмѣнно предѣ прочими ныряетѣ.

селиа. Игорь рече, о Дон-
ге! не мало ти величїа,
лелѣвшу Князя на вѣ-
нахъ, стлавшу ему зе-
лѣну траву на своихъ
сребренныхъ брезѣхъ, одѣ-
вавшу его теплыми мѣгла-
ми подѣснїю зелену дре-
ву; стрежаше е гоголемъ
на водѣ, тайцами на стру-
яхъ, Чрънядьми на вет-
рѣхъ. Не тако ли, рече, рѣ-
ка Стугна худу струю
имѣя, пожрѣши тужи ру-
чь, и стругы ростре на кус-
ту? Уношу Князю Ростис-
лаву затвори Днѣпръ те-
мнѣ березѣ. Плачется мати
Ростислава (ц) по уноши
Князи Ростиславѣ. Уныша
цвѣты жалобою, и древо
стугою къ земли прѣкло-

вѣтъ къ рѣкѣ сказалъ: „О
„Донецъ! не мала и для
„тебя слава, нося Князя по
„волнамъ своимъ, постилая
„ему зеленую траву на сво-
„ихъ сребристыхъ бере-
„гахъ, одѣвая его теплыми
„мглами подѣснїю дере-
„ва зеленого, и охраняя его
„какъ гоголя на водѣ, какъ
„чайку на струяхъ, какъ,
„Чернядей на вѣтрахъ. Не
„такова, примолвилъ онъ,
„рѣка Стугна! Она пагуб-
„ными струями пожираетъ
„чужїя ручьи, и разбиваетъ
„спруги у кустовъ. „
Юному Князю Ростиславу
затворилъ Днѣпръ берега
темныя. Плачется мати
Ростиславова по юномъ
Князѣ Ростиславѣ. Увляи
цвѣты отъ жалости, прекло-
нились къ землѣ деревья отъ

(ц) Юный Князь Ростиславъ сынъ Великаго Князя Всеволода I и Великїа Княгини Анны, дочери Половецкаго Князя утонулъ на рѣкѣ Стугнѣ 1093 года, когда шамъ разбиты были Россїйскїа войска отъ Половцевъ.

мло, а не сороки втроскоташа. На слѣду Игоревѣ ѣздитъ Гзакъ съ Контакѣмъ. Тогда врани не граахуть, галици помлѣкоша, сороки не троскоташа, полозюю ползоша только, дятлове тектомъ путь къ рѣцѣ кажутъ, соловьи веселыми пѣсьми свѣтъ повѣдаютъ. Млвкитъ Гзакъ Контакѣви: аже соколъ къ гнѣзду летитъ, соколѣа рострѣляевъ своими златеными стрѣлами. Рече Контакъ ко Гзѣ: аже соколъ къ гнѣзду летитъ, а въ сокола олутаевъ красною дѣвицею (ѣ). И рече Гзакъ къ Контакѣви: аще его олутаевъ красною дѣ-

печали. Не сороки спреко-чутъ, ѣздитъ по слѣдамъ Игоревымъ Гзакъ и Контакъ. Тогда вороны не каркали, галки уюмкли, сороки не спрекопали, но двигались только по сучьямъ; дятлы долба, къ рѣцѣ путь показывали; соловьи веселымъ пѣньемъ свѣтъ повѣдали. Молвилъ Гзакъ Контаку: „когда соколъ къ гнѣзду лепитъ, „по мы разспрѣляемъ соколѣа позолочеными своими „спрѣлами.“ Контакъ Гзаку отвѣтствовалъ: „если „соколъ къ гнѣзду полѣ- „титъ, по мы опутаемъ „соколика красною дѣви- „цею.“ Въ отвѣтъ на сіе Гзакъ сказалъ Контаку: „когда его опутаемъ красною

(ѣ) Сіи слова Половцѣмъ Князей касались до Игоревѣ сына Князя Владиміра, котораго оставался еще у нихъ въ полону. Онъ влюбился тамъ въ дочь Князя Хриѣака, и когда Половцы освободили его, то онъ привезши ее въ Россію, крестилъ и съ дѣвѣнкою, и назвавъ Свободою, обзѣчался съ нею. Татищ. Книга III. стр. 283.

СЛОВО О ПЛЪКУ ИГОРЕВѢ, ИГОРЯ СЫНА СВЯТЪСЛАВА, ВНУКА ОЛЬГОВА

вицею, ни нама будетъ
сокольца, ни нама красны
дѣвице, то погнутъ наю
птици бити въ полѣ По-
ловецкомѣ.

Рекъ Боянъ и ходы
на Святъславля плѣтвор-
ца стараго времени Яро-
славля Ольгова Коганя
хоти: тяжко тѣ го-
ловы, кромѣ плесю; зло
тѣ тѣлу, кромѣ головы:
Руской земли безъ Игоря.
Солнце свѣтитъ на небе-
сѣ, Игорь Князь въ Рус-
кой земли. Дѣвицы поютъ
на Дунаи. Вьются голоса
чрезъ море до Кіева.
Игорь ѣдетъ по Борисеву
(ш) къ Святѣй Богороди-
ци Пирогощей (щ). Страны

дѣвицею, по не будетъ у
насъ ни соколика, ни красной
дѣвицы, и спануть насъ
бишь ппицы въ полѣ По-
ловецкомѣ.

Сказалъ сѣ Боянъ, и о
походахъ, воспѣтыхъ имъ въ
прежнія времена Князей Свѣ-
тослава, Ярослава и Оль-
га симъ кончилъ: „тяжело
быть головѣ безъ плечъ;
„жудо и тѣлу безъ головы:
„а Русской землѣ безъ Иго-
ря „Свѣтитъ Солнце на не-
бѣ: Игорь Князь уже въ
Русской землѣ. Поютъ дѣ-
вицы на Дунаѣ; раздаются
голоса ихъ чрезъ море до
Кіева. Игорь ѣдетъ по
Борисеву къ Пресвятой
Богородицѣ Пирогощей.

(ш) Урочище. въ самомъ городѣ Кіевѣ находящееся по свидѣтель-
ству Нестора. Было оно на горѣ къ Подолу на томъ самомъ
мѣстѣ, гдѣ нынѣ стоитъ церковь Андрея Первозваннаго, или
близъ оной. Тутъ Владиміромъ поставленъ былъ на холмѣ
идолъ Перунъ. Прежде красивое сѣ мѣсто было внѣ града, и
пространство между кумиромъ и Кіевомъ помѣщало множество
народа для торжественныхъ жертвоприношеній спешавшагося

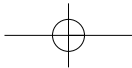
*ради, гради весели, пѣвше
лѣснь старымъ Княземъ,
а по томъ молодымъ.
Пѣти слава Игорю Святъ-
славлиа. Буй туру Все-
володѣ, Владиміру Иго-
ревицу. Здравн Князи и
дружина, побарая за
христьяны на поганя
лѣбкк. Княземъ слава,
а дружинѣ Аминь.*

Радость въ народѣ, веселье
въ городахъ. Воспѣта
лѣснь Князьямъ спарымъ,
а попомъ молодымъ. Пѣта
слава Игорю Святославицу,
богатырю Всеволоду и Вла-
диміру Игоревицу. Да
здравствують Князи и ихъ
дружина, побарая за христї-
янъ на воинство невѣрныхъ!
Слава Князьямъ и дружинѣ!

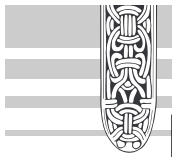
К О Н Е Ц Ъ.

На сей площади былъ теремный дворецъ Велико-княжескій. Подъ самою горою Днѣпръ прежде имѣлъ свое теченіе; но по времени столько занесло оной пескомъ, что построено тутъ цѣлое предмѣстіе, Подоломъ нынѣ называемое. — См. Татищ. Кн. II. стр. 36.

(ш) Образъ Владимірской Богородицы, который нынѣ въ Успенскомъ Соборѣ въ Москвѣ возлѣ царскихъ вратъ на лѣвой сторонѣ въ мѣстѣ. Его въ древности Богородицею Пирогоущею называли по тому, что изъ Царя-града привезенъ былъ въ Кіевъ гостемъ, прозывавшимся Пирогоущею. Великій Князь Андрей Юрьевичъ Боголюбскій въ 1160 году взялъ сію Святую икону отъ отца своего Великаго Князя Юрѣя владиміровича и перенесъ оную въ новопостроенный тогда на Клязмѣ городъ Владиміръ: въ Москву же она принесена въ 1395 году, и съ тѣхъ поръ уже именуется Владимірскою. Татищ. Томъ III. стр. 97 и 127. и въ примѣчаніяхъ стр. 487.

СЛОВО О ПЛЪКУ ИГОРЕВѢ, ИГОРЯ СЫНА СВЯТЪСЛАВА, ВНУКА ОЛЬГОВА

ПОГРѢШНОСТИ

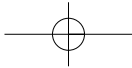
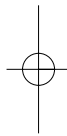
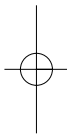
напечатано

читай

110

Стран. Строки

84	27	БорисѢ Вячеславѣ	КнязѢ Всеславѣ
101	31	Кї-ва	Кїеа
103	41	Святославовы	Святославовы
106	42	псмныя.	псмные.

СЛОВНИК-ДОВІДНИК

«Слова о полку Ігоревім» у контексті українських писемних джерел, зразків фольклору та говірок

А, *спол.* 1) для заперечення: ...**а** не по замишленію бояню... *Слово.* Бог те знає, **а** не ми грішні. *СУМ, I, 1.* 2) для ствердження попередньої думки: ...костями біла посіяна, **а** кровію поляна... *Слово.* На гору йду — не бичую, **а** з гори йду — не гальмую. *СУМ, I, 1.* 3) =та, ой да: ...син Всеволож **а** Владимир... *Слово.* Я любив тебе, я кохав тебе **а** як батько дитину. *СУМ, I, 1.* 4) для підсилення мови: **А** чи диво ся, братіє...; **А** сицеї раті... *Слово.* **А** чи його звірі з'їли, **а** чи він втопився? *СУМ, I, 1.* 5) =І. Князем слава **а** дружині! *Аміль.* *Слово.* **А** при том были светки наша рада: архимандрить Печерский Аврамей, **а** княз Иван Путята, **а** воевода Киевский пан Юрша, **а** княз Борис Глинский,.. *ССМ. I. 57.*

Аби, *спол.* Якби, щоб. ...**аби** ти сіа полки ущекотав... *Слово.* Я то зроблю, **аби** б було, як ви кажете. *СУМ. I. 1.* ...через Берестіє, **аби** вам не зажакали... *Гр. XIV. 23.*

Аже, *присл.* 1) =адже: **Аже** би ти бив, то біла би чага по ногаті... *Слово.* **Аже** ти не забув, Трохиме...; ...не двигайся, **аже** сам не донесеш. *СУМ. I. 5, 361.* 2) =якщо: **Аже** сокол к гнізду летит, соколича ро[з]стріляєві[м]... *Слово.* ...**аже** пойдеть угорський король на литву, польському королеві помагати... *Гр. XIV. 30.*

Аки (**ака**), *прийм.* Як, неначе, нібито. ...**аки** сірії вовци...; ...**аки** пардуже гніздо; ...**аки** тури... *Слово.* **Аки** — нібито. *ПБ. 5.* ...і на кракові, где би(л) са(с) да(н), і да(н) влік, **ака** обі жудечії. *ССМ. I. 67.* Вода чиста, **як** сльоза. *СУМ. IV. 537.*

Аміль (**амін**), *присл.* Істинно, незмінно, безкінечно, кінець. Князем слава **а** дружині! **Аміль.** *Слово.* І милий Бог да умножит вам літа, **амін**; Во імя Г[оспод]не **аміль.** *ССМ. I. 73.*

Аркучи (**рекучи**), *дієприсл.* Говорячи, кажучи. ...всплака[ї] [я]ша сь, **аркучи**...; ...на забралі **аркучи**... *Слово.* ...первое іменем **рекучи**, село Бибел... *Гр. XIV. 36.*

Аще, *спол.* Якщо. ...**аще** кому хот[ів] яше... *Слово.* **Аще** — якщо, як, коли. *ПБ. 5; Аще* лі хто под областю нашою... *Гр. XIV. 22.*

С Л О В Н И К - Д О В І Д Н И К

Багрянний, -а, -е, прикм. Багровий, темно-червоний, насичений червоним кольором. ...оба **багряная** стовпа... *Слово.* **Багрянний=багровий:** Рожа моя повна, червона, **багрова**; Собі **багрянцю** пошив жилами твердими. *СУМ. I. 18.*

Бдити, дієсл. Пильнувати, бути пробудженим. Ігор — **бдит**. *Слово.* **Бденіє** — чуття, неспання. *ПБ. 5.* **Бдіть** — не спати, не дрімати. *Даль. I. 57.*

Бєбрян (бобрянний, бобрян), -а, -е, прикм. 1) =шовковий; 2) =бобровий, зроблений із шкіри бобра. ...омочю **бєбрян** рукав... *Слово.* Мій кожух новий, ковнір **бобровий**. *СУМ. I. 78.* Подібно: **багровий=багрянний**. *СУМ. I. 18.*

Бєз, прийм. За відсутності чогось. Тії бо **бєз** щитов... *Слово.* Так і зосталась **бєз** нічого. *СУМ. I. 37.*

Бєзводне, -а, -ий, прикм. Посушливе, таке, що не має в собі води. В полі **бєзводнім**... *Слово.* Хіба росте папірус уз болото і рогоза в **бєзвідній** суші? *СУМ. I. 38.*

Бєрег (бєрег), ім. ч. Край річки, моря, озера. ...на **б'єрезі** бистрої Каяли...; на **б'єрезі** синєму морю; ...Немизі кроваві **б'єрезі**...; ...на своїх сребрених **б'єрезех**...; ...затвори[а] дні при темні[м] **бєрезі**. *Слово.* ...от плоніни аже до **бєрегу** моря... *Гр. XIV. 120.* На **бєрезі** Ганна роздглася. *СУМ. I. 50.*

Би, част. Було б, стало б. Луце ж **би** потят[ом]у бити... *Слово.* Дурним **би** назвали, од себе прогнали. *СУМ. I. 55.*

Билина (биалина, бивалина, бувалина), ім. ж. Бувальщина, бувалиця, билиця. ...по **би[ва]линам** сєго времені... *Слово.* Бував він у **буваличах**; Батькові доставалося на своєму віку бувати у **бувальцях**; Бо се не казка, а **билиця**, або **бувальщина** сказать. *СУМ. I. 104.* **Билити** — базікати, балакати. *Жел. 26.* ...він щось там **билинив** о татарах... *Русалка. 115.* Вечаром з'їў мньаса, напиўсьа вина, пішоў до міста там, де краль **биваў**. *ЕМУР. IV. 5.*

Биль (билля, биля), ім. збірн. Бур'ян, переносно: людина соціально нижчого стану, служник. ...з черніговськими **биями**... *Слово.* Ой, Васильку, сиди в **биллю**, а я в черемшині. *СУМ. I. 56.* ...листієм і **биліаном** в чресла препоясан; ...сєбирааше **биліє** і то їдаше; **биля, биль** — князівський посланець, джура, служник: Кур скоро послал **биля** свого; Убієн бисть **билії** своїми; ...прежніє твої **билі** у Ростовских владик служили. *Срезн. I. ч. 1. 203.*

С Л О В Н И К - Д О В І Д Н И К

Бити (бути), дієсл. Перебувати, існувати. ...**б[и]яшет**, братіє...; **бути** грому великому...; То **було** в ті раті...; Темно бо **би[о]** в 3-й день...; Коли сокол в митех **биваєт**...; Аже би ти **бив**, то **била** би чага...; Не **би[о]** **[є]с[т]ь** тут брата Брячяслава...; ...**би[о]** **[я]ше** насиліє...; ...не бологом **б[и]яхуть** посіяні...; ...нельзя **би[о]** пригвоздити...; а **бих** не слала к нему слез...; ...князю-Ігорю не **буть**; ні нама[м] **будет** сокольца... Слово. **Био яше**, заст. ф. перех. мин. ч. — бути. **Яти** (**ять, яше, яша, яшетъ, ях, яху**), допоміжн. — ймати (поймати, захопити), взяти, осінити, осягти, проявити, огорнути. ПБ. 161. **Будя, будя, будяшетъ!** Лявон, шо ти робіш!? **Макишин. Буеш** у Києві — заходь. **Київ.** ...ну та як ти **буш** умирав, ти **буш мати** багато за собою начиння... ГУМ. 213. Най **біш** себе колысала / льим чи **біш** мньи облапйала... ЕМУР. IV. 161. **Бисть (бись)**, заст. скороч. ф. першого описового мин. ч. (*perfectum*) дієсл. бути: **био (било) есть. ЭДЦРЯ. 135.** Де **есь бив**, мій товаришу? ЯГ. I. 83; ...тьашко **биўо** на льуді. ЕМУР. IV. 42. **Було** б не рубати **[есть]** зеленого дуба, **було** б не сватати, **[есть]** коли я не любя. СУМ. I. 116. **Бих**, неознач. (аорист) перех. мин. ч. **бути. ЭДЦРЯ. 130, 149.** Але він пішов з овцями, прийшов кгу йидной воды — бо то не **били** овци, але **били** души, а тот пан **бив** Бог небесний. ЕМУР. IV. 4 ...не толко тіє, которіє козаками **бивали**, але хто і нігди козацтва не знал. ЛС. 51.

Битися, дієсл. 1) =воювати, ратитися: **Би[ї] [я]ша** ся день, **би[ї] [я]ша** ся другий...; ...**би[ї] [я]ша** дебр кісаню... Слово. **Биї яша** ся — заст. ф. дієсл. неознач. (аориста) ч. 3-ї ос. мн. ЭСДЦРЯ. 131. **Бийтесь**, не виляйте, настав тепер то січі час. СУМ. I. 58. ...же кид він там пійде, то го **забийи**; Тот муж жену **бійи**. ЕМУР. IV. 55, 173. 2) =збиватися докупі: ...То почнут на [ї]ю птиці **бити[сь]**... Слово. На майдані **збилось** багацько народу. СУМ. II. 123.

Бігти, дієсл. Швидко рухатись. ...**біжать** к Дону великому. Слово. Ворон-коню, **біжи** швидче. СУМ. I. 61.

Біда, ім. ж. Лихо, нещастя, горе. Уже бо **біди** его...; ...часто **біди** страда[в] [я]ше. Слово. Уже ж мені та докучило сю **біду** **бідувати**. СУМ. I. 61.

Біла-град, ім., вл. наз. Біле місто. ...вполуночі із **Біла-града**... Слово. **Біла** — заст. ф. прикм. — **білого**. **Біло-град** — містечко під Києвом, нині село Білогородка.

Білий, -а, -е, прикм. Білого кольору. ...**біла** хорюгов...; і **білим** гоголем на воду. Слово. Я матері догожу — постіль **білу** постелю. СУМ. I. 64. Як кришталь **біла**. Номис. 575(13149).

С Л О В Н И К - Д О В І Д Н И К

Біль, *ім. ж.* Відбілене полотно, сувій полотна: ...ємля[ї] [я]ху дань по білі од двора. *Слово.* Під вербою над водою Катерина **біль** білила, із своєю **біллю** говорила: «Ой **беле** моя, тонка **беле!**» *СУМ. I. 67.* ...парать його і **білять**, пізніши його скручують, звивають і кладут у, кажут у скриню, і туди дочки **винують**, сини **винують** тими ж полутнами, **звоями**... *ГУМ. 213.* Козаре їмахуть (дань) на Поляне... їмаху по білі і вивериці (шкурка від білки, як грошова одиниця. — М. Т.) тако от дима; Повелі[в] Володимир, ріжучи, паволоки, орниці, **біль**, розметати народу. *Срезн. II. ч. 1. 706.*

Більше, *присл.* Значніше, сильніше, страшніше. Которое бо [більше] би[о] [я]ше насиліє... *Слово.* **Більше** Бог має, як роздав. *Номис. 41(58).*

Бісовий, *-а, -е, прикм.* Чортівий. Діти **бісові** кликом поля прегороди[ї] [я]ша...; ...**бісуві** врани взгряя[ї] [я]ху у плесниська... *Слово.* Не йди туди, **бісів** сину, де голота п'є. *СУМ. I. 69.*

Бо, *спол.* 1) =тому що, через те що, оскільки: Боян **бо** віщий...; Той **бо** Олег... *Слово.* Не завдавай серцю жалю, **бо** я в чужім краю. 2) =же, вже: [С]пом'няшеть, **бо** реч...; Хощу **бо**, — рече[т]...; Жаль **бо** єму...; ...се **бо** два сокола... *Слово.* Чи ж **бо** я на світі одна?; Годі **бо!** Та йди **бо** швидче! *СУМ. I. 77.*

Бовван, *ім. ч.* Примара. ...Тьматороканський **бовван**. *Слово.* На небі чистому ген хмара **бованіє**; Дивлюсь — щось **бованячить** під селом. *СУМ. I. 78.* **Бов**, **бов** по московські брехні. *Номис. 78(848).*

Бог (**Біг**), *ім. ч.* Вища істота, володар. ...**Бог** путь кажет... *Слово.* **Біг Бог**ом, а люди людьми; Жив у лісі такий **бог** лісовий. *СУМ. I. 60.*

Богородиця, *ім. ж.* Мати божа. ...к святій **Богородиці**... *Слово.* Народився із Марії дівиці, із святої **Богородиці**. *СУМ. I. 80.*

Богатий (**багатий**), *-а, -е, прикм.* Заможний, потужний, розкішний. ...і **богатаго** і многової... *Слово.* **Богатий**=**багатий**. *СУМ. I. 79.* **Багато**-му чорт діти колише; **Багатого** хваляють. *Номис. 103(1420); (1425).*

Болог (**болога**, **балега**, **белега**), *ім. ч.* Гній, послід, труха. ...а древо не **бологом** листвіє зрони[о]; ...не **бологом** б[и]яхуть посіяні.... *Слово.* **Балега**, **баліга**, **белега** — послід. *ГГ. 20; Жел. 23.*

Болонь (**оболонь**), *ім. ж.* Територія побіля річки, що заливається весняною повінню. ...у плесниська на [о]**болоні**... *Слово.* В чистім полі на **оболоні** там іграв коник вороненький. *СУМ. III. 21.* Що на **болоні** путані коні. *Щедр. 86.* По оному **болоню** бидло і коні свої переховують. *Тимч. I. 64.* Їдьмо, поїдьмо полем **болонню**... *Русалка. 95.*

С Л О В Н И К - Д О В І Д Н И К

Болото, *ім. с.* Замулена місцина. ...по **болотом** і грязивим містом...; ...ізсуши[в] потоки й **болота**...; ...і Двина **болотом** течет... *Слово*. Аби **болото**, а жаби наскачуть. *Номис*. 418(259).

Борз (борзий), *прикм.* Швидкий, активний. ...**борзії** комоні...; ...[в]верже[в]ся на **борз** комонь... *Слово*. Люцкиє справи,.. **борзо** бивають в запомненню. *Гр. XIV*. 102; Купи, бач, треба до п'ятої пари **борзенного** та дійну корову з телям. *СУМ*. I. 87.

Борис, *ім. вл. наз., слов.* **Зборислав**, *нар. вар.:* **Боря, Борик, Зборко, Ізбор, Борята**. ...**Бориса** же Вячеславлича... *Слово*. ...а при том були свідці... ...пан **Борис** Хомикович... *Гр. XIV*. 133. Сам бик землю **борикає** і на себе кидає; **Боровсь** з своїм сердега горем. *СУМ*. I. 86, 88.

Боричів, *ім. вл. наз.* Назва узвозу, що пролягав від міста Кия через Поділ до Дніпра. Ігор ідет по **Боричеву**... *Слово*. Нині збереглась верхня частина Боричевого узвозу як вулиця. Походить назва нібито від давньої назви історичної місцевості **Борич** (урочище **Боричів, Зборичев**, гора **Борич**, що, за окремими свідченнями, є давньою назвою Андріївської гори). За іншими свідченнями назва походить від давньоруської урядової посади **борича (бірича, бірюча)**, що відповідає нинішньому митнику (адже тут неподалік знаходилася митниця). Нинішній **Боричів узвіз** пролягає від **Боричів Тік** вулиці до Набережно-Хрещатинської вулиці. До **Боричевого узвозу** прилучаються Поштова площа і вулиця Сагайдачного; фунікулер, річковий вокзал та метро «Поштова площа». *ВК*. 26.

Борона (оборона), *ім. ж.* Захисна смуга, захист, поведінка війська під час бойових дій. Стоїши на **[о]бороні**... *Слово*. Сорока в ворони просить **оборони**. *Номис*. 108(1566). **Борона**=захист; **Боронити** — захищати: Предки наші славні **боронили** волю; Узявся я і буду **боронитись**, бо всякий день творив я божу правду. *СУМ*. I. 88.

Босий, -а, -е, *прикм.* 1) =невзутий; 2) =преносно: непідкований; 3) =собака з білими лапами. ...і скочи[в] з него **босим** вовком... *Слово*. Пан в чоботях ходить, а **босі** сліди знати. *Номис*. 93(1183). **Босі** коні. *СУМ*. I. 89.

Боян, *ім. заг. наз.* Кобзар, співець, бай, байкар, казкар, людина, що володіє даром образного бачення, музичним та поетичним даром, знає безліч казок, легенд, небилиць, історичних подій, знає сутність обрядів і звичаїв і вільно підносить у своїй думці. ...не по замишленню **бояню**...; **Боян** бо віщий...; О, **бояне**, соловію старого времені; ...віщей, **бояне**, Велесов внуче...; Рек **боян** і ходина Святославля... *Слово*. Баїльник — віщун, знахар. **Байкувати** — розмовляти, розпо-

С Л О В Н И К - Д О В І Д Н И К

відати. *ГГ. 20, 21. Байкий* — балакучий. *Бай* — казкар. Був собі *бай*, зніс купу яй: всім по яйцеві, тобі зносок; Не все те правда, що *байка* каже. *СУМ. 1. 20, 21. Буян* — неслухняний, завзятий, бунтівник; *бу-яння* — вільний, нічим не обмежений лет: *Буяння* гордого ума; *Буяли* в небі крилами орлиці. *СУМ. 1. 118, 119.* Сама назва *боян*, імовірно, утворилася внаслідок контамінації слів *баяти* та *буяти*.

Боярин, ім. ч. Особа з прошарку соціальної верстви наближеної до князя. ...і [в]р'ко[ї] [я]ша *бояре* князю... *Слово.* А се я князь Лев син кроля Данила, згадавшись єсмо з іншими *бояри*... *Гр. XIV. 13.* Уже коні на стану гогочуть, *буяре* до коней не хочуть, *буярої* чести не знають. *СУМ. 1. 91.*

Брань, ім. ж. Суперечка, битва. ...доспіли на *брань*. *Слово.* *Брань* — боротьба, війна, битва, бій. *ПБ. 12. Бранець* — рекрут: *Бранець* на стойці; *бранець* — полонений: Дівка-*бранка*, Маруся попівна Богу-славка. *СУМ. 1. 92.* Чи мир нам везете, чи *брань*? *СУМ 11. 1. 227.*

Брат, ім. ч. Кровно або духовно споріднена особа. Сідлай, *брате*...; Ту[т] ся *брата* разлучи[ї]-ста...; Реко[ї]-ста бо *брат брату*...; Не би[о] [є]с[т]ь тут *брата* Брячяслава... *Слово.* У ляхів — пани, на москві — реб'ята, а у нас — *брати*. *СУМ. 1. 92.*

Братій, ім. ч. Брат. *Братіє* і дружино!; А чи диво ся, *братіє*... *Слово.* *Братіє*, заст. клич. *ф. ім. наз. в. мн.* — братове. *Братій* — брат; *братієчко* — братічок; *зневажл. братія*. *СУМ. 1. 95.*

Брехати, дієсл. Гавкати, лаяти. ...лисиці *брешут* на... щити. *Слово.* Собака *бреше* — вітер несе; Телята ревнули, собаки *брехнули*. *СУМ. 1. 97.*

Брячяслав, ім., вл. наз., слов. Брячислав, нар. вар.: Брячко, Славко. Імовірно, від *брянчати* (*бриніти, брязчати*) і «слава». Сам до мене босий чеше, щоб підківки не *брязчали*. *СУМ. 1. 103.* ...брата *Брячяслава*... *Слово.*

Буй, ім., вл. наз., епітет князя. Буйний, могутній, відважний. І рече єму *буй-тур*-Всеволод...; Ти, *буй*-Рюриче...; ...ти, *буй*-Романе... *Слово.* *Буй-тур* — бик первісний. *Шарл., Татарко. 14. Буй-тур* — *буїй тур*: Стоїть, як *буїй тур*, вкопавши ноги в землю. *СУМ. 1. 108.* А Медведюк *буй-туром* вергся на супротивника... *Русалка. 140. Буй=буйний:* З тестем та з тещею жити можна, а через отого клятого *буя*, Грицька, ніяк не можна. *Яворн. 1. 56. Буяк* — бугай: *Буйак* го нїи здогоньил. *ЕМУР. II. 226.*

С Л О В Н И К - Д О В І Д Н И К

Буйство (буєсть), ім. с. Буяння, нестримність. ...і великое **буйство**...; ...а в **буєсті** закалена; ...на діло в **буєсті**; ...в **буйстві** одоліти. *Слово.* Що **буйнії** вітри **буйно** повівають; Молодість — **буйність**... Робишацьке **буяння**. *СУМ. I. 108.* Тоді нарід був **буйний**, гордий. *ГГ. 30.*

Буй, -а(я), -є(є), *прикм.* Буйний, шалений, нестримний. ...**буєго** Свято-славлича. *Слово.* **Буй** — буйний. Голови ви **буї**; Її хата стоїть на **буї**. *СУМ. I. 108.*

Буря, ім. ч. Сильний, поривистий вітер. Не **буря** соколи занесе[а]... *Слово.* Чорне море вітер-**буря** колихає. *СУМ. I. 115.*

Бусовий (бузовий), -а, -е, *прикм.* Приналежний Бусові; буйний, лихий, сварливий. ...поют время **Бусово**... *Слово.* **Бус (Буз, Бузь, Бож, Бооз)** — імовірно, антський князь, котрого у 375 році стратив на горі під Києвом готський король Вінитар. **Бузовка** — сварка, бійка, тяжка праця: У нас тут за це бунт: не кладуть податі, а вони правлять, то така **бузовка** — до бою доходить. *СУМ. I. 107.* Цибуля так урасла зіллям, що треба добре **бузовать**; **Одбузував** його — і по ногах, і під ребра... *Чернігівщина.*

В (во, ув), *прийм.* =де, куди: ...в силах Даж[дь]-Божа внука... ...**во** дні Каяли... *Слово.* Піду в базар попросю, щоб хто наняв мене. *СУМ. IV. 304;* ...а **во** то бояре наші і діти наші... не уступаються... *Гр. XIV. 10, 12.*

Василько, ім., *вл. наз., календ.-христ.* **Васілій**, *нар. вар.:* **Василь, Василько, Вася, Васько, Васюник, Єсилько.** ...Ізяслав син **Васильків**... *Слово.* ...Ходько Бібельський зо двіма синама: Анрійко і **Васько**... *Гр. XIV. 58.*

Вежа, ім. ж. Курінь, башта, загалом — споруда (сторожова, житлова, оборонна). ...**вежі** с'и половецькі... *Слово.* Верх Бескида калинова, там же стоїть **вежа** нова. *СУМ. I. 130.* ...отважившись, опановали **вежу**, которая усею города боронила... *ЛС. 158.*

Велес, ім., *вл. наз.* ...**Велесов** внуче... *Слово.* **Велес (Волос)** — персонаж української міфології і фольклору. *КМ. 18–24; ВБ. 49–84.* Уже **Волосожар** піднявсь, віз на небі вниз повертавсь. *СУМ. I. 251.*

Великий, *прикм.* Такий, що відзначається значними величинами (силою, владою, розумом, духовністю, розміром). ...к Дону **великому**; ...**великий** Ярослав...; ...се **великое** мовити...; ...**великий** женчюг на лоно...; ...великому Хорсові... *Слово.* ...милостію Божею **великий** князь Литовський, Руський, Жмоїтський... *Гр. XIV. 20.*

С Л О В Н И К - Д О В І Д Н И К

Величіє (величчя), *ім. с.* Піднесення, добра слава. Не мало ти **величія**...
Слово. Марусю — калино, малино! нам на тебе дивитися мило, да на твоє біле обличчя, що зробила родоньку **величчя**. *СУМ. I. 132.*

Веліти, *дієсл.* Наказувати, виявляти бажання, волю. ...**велить** послушати...; ...**велить** князю розуміти... *Слово.* Мені мати не **велить** з тобою, серце, говорить; Ой чому не прийшов, чому не приїхав, як я тобі, серденько, **веліла**? *СУМ. I. 132.*

Веліяти, *дієсл.* Виявляти побожність. ...Святополк **повелія[в]** отця свого... *Слово.* **Велія (Вилія)** — день та надвечір'я перед Різдвом. ...пирид Різдвом на **Вилію**... *ГУМ. 384.* Світ змислений де ся родив, з діви Марії проісходив — о його же і **Велія**; Убогії пастирія славлять Бога і **Велія**; В нашої **влаїльниці** днесь родився, із Діви Марії оплодився. *Чуб. III. 342, 371, 374.*

Вельми, *присл.* Дуже. Другого дні **вельми** рано... *Слово.* ...таді сотня дорага **вельми** стояла... *ГЧЗ. 187.* Я маю **вельми** дорогий крам. *СУМ. I. 133.*

Венециці, *ім., заг. наз.* Мешканці Венеції. Ту[т] німці і **венециці**... *Слово.* **Венециці (венеди, венети)** — венеціанці. *ЕСУМ. I. 349.* Того ж року на Білом мору визера турецького громили **венетове** і франки... *ЛС. 141.* Я вже ситий тих пишнот, бенкетів, пестливої **венеціанок** вроди, облесливих речей венеціанців. *СУМ 11. I. 325.* **Вентелія** — Італія: Десь в **Вентелії**, чи шо, найшовся наслідник. *Яворн. I. 70.*

Вергати, *дієсл.* Кидати, валити. ...уже **[в]верже[в]са** Див на землю...; і половці сулиці своя **поверго[ї]-ща**...; ...мечі **[з]верезені**...; ...**верже[в]** Всеслав жребій...; ...**вверже[в]ся** на борз комонь... *Слово.* Як не **вержеся** усе те на мене, як не стане кусати, гризти; Померші діти, недоноски, що мати **звергла**. *СУМ. I. 134; II. 128.*

Верх, *ім. ч.* Горішня частина (дерева, будинку). ...**[в]верху** древа... *Слово.* Ой у городі конопельки — **верхи** зелененькі; На дуба зліз на самий **вершечок**. *СУМ. I. 139.*

Веселий, -а, -е, *прикм.* Життєрадісний. ...соловії **веселими** піс[н]ьми...; Гради — **веселі**. *Слово.* В погоду і смутний **веселим** буває. *Номис. 66(602).*

Веселіє, *ім. с.* Піднесення духовне, радість, веселість. ...а **веселіє** пониче[о]; ...жадни **веселія**. *Слово.* **Веселіє** — радість. *ПБ. 15.* Я тобою пташко **веселюся**; Дай вам, Боже, в стайниці радість, а в хижі **веселість**. *СУМ. I. 142.*

С Л О В Н И К - Д О В І Д Н И К

Весло, *ім. с.* Знаряддя для надання руху й керування човном. ...Волгу **весли** разкропити... *Слово.* На човничку парубочок **веслами** грає. *СУМ. I. 142.*

Вести, *дієсл.* Спрямовувати рух (людей, худоби, транспорту). Ігор к Дону вої **веде**т. *Слово.* Та **вивед** того коня на двир; **Приветте** мі ту пана того, што мі казал обід даті; ...та *ідь* йидну *пріведь*... *ЕМУР. IV. 52; 87, 91.*

Весь (увесь), вся, все, займ. Вказує на узагальнення чогось. ...**вся** свої вої...; ...од **всіх** стран...; ...по **вся** утра...; ...і **всі** три Мстиславичі... *Слово.* Задзвонили в **усі** дзвони по **всій** Україні. *СУМ. IV. 310.*

Вечір (вечер), *ім. ч.* Період доби між днем і ніччю. Погасо[ї] [я]ша **вечеру** зарі[ї]; ...з **вечера** до світа...; Сі[ю] ніч з **вечера**... *Слово.* Фрайіру зверені, дзе ші бул з **вечера**? *ЕМУР. IV. 169.*

Взмутити, *дієсл.* Скаламутити. ...**взмутити[в]** ріки і озери... *Слово.* Надлетіли гуси з чистого броду, **змутили** мені студену воду; А що се ти, собачий сину, тут **каламутити** берег мій? *СУМ. II. 169, 209.*

Ви, *особ. займ. 2-ї ос. мн.* Овиї. ...з **вами**, русици; ...**ваш** ум на діло...; ...**ваші** златії шеломі... *Слово.* Як **ви** нам, так і ми **вам**; Не оставте ласкою **вашою**, добродію, і моїх синів. *СУМ. I. 129, 144.*

Видіти, *дієсл.* Бачити, глядіти. ...і **[в]виді[в]** — од него тьмою вся своя воя прикриті; ...Святослав мутен сон **виді[в]**...; А уже не **вижду** власті сильного... *Слово.* ...рас вона **виділа** ідуть йакісь пани... *ГУМ. 276.* Дьябол **віджми**й, же то не шміх... *ЕМУР. IV. 51.*

Виливати, *дієсл.* Випорожняти від води. ...а Дон — шеломі **вильяти**... Дешеву юшку надвір **виливають**, а дорогу поїдають. *СУМ. I. 167.*

Вино, *ім. с.* Перевроджений сік (винограду, ягід, фруктів). ...кроваваго **вина** не доста...; ...синее **вино** с трутом... *Слово.* На Вкраїні добре жити: мед і **вино** пити. *Номис. 71(700).*

Висісти, *дієсл.* Пересісти, вилізти. ...**висидів** із сідла злата... *Слово.* ...міні казали де **висісти**... *ГУМ. 223.*

Вискакувати, *дієсл.* Вистрибувати. Уже бо **вискочи[ї]-сте**... *Слово.* **Вискакує** з води проклятий ірод. *СУМ. I. 186.*

Високо, *присл.* Дуже далеко угорі. ...**високо** птиць збиваєт...; **Високо** сидиши...; **Високо** плаваєши... *Слово.* **Високо** літає, та низько сідає. *Номис. 146(2553).*

С Л О В Н И К - Д О В І Д Н И К

Витися, дієсл. Обертатися навколо чогось, скручуватись, гойдатися. ...**в'ються** голоси... *Слово*. Над річкою, над дунаєм короковка **в'ється**. *СУМ. I. 192.*

Виторгнути, дієсл. Висмикнути. ...яко вихр **виторже[в]**... *Слово*. **Виторгла** зась з нього друге перо мати. *ЕМУР. IV. 18.*

Вихр (вихор), ім. ч. Вітер, що рухається, обертаючись. ...яко **вихр** виторже[в]... *Слово*. О, щоб їх **вихром** винесло. *Номис. 190(367).*

Ві (ові), займ. 2-ї ос. двоїни. Ми двоє. А **ві** сокольца опутаєві[м]; ...**ва[ї]**ю храброя сердца...; ...не **ва[ї]**ю лі[м] [вої]... *Слово*. **Несеві[м]**, **ділаві[м]**, **любиві[м]**. *ЕДЦРЯ. 75, 129. Ві* убо радість вам глаголевім. *Срезн. I. ч. 1. 477.*

Відати, дієсл. Знати, розуміти. ...ратає **ві[м]** кикахуть... *Слово*. А сівий чувів му **повіў**: «На віки амінь». *ЕМУР. IV. 23. Не вім*, за що їм так довіря князь. *СУМ. I. 203.*

Відомий, -а, -е, присл. Знаний. ...путі їм **відомі**, яруги їм знаємі... *Слово*. Там мені й стежечки знакомісінькі, хати усі **відомісінькі**. *СУМ. I. 222.*

Вік, ім. ч. Певний відтинок часу, що складає життя людини (бога). ...в княжих крамолах **віці**...; На сьдмім **віці**... *Слово*. Пропав мій **вік** молоденький. *СУМ. I. 237.*

Вітер, ім. ч. Природна стихія, що спричинює рух повітря. ...Се **вітри**, Стрибожі внуці...; ...на **вітрех** ширяся...; О, **Вітре**, **Вітрило**!; ...чернядьми на **ветрих**. *Слово*. Із-за гори **вітер** віє, калина не спіє. *СУМ. I. 241.*

Віче, ім. с. Громадська рада, збори, громада, гурт. Були **вічі[січі?]** Трояні... *Слово*. **Вічовий** — громадський. **Вічовий**, коповий, громадський суд. *СУМ. I. 243.*

Віщий, -а, -е, прикм. Пророчий, такий, що передбачає майбутнє. Боян бо **віщий**...; ...**віща** душа... *Слово*. Зроби мене **віщим**, зроблю тебе багатим. **Віщуха** — віщунка, пророчиця. **Віщуха** баба... пророкувала. *СУМ. I. 243.*

Віяти, дієсл. Спричинювати рух повітряних мас. ...**віють** з моря стрілами...; ...**віють** душу од тіла...; ...насильно **вієши**...; ...під облаки **віяти**... *Слово*. Ой вітер не **віє**, гілля не колише. *СУМ. I. 244. Віють* з поля чудові пахощі од нестиглого зерна і польових квіток. *СУМ. I. 694.*

С Л О В Н И К - Д О В І Д Н И К

Власть, *ім. ж.* Право і здатність керувати певними силами (природою, людьми, військом, землею) ...не вижду **власті** сильного...; ...себі **власті** розхити[ї]-сте. *Слово.* ...яко сам от Христа Спаса **власть** господин отець владика маєт... *Гр. XIV. 22.* Ой живу я, живу під Божою **властю**. *СУМ. I. 244.* Князі Вишневецькі **владали** на Україні великими маєтностями. *СУМ. I. 244.*

Внук, *ім. ч.* Нащадок у 3-му поколінні. ...Велесов **внуче**...; ...Даждь-Божа **внука**...; ...і всі **внуце** Всеславлі... *Слово.* Набрались діди біди, поки набули, а **внуки** — муки, поки збули. *СУМ. IV. 341.*

Вовк, *ім. ч., заг. наз.* Хижий звір із роду собачих. ...сірим **вовком** по землі...; ...скочи[в] **вовком** до Немиги...; ...**вовком** путь п'рериск[ув]а[в] [я]ше; ...босим **вовком**... *Слово.* **Вовки**-сіроманці квілять-проквіляють. *СУМ. I. 244.*

Вовци, *розм. ф. ім. наз. в. мн.* Вовки. ...аки сірії **вовци** в полі...; **вовци** грозу всрожат... *Слово.* ...мене вдома хлопці опсіли, а корову **вовци** ізіли... *ГУМ. 292.*

Вода, *ім. ж.* Природна стихія, рідина. ...і білим гоголем на **воду**; ...гоголем на **воді**... *Слово.* Тихо-тихо дунай **воду** несе. *СУМ. I. 246.*

Возднити (воззнити), *дієсл.* Здійняти. ...**воззни[в]** стри[й]ку си... *Слово.* **Воздініє** — підняття, здійняття; **воздію** — підіймаю, здіймаю. *ПБ. 19.* Гумно селіт почела, ми его **знети** казали. *ССМ. I. 406.* Руки до Бога **здіймає**, Господа з небес благає; **Зняв** руки до Бога. *СУМ. II. 145; 174.*

Вой, *ім. ч.* Вояк, вояка, воїн, козак. ...**воя** прикриті; ...на лади **вої**...; ...на **вої** стрілами... *Слово.* Чим не **вояк**?; ...все раду радять, що тому **вояці** за дари дати. *СУМ. I. 258.* Звонять коні копитами, гей, гей, а **вояки** острогами. *ЯГ. I. 96.*

Волга, *ім., вл. наз.* Назва річки. ...**Волзі** і Поморію...; ...**Волгу** весла раз-кропити... *Слово.* ...бо на тот час з-за **Волги** перейшла часть колмиков... *ЛС. 97.* **Вільго** — волого, сиро; **Вільго** в ті[й] хижі. *СУМ. I. 238.*

Волна, *ім. ж.* Хвиля. ...леліявшу князя на **волнах**. *Слово.* **Волна** — забуріння водяне, хвиля, навальність. *ПБ. 20.*

Володимир (Владимир, Владимир), *ім., вл. наз.; слов.* Володимир, *нар. вар.:* Володько, Вовка, Вовчик. ...од старого **Владимера**...; ...син Всеволожа **Владимир**...; ...[Ігор'їй **Володимир**]...; ...а **Володимир** — під ранами; **Володимиру** Ігоревичу. *Слово.* ...великий **Владимир** і отець наш...; великий **Володимир** і отець наш...; ко князю к **Володимеру** Андрієвичю... *Гр. XIV. 9, 13, 47.*

С Л О В Н И К - Д О В І Д Н И К

Воля, ім. ж. Свобода. ...уже тресну[а] нужда на **волю**... *Слово*. Дай рукам **волю**, та й сам підеш у **неволю**. *Номис*. 196(3821). А тим часом вороженьки чинять свою **волю** — кують речі недобрії. *СУМ*. I. 253.

Вонзити, дієсл. Встромити. ...**вонзіть** свої мечі... *Слово*. **Вонзо[їй]** [я]ша — ув'язлий; **вонзен** — пострілен; **унзев, вонзев** — встромив. *ПБ*. 17.

Вони, особ. займ., 3-ї ос. мн. Онії. ...а з **ними** злато і паволоки... *Слово*. А з **ними** бояр 300... *Гр*. XIV. 33.

Ворон (вран, гавран), ім. ч. Птах із родини горобцеподібних. ...ні тобі, чорний **ворон**...; ...но часто **врани** [з]граяхуть...; ...бісуві **врани**...; ...**врани** не [з]граахуть... *Слово*. По дівчиноньці отець-мати плаче, а по козакові чорний **ворон** кричить. *СУМ*. I. 255. Чарні **гаўран** воду пійи; Прильицела чарна **ўрана**, дала му веньиц. *ЕМУР*. IV. 209, 272.

Ворота (врата), ім., мн. Брама. ...затворив Дунаю **ворота**...; ...одтвори[в] **врата** Нову-граду... *Слово*. Голий іде — **ворота** узькі. *Номис*. 105(1473). ...почавше от Желізнийх **врат** дори до самог(о) Браїлова... *Гр*. XIV. 106.

Время (веремья, веремня, временья), ім. с. 1) = час. ...первих **времен** усьобиці...; ...поют **время** Бусово... *Слово*. ...було таке **время**... ...то було давнє **время** і забулося... *ГУМ*. 501, 549. Е, та мій кашель все в однім **уремні** стоїть. *СУМ*. IV. 350. ...ані котрим **веремнем** не отнімати. *Гр*. XIV. 75. 2) = щастя, удача, міцність: ...меча **времени** чрез облаки... *Слово*. Чиє **времення**, того й погода; Оце **уременила** ясла. *СУМ*. IV. 350. **Веремне** — гарна сонячна погода; **веремінний, веремний** — погідний, ясний; **веремінна** — вагітна. *ГГ*. 34, 49.

Всеволод, ім., вл. наз., слов. **Всеволод**, нар. вар.: **Сева, Севулько, Лодько**. Яр-туре-**Всеволоде!**; ...син **Всеволож**...; Великий княже **Всеволоде!** *Слово*. **Всеволоде** — клич. ф. одн., тверд. гр., має закінч. -е. *УП*. 108. **Всеволож** — заст. скороч. ф. від **Всеволод(ів)**.

Всеслав, ім., вл. наз., слов. **Всеслав**, нар. вар.: **Сусло, Слава, Услав, Ус**. ...діду своєму **Всеславу**; ...і всі внуці **Всеславлі**...; ...на життя **Всеславлі**; ...верже[в] **Всеслав** жребій... *Слово*. Од Припеті до Синюхи **вславили** себе Обухи. *СУМ*. IV. 356.

Вскладати, дієсл. Покладати. ...на живая струни **всклада[в]** [я]ше... *Слово*. **Вскладав** яше, перех. мин. ч. — **вскладати**. **Вскладати, вкладати** — покладати: Терновий вінок на голову **вкладають**; По двоє кайданів на ноги **покладено**. *СУМ*. III. 272; IV. 327.

Всплескати=сплескати.

С Л О В Н И К - Д О В І Д Н И К

Всрочати (срочити), дієсл. Осоружити: накопичувати темні сили, тяжбу, бридоту. ...вовци грозу **всрочат**... Слово. **Осоруга** — тяжба, бридота: Так мені надоїв і **осоружився**. СУМ. III. 70. ...тот же посланий протопопа браславській вивезл соборную клятву от святійшого патриархи на задніпрянського гетмана Демяна Многогрішного, котрий в пиху вознесшися, легце собі тоє поважил, еще **ся срочачи**, але зараз оного Господь Бог скарал... ЛС. 110.

Встала, дієсл. док. Настала, постала, піднялась. ...невеселая година **встала**... Слово. Ледви **встала**, поклонилась, вийшла мовчки з хати. СУМ. IV. 358.

Вступати (уступати), дієсл. 1) =вступати ногою, ставати: Тогда **вступи[в]** Ігор-князь в злат стремень; **Вступіта**, господина... Слово. Я **уступив** у чоботи та й вийшов. СУМ. IV. 360. 2) =входити, з'являтися, наставати: Обида... **вступила** дівою... Слово. Половина місяця в хмари **вступило**. СУМ. IV. 360.

Всякий, займ. Будь-який. І **всякими** узороч'ї половецькими. Слово. Як в чоловіка хліба єсть достаток, то в нього в дому **всякий** буває статок. СУМ. IV. 361.

Вячеслав, ім., вл. наз., слов. **Вячеслав**, нар. вар.: **Славко**, **Вячик**, **Чеслав**, **Чешко**, **Ячик**. Бориса же **Вячеславлича** слава на суд приведе[а]... Слово. Коза **в'ячит**, кричит: ве, ве! СУМ. I. 261.

Галиця, ім. ж. 1) =галка, птиця загалом: ...а **галиці** свою річ говоряхуть...; **галиці** помовко[ї] [я]ша... Слово. Кинув не палицю, убив не **галицю**, скублю не пера, їм не м'ясо (вудка і риба). Номис. 641(92). 2) =гадюка звичайна. Шарл., Татарко. 49.

Галиця (бикгалиця, бугалиця, биця), ім., збірн. Худоба, птиця, гаддя, переносно: племена кочівників-скотарів — половці. ...[бу]галиці стади біжать к Дону великому. Слово. Не кидай палиці на чужі **кгалиці** (худобу та птицю) — свою влучиш. Шудря. **Галиця** — гадюка чорна. СУМ. I. 346. **Бидло**, **бикгло**, **бидлина**, **бикглина** — худоба: В тій оборі повно **бидла**. **Биця** — дитяча назва худоби: Зійшли **биці** на киці; **бугай** — племінний бик. СУМ. I. 55, 59, 105; Жел. 26. Ржуть коні, реве **бидло**. СУМ. 11. I. 165. Зиманий бил тот же Собко на богомерзком ділі з **бидлиною**, іменно з шкапою; Тюрськ. **буга** — **бугай**. Тимч. I. 71, 77. **Бугало** — міфічна істота, що уособлює вогонь любовної пристрасті у замовлянні. Добрий вечір тобі, огнений **бугало**! ... Полети ж ти, огнений **бугало**, до козака у двір,.. учепися йому за серце... Замовляння. 218.

С Л О В Н И К - Д О В І Д Н И К

Галичий, *прикм.* Приналежний галиці (галичі). ...говір **галичи[й]** убуди[всь]. *Слово.* Коли **галич** у повітрі шугає — буде хуртовина. *СУМ. I. 268.*

Галичкий (галицький), -а(я), -е(є), прикм. Приналежний до Галицьких земель. **Галички[й]** Осмомисле-Ярославе! *Слово.* ...а ми такиж злюбили єсми... в руці писанного пана Михайла з Бучача, пан а староста **галицьки...** *ССМ. I. 237.*

Гзак, *ім., вл. наз.* Можливо, від арабськ. **гамза (кгамзат)** — гострий, пекучий. *Имя. 138, 154, 203.* ...**Гзак** біжит сірим вовком. *Слово.* **Гуза** — задня частина човна. *СУМ. I. 337.* Огляділась киця, як мокра **гузиця.** *Номис. 268(5655).*

Глаголити, *дієсл.* Говорити; переносно: говорити нерозбірливо або незмістовно. ...**глаголют** половці... *Слово.* А за столом паняночки **глаголять**, Марисонці віночок лагодять. *Русалка. 95.* Їли, пили, **глаголіли.** *СУМ. I. 287.*

Глас (голос), *ім. ч.* Голос, гук, гукання. ...Ярославнин **глас** слишит; ...в'ються **голоси...** *Слово.* **Глас=голос:** Почула його **глас**; Козацьким **голосом** гукає; Кого я люблю — по **голосоньку** пізнаю. *СУМ. I. 288, 304.*

Гліб, *ім., вл. наз., календ.-христ.* **Гліб (Олімпій), нар. вар.: Голуб, Люб, Любомир, Голімбій.** Туга і тоска сину **Глібову**; ...удалими сини **Глібові.** *Слово.* ...і на то свідці пан Дмитрі (й)...пан **Гліб** Дворскович. *ССМ. I. 245.*

Гніздо, *ім. с.* Родовід, домівка. ...Ольгове хороброє **гніздо**; ...аки пардуже **гніздо**; ...не дає **гнізда** свого...; ...к **гнізду** летит... *Слово.* Всяка пташка своє **гніздо** знає. *Номис. 421(9480).*

Говір, *ім. ч.* Розмова, балачка, слух. ...говір галичи[й] убуди[всь]. *Слово.* Почувся людський **говір**, крик. *СУМ. I. 296.*

Говорити, *дієсл.* Розмовляти. ...свою річ **говоряхуть...** *Слово.* **Говоряхуть** — *заст.: говорять.* Та про волю нишком в полі з вітрами **говорять.** *СУМ. I. 296.*

Гоголь, *ім., заг. наз.* Птах із родини качиних. ...і білим **гоголем** на воду; ...гоголем на воді... *Слово.* **Гоголю, гоголю** припливи к берегу. *СУМ. I. 296.*

Година, *ім. ж.* Пора, час. ...невеселая **година** встала...; ...на ниче ся **години** обрати[ї] [я]ша...; ...первую **годину...** *Слово.* Не такий світ, не така **година** да тепера настала. *СУМ. I. 297.*

С Л О В Н И К - Д О В І Д Н И К

Голова (глава), ім. ж. Верхня частина людського тіла. ...хощу **главу** свою приложити...; ...а **глави** своя пі[д]клони[ї] [я]ша...; погання **голови** половецькия...; Тяжко ти **голово**,...; ...зло ти, тілу, кроме **голови**. *Слово*. Що **голова**, то розум. *СУМ. IV. 301*. А йа за ным патрім, аж ме **глаўка** болы; Болы ме **главічка**, болы ме пол бочка... *ЕМУР. IV. 161, 164*. Тепер би я тобі, мати, до порога **главу** стяв. *Русалка. 68*.

Гора, ім. ж. Підвищення на землі. ...через поля на **гори**...; ...в Києві на **горах**...; ...підпер **гори**...; ...пригвоздити к **горам**...; ...камення **гори**... *Слово*. Як схоче, то й на **гору** повезе, а не схоче, то й з **гори** не спустить. *СУМ. I. 309*.

Гораздий (гараздий), -а, -е, *прикм.* Вдалий, добрий. Ні хитру, ні **горазду**, ні птицю **горазду**... *Слово*. Я **гаразду** не зазнала, та вже й не зазнаю. **Горазд**=**гаразд**. Від того часу зачали **гораздувати** і до днесь **гораздуют**. *СУМ. I. 272, 309*.

Горислав, ім., *вл. наз., слов.* **Горислав**, *нар. вар.:* **Горик, Славко, Ігорко**. ...при Ол'зі **Гориславличу**... *Слово*. Кепсько, Григорій, що далі, то **горій**; Ой лихо, лихо, де свекруха є, а ще **горійше**, де є обоє. *СУМ. I. 311*. Тут ім'я **Горислав** ужито як уособлення поганої слави.

Горностай (горносталь), ім., *заг. наз.* Хижий ссавець із родини кунцевих. ...поскочи[в] **горностаєм** к тростію... *Слово*. **Горностаєль**=**горностай**; **Горностайовая** кирея; Вода сосну підмиває, **горносталь** корінь під'їдає. *СУМ. I. 313*.

Городенський, -а, -е, *прикм.* Приналежний місту Городне. ...труби трубят **городенські**. *Слово*. **Городьно, Городень** — місто Гродно у нинішній Білорусі, де, на думку окремих дослідників, князував Ізяслав Васильович. ...і там на Волиню, коло **Гродня** і Берестя Литовского... *ЛС. 151*.

Горячий (гарячий), -а, -е, *прикм.* Такий, що має високу температуру. ...**горячою** своєю лучю... *Слово*. Умила личенько **гарячою** сльозою. *СУМ. I. 276*.

Господин, ім. ч. Пан. Вступіта, **господина**, в злата стремень...; Стріляй, **господине**...; Чему, **господине**... *Слово*. От **господина** Стефана воєводи на перво поклон... *ССМ. I. 255*. Де багато **господинь**, там хата не метена. *Номис. 309(6668)*.

Готовий, *прикм.* Приготовлений, завершений. ...а мої ті **готові**... *Слово*. До **готового** хліба знайдеться губа. *СУМ. I. 319*.

С Л О В Н И К - Д О В І Д Н И К

Готський, -а, -е, прикм. Приналежний готам. **Готи** — племена східних німців, що III ст. захопили ряд античних міст в північному Причорномор'ї. Се бо **готськія** краснія діви... *Слово.* **Готика** — назва художнього архітектурного стилю: Церква з тонкою **готицькою** дзвіницею. *СУМ. I. 319.*

Град (город), ім. ч. Місто. ...і **града** Чернігова...; ...в **граді** Тьмуторокані; Ярославна рано плачеть **путивлю-городу**...; ...к **граду** Переяславлю...; ...к **граду** Києву...; князем **гради** рядя[в] [я]ше ...; **Гради** — веселі. *Слово.* ...во **граді** наші(м) Поло(ць)ку... *Гр. XIV. 129.* Чуру свого до **города** Черкаси посилав. *СУМ. I. 314.*

Греци, ім., заг. наз. Греки. ...ту[т] **греци** і морова... *Слово.* Їхав **грек** з винами, з пивами, та й перевернувся у нашій кваші. *Номис. 540 (12326).*

Гридниця (гридня), ім. Передник. ...в **гридниці** Святославлі[й]. *Слово.* **Гридниця** — передник, приймальня кімната у князівському палаці; приміщення для **гريدі**. **Гридь** — нижча князівська дружина. *ЕСУМ. I. 594; СУМ 11. II. 166.* **Гридня** — кімната при панському домі для домашньої прислуги. *Яворн. I. 162.* С тих же сенец **гридня**, в ней стол дубовий. *Тимч. I. 189.*

Гримляти (гремляти, гримати, грімати), дієсл. Ударяти. ...**гремлеши** о[б] шеломи мечі харалужними. ...**гримлют** саблі о[б] шеломи... *Слово.* Як **grimнув** мені по спині; Келепом межі плечі **грімає**. *СУМ. I. 327.*

Грізний (грозний), прикм. Суворий. ...**грозний**, великий, київський...; ...оним **грозним** полочаном... *Слово.* Здригнеться од його **грізного** голосу. *СУМ. I. 327.*

Грім, ім. ч. Відлуння грозового розряду. ...бути **грому** великому... *Слово.* **Грім** такий, що хоч тури гони, так не почують. *Номис. 65(562).*

Гроза, ім. ж. Природне явище; переносно: бойова потуга, сувора поведінка людини. ...сто[г]нущи єму **грозою**...; ...вовци **грозу** всрожат...; ...**грозою**... притрепетав...; ...**грози** твої по землям текут... *Слово.* **Гроза** буде; Подививсь на його з **грозою**. *СУМ. I. 329.*

Грязивий (грязький), прикм. Болотистий. ...і **грязливим** містом... *Слово.* Зробив **грязиво** з слини; Ой вийду й на вулицю, аж вулиця **грязка**. *СУМ. I. 334.*

Гуси, ім., заг. наз. Птахи із родини качиних. ...ізбивая **гуси** і лебеді... *Слово.* Чи то **гуси** кричать, чи лебеді ячать. *СУМ. I. 343.*

С Л О В Н И К - Д О В І Д Н И К

Да, спол. Та. ...**да** позрим синєго Дону. *Слово.* **Да** тихий дунай, **да** тихий дунай, **да** й бережечки зносить. *Перетик.* 28.

Давати, дієсл. Дозволяти, дарувати. ...не **дасть** гнізда свого в обиду. *Слово.* Або мені помочи **дайте**, або мене з собою візьміте. *СУМ.* I. 354.

Давеча (давеча, **даві**, **здавеча**, **здавіча**), присл. Здавна, здавішня, дуже рано, первісно, вдосвіта. [З]**давеча** рано пред зорями? *Слово.* **Здавішня**, **даві**, **давіть** — дуже рано, вдосвіта; на **даві** — сьогодні перед ранком; **давішній** — ранішній, досвітній. *ГГ.* 55, 82. Глаголють его жива от ангела **даві** слишавше. *Срезн. I. ч. 1.* 622–623. **Давешній** — давній: Е, це діло дуже **давешне!** *Яворн. I.* 175.

Давид, ім., вл. наз., календ.-христ. **Давід**. Ти, буй-Рюриче і **Давиде!**; ...а друзі **Давидові**. *Слово.* Ми князь **Давид** Дмитрієвич... *ССМ.* I. 276.

Давній, прикм. Далекий в часі, минулий. ...**давній** великий Ярослав... *Слово.* Се, може є **давній** бідний невольник із неволі утікає. *СУМ.* I. 355.

Даждь-Бог, ім., вл. наз. Міфічна істота. ...погиба[а] [я]шетъ жизнь **Даждь-Божа** внука... *Слово.* **Дажбог** — персонаж української міфології. *КМ.* 25–34; *ВБ.* 85–100. Як їсти **дазьбіга** та ще й гладкими быть. *СУМ.* I. 356. А на то ест... в. п. **Дажбога**... *ССМ.* I. 276.

Далеч, ім. ж. Далина. ...прилетіти із **далеча**. *Слово.* **Далеч** — далина: Він любив у той час довго, довго дивитись... на сизу **далеч**, неначе там записана була його доля. *СУМ.* I. 356.

Далече, присл. Далеко. **Далече** залетіло; О **далече** заїде[в] сокол... *Слово.* **Далеко**, як оком сягнеш; Пасіка гей **далічко** від хати. *СУМ.* I. 356–357.

Дань, ім. ж. Данина. ...ємля[ї] [я]ху **дань**... *Слово.* ...підписалися до Почаїва щогоду **дань** давати. *СУМ.* I. 357.

Два, числ. Числова величина. ...се бо **два** сокола...; ...**два** соннца... *Слово.* Палиця **два** кінці має. *СУМ.* I. 360.

Двина (Дзвіна), ім., вл. наз. Назва річки. ...і **Двина** болотом течет... *Слово.* **Двина** — Західна Двина, що протікає поблизу Полоцька. І его царское величество на Полоцко потягнул з войсками, а тяжари военніе рікою **Дзвіною** проважено. *ЛС.* 72.

Двизатися (двигатися), дієсл. Рухатися. ...вежі с'и половецькїі по[од]-**двиза[ї]** [я]ша ся... *Слово.* Та ну, покинь, не **двигайся**, аже сам не донесеш. *СУМ.* I. 361.

С Л О В Н И К - Д О В І Д Н И К

Двір, *ім. ч.* Обійстя. ...по білі од **двора**. *Слово.* Хоч не сильна, аби **двір** закрасила. *СУМ. I. 362.*

Дебр, *ім. ж.* Первісна природа, переносно: буйна стрімка сила. ...би[ї] [я]ша **дебр** кісаню... *Слово.* **Дебря** — стрімке, заросле кущами узбіччя понад гірські потоки, звори; непрохідний ліс у горах. *ГГ. 56.* І **дебр** — пустиня неполита, зцілющою водою вмита прокинеться; Де ся калиночка росла? Там в лісі при **дебриці**, при студельній водиці. *СУМ. I. 365.*

День, *ім. ч.* Доба. Другаго **дні** вельми рано...; Би[ї] [я]ша ся **день**...; Третьяго **дні** к полудню... *Слово.* Мої **дні** ісписуйте, мої страсті дочитуйте. *СУМ. I. 368.*

Деремела, *ім., збірн.* Назва одного з північно-західних племен. ...хинова, литва, ятвязі, **деремела**. *Слово.* **Деремезянка** — ліва притока р. Красної, правої притоки Дніпра. Протікає поблизу села **Деремезна** на Київщині. *СГУ. 167.* **Дермань** — село поблизу Луцька: ...під Дубно на дві милі і ку **Дерманю**, з гаями, ловами... *Гр. XIV. 21.*

Дески, *ім. ж. наз. в. мн.* Доски, дошки. ...уже **дески** без кнуса... *Слово.* Не тра, мати, не тра, мати, попа турбувати: чтирі **дошки**, сажень землі, та й буду лежати. *СУМ. I. 437–438.* **Дощатка** — дощечки для покриття даху. *СПГ. 69.*

Десять (10), *числ.* Числова величина. ... **десять** соколов... *Слово.* Один дурень камінь у воду кине, **десять** розумних не витягне. *СУМ. I. 373.*

Див, *ім., вл. наз.* Міфічна істота. **Див** кличет [в]верху древа... *Слово.* Ой **Див**, **Див** і Ладо! *Ігри. 93.* Щоб на тебе **Див** прийшов. *СУМ. I. 381.* **Див** — персонаж української міфології. *КМ. 84–89.*

Диво, *ім. с.* Незвичайна подія. А чи **диво** ся, братіє... *Слово.* Велике **диво**, що в церкві піп; Велике **диво** — опеньки! *Номис. 264(5534; 5536).*

Діва, *ім. ж.* Міфічна істота; молода особа жіночої статі. ...вступила **Дівою**...; ...готськія краснія **діви**... *Слово.* Вибрав **діву** чорнобриву. *СУМ. I. 386.*

Дівиця, *ім. ж.* Дівчина. ...о[б] **дівицю** собі люблю; ...красною **дівицею**; ...ні нама[м] — красні[я] **дівиці**...; **Дівиці** поют... *Слово.* Пішов у світлицю дак знайшов **дівицю**. *СУМ. I. 386.*

Дівка, *ім. ж.* Дівчина. ...краснія **дівки** половецькія. *Слово.* Заручена **дівка** усякому хороша. *Номис. 236(4816).*

Дід, *ім. ч.* Предок у третьому поколінні. ...притрепа[в] славу **діду** своєму... *Слово.* Тож мій **дід** — материн батько. *СУМ. I. 388.*

С Л О В Н И К - Д О В І Д Н И К

Дідний, -а, -е, прикм. Дідівський.. ...вискочи[ї]-сте із **дідней** слави.
Слово. Прадідний=прадідівський. СУМ. III. 401. Дідівський — предківський: Спом'яни на них **дідівську, прадідівську** славу. СУМ. I. 389. Она продала Петрашкові Радзивиловському свою **діднину** і вотнину. Яворн. I. 189.

Ділити, дієсл. Розподіляти. ...трупіа собі **діляче**... **Слово.** Як пожали вони просо, то почали **ділиться**, да й помирились. СУМ. 391.

Діло, ім. с. Вчинок. ...ваш ум на **діло**; ...на **діло** в буєсті... **Слово.** Терпів еси рани за **діла** чоловіка. СУМ. I. 391.

Діти, ім. с. мн. Нащадки. **Діти** бісові... **Слово.** **Діти! діти!** Добре з вами в літі, а зімовати, то горювати. Номис. 65(557).

Дніпро (Дніпро-Словутиць), ім., вл. наз. Назва річки. О, **Днепре-Словутицю!** **Слово.** **Дніпру-Славутиці** низенько вклоняють. СУМ. IV. 149.

Дно, ім. с. Нижня крайня частина (ріки, посудини). ...во **дні** Каяли... **Слово.** Ой там плавало судно, позолочуване **дно**. СУМ. I. 394.

До, прийм. Вказує на рух уперед. ...**до** нинішнього Ігоря...; ...**до** вечера...; ...**до** Дуная. **Слово.** Не учишся розуму **до** старости, але **до** смерті. СУМ. I. 394; А от тої гори **до** Перунова дуба... *Гр.* XIV. 19.

Довго (длого), присл. Тривалий час. **Довго** ніч м'ркнет... **Слово.** Красна то реч, альи ньи на **длого**... ЕМУР. IV. 150. Добро **довго** пам'ятаєцця, а зле ще **довше**. Номис. 220(4433).

Дождь, ім. ч. Дощ. ...ітти **дождю** стрілами... **Слово.** **Дождж=дорщ=дож=дощ:** Плавайут ластовкі понад землейу — буде **дож**. СПГ. 68. Скрозь **дождевну** хмуру стріла пройшла; Которое сено вжо от **дожчу** і непогоди показилося. Тимч. I. 216. З малої хмари великий **дощ** буває. Номис. 197(3842).

Докінчувати (докінчати), дієсл. Завершувати. ...пир **доконча[ї] [я]ша** храбрїї русичі... **Слово.** І там же под Гадячом **докончил** згоди з королем... ЛС. 81. Чи мені по тобі сумом сумувати, чи твою роботу взяти **докінчати**. СУМ. IV. 413.

Дон, ім., вл. наз. Назва ріки. ...біжать к **Дону** великому; ...**Дон** ти, княже, кличет...; ...на синім морі у **Дону**. **Слово.** А той ярлик писано у орді на устьї **Дону**... *Гр.* XIV. 113. А сам его царское величество до Вороніжа зехал ку **Дону**... ЛС. 161.

Донець (Дінець), ім., вл. наз. Назва ріки. ...од великаго **Дона** до Малаго **Донца**; ...к лугу **Донца**... **Слово.** **Малий Донець=Сіверський Донець** — права притока **Дону**. СГУ. 503. ...а от **Донця** знову великая саранча на войско наступила... ЛС. 148.

С Л О В Н И К - Д О В І Д Н И К

Дорога, *ім. ж.* Шлях. ...неготовами **дорогами** побіго[ї] [я]ша... *Слово.* ...межи **дорогами**, которая до монастира ідеті і за Бельчицою другая... *Гр. XIV. 129.*

Дорогий (д'рагій), *-а, -е, прикм.* Цінний. ...і д'рагія оксамити...; **дорога** братіє[в]... *Слово.* Де ж твої, доню, **дорогі** коралі? *СУМ. I. 426.* Чом ті плачеш, чом жалуйиш, **драго** душо моя. *ЕМУР. IV. 177.* Любав **дорогая** — розлука тяжкая. *СУМ. I. 426.*

Доспівати, *дієсл.* Встигати. ...храбрії князі, **доспіли** на брань. *Слово.* **Доспіла** еси, моя ясочко, як повний колос на ниві. *СУМ. I. 430.* Пси, донюхавшись, **доспіли**. *СУМ. II. 387.*

Доста, *присл.* Досить. ...кроваваго вина не **доста**... *Слово.* **Доста** — досить. *СУМ. I. 430.* **Доста** тобі жирувати. *Київ.* Ту на плечах **доста** партиць било і того такі вінці били... *ГУМ. 241.*

Дотечати (дотичати), *дієсл.* Добігати, наздоганяти, доторкати. ...кото- рую **дотеча[в]** [я]ше...; ...і **дотче[в]** ся стружієм... *Слово.* **Дотечав яше**, *перех. мин. ч.* — здоганяв було. **Теку** — біжу. *ПБ. 132.* ...коли вже там кажут у другу сторону **текайте**... *ГУМ. 99.* **Дотикати** — доторкати; **дотікати** — добігати, діставати: У вас на це толку не **дотече**. *СУМ. I. 433.* А што ся **дотиче(т)** хова(н)я сина мое(г)о князя Григо(р)я... *ВГ. 161.*

Древо, *заст. ф. ім. 1)* =архетипічний образ, що в міфопоетичній свідо- мості людини є втіленням універсальної концепції світобуття. ...ми- слію по **древу**...; ...по мислену **древу**... *Слово.* Ой плине ж, плине райское **древце**, райское **древце** з трома вершеньки. *Сосенко. 230.* 2) =дерево. ...а **древо** з туюю к землі приклонилось; ...а **древо** не бологом...; ...під сінію зелену **древу**... *Слово.* Над водою посажене **древо** зеленіє. *СУМ. I. 441.* Ідзе мілі, ідзе з льиса, ньише **древо** на кольиса... *ЕМУР. IV. 164.*

Дрімати, *дієсл.* Перебувати у напівсні, куняти. **Дремлет** в полі... *Слово.* Вітер **дрімливий** якийсь паше. *СУМ. I. 445.* Як спить, то не їсть, а як їсть, то не **дрімає**. *Номис. 272(5742).*

Другий, *числ.* Наступний, інший. **Другаго** дні...; ...би[ї] [я]ша ся **дру- гий**...; ...ні **другаго** — Всеволода; ...душа в **друзі[м]** тілі; ...а **друзії** — Давидові. *Слово.* Уже й **другого** сина діждали собі. *СУМ. I. 447.*

Дружина, *ім. ч.* Фізична й духовна опора: товариство, військо. Братіє і **дружино**!; А ми уже, **дружина**, жадни веселіє; **Дружину** твою, кня- же...; Здраві князі і **дружина**; Князем слава а **дружині**. *Слово.* ...много било доброї **дружини** при том. *Гр. XIV. 36.* Хвалиться стріл-

С Л О В Н И К - Д О В І Д Н И К

кою перед **дружинкою**: да нема у **дружини** такої стріли, як у самого пана Івана. *СУМ. I. 448.*

Дубіє (**дуб'є, дуб'я, дуб'як**), *ім., збірн.* Дуби. ...пасет птиця по **дубію**. *Слово.* Наворочав їй повну яму **дуб'я**; Гайда, гайда, дівча, гайда! де ж я тебе завтра знайду: чи в **дуб'яках** чи в кропиві? *СУМ. I. 452.*

Дудutki, *ім., вл. наз.* Назва місцевості чи поселення поблизу Новгорода. ...скочи[в] вовком до Немиги з **Дудуток**. *Слово.*

Дума, *ім. ж.* Гадання, гадка, помисел. ...ні **думою** здумати... *Слово.* За **думою дума** роєм вилітає... *СУМ. I. 455.*

Дунай, *ім., вл. наз.* 1) =річка Дунай: ...затворив **Дунаю** ворота...; ...суди рядя до **Дуная**. *Слово.* ...ходил з військами у Волоскую землю до **Дуная**. *ЛС. 142.* ...тогда імали би перевозити сі також на землі турецького чосарі через **Дунай**... *ССМ. I. 332.* 2) =загальна назва ріки чи будь-якого водоймища: Полечю, — рече[т], — зегзицею по **дунаєві**...; Дівиці поют на **дунаї**... *Слово.* Ой за горами вода **дунаями**, ой там козаченько коня напуває. 3) =народна назва річки Десна: На **Дунаї** [ся] Ярославнин глас слишит. *Слово.* **Дунай**=переносно: Десна. *СГУ. 168.*

Дух, *ім. ч.* Певність, відчуття сили й сміливості. ...наповнився ратного **духа**... *Слово.* Набравшись **духу**, мовляв. *СУМ. I. 459.*

Душа, *ім. ж.* Життя, джерело життя, життєва сила. ...ізрони[в] жемчужну **душу**...; ...віють **душу** од тіла...; ...віща **душа** в друзі[м] тілі. *Слово.* Тіло потішається, як чоловік зап'є, а **душа** помирає. *СУМ. I. 460.*

Дятел, *ім. ч.* Птах із родини дятлоподібних. ...**дятлове** тектом путь к ріці кажут... *Слово.* Чорт би **дятла** знав, якби не його ніс. *СУМ. 463.*

Єдин (їден), **єдна, єдне**, *числ.* Один. **Єдин** же Ізяслав...; **Єдин** же ізрони[в] жемчужну душу... *Слово.* **Єдин=один; Єдному** Бог дасть сяк, а другому овав; Чи раз, чи два — **їдна** біда. *Номис. 114(1697); 215(4290).*

Ємляти (імати, їмати, ймати, імити), *дієсл.* Брати, ловити. ...**ємля[ї]** [я]ху дань по білі од двора. *Слово.* **Ємлю** — хапаю, **ймаю**, доступую. *ПБ. 36.* Ой казав пан круль Варвару **імити**. *СУМ. II. 198.* ...а клепач **наемал**... *Гр. XIV. 74.* А ще познаєт хто, не **ємлет** его... *Срезн. I. ч. 2. 826.* ...**ємкий** за змістом і сильний за впливом... *СУМ 11. II. 498.*

Єсві (єсва), *заст. ф. допоміж. теп. ч. першої ос. двоїни:* імати (усвідомлювати, знати, відати), *утворена з дієсл. ф. єсмь та займ. овий (овії, овая) — єсмь ові.* ...оба **єсві[м]** Святославлича. *Слово.* ...із братом

С Л О В Н И К - Д О В І Д Н И К

своїм Михайлом дала **єсва** правду господареві нашому... *Гр. XIV. 65.*
Виїхав **овін** в чисте поле. *Костомаров. 79.*

Єсмь, еси (єсь, си, сі, ші), **єсте** (сте), **єста** (ста), **єсть** заст. ф. *допоміж.*: бути, мати, яти — є. ...Руськая земле: уже за шеломян[н]ем **єси**; Стоїши на [о]бороні...; Рано **єста** начала... *Слово.* Добре **єси** робиш. *СУМ. I. 468.* Де **єсь бив**, мій товаришу? *ЯГ. I. 83.* Ей не **билі-сте**, ей не будете; Мілі, мілі, кат це ламал! Ньи йидно **ші** дзіїче скламал! *ЕМУР. IV. 57; 225.*

Ж, *спол.* Вказує на ствердження. Луце **ж** би потят[ом]у бити. *Слово.* Горе **ж** мені, горе, нещасная доле! *СУМ. I. 469.*

Жажда, *ім. ж.* Спрага. ...**жаждею** їм личі спряже[в]... *Слово.* **Жажда** — прагнення; **жажду** — прагну пити, жадаю. *ПБ. 36.* **Жаждувати** = жадати: Хворий **жаждує** того й того. *СУМ. I. 471.*

Жадний, **-а, -е**, *займ.* Жодний. А ми уже, дружина, **жадни** веселія. *Слово.* Ласкаве телятко дві матки ссе, а лихе **жадної**. *Номис. 177(3302).* Ніколи ні **жодної** душі не обидив. *СУМ. I. 490.*

Жалість (жалость, жаль), *ім. ж. 1)* = співпереживання, співчуття: ...і **жалость** ему знаменіє заступи[а]...; **Жаль** бо ему мила брата... *Слово.* В їх нема ні трохи **жалости**; Ти не маєш **жалю** до рідної своєї дитини. *СУМ. I. 472, 474. 2)* = скорбота, печаль: Ничить трава **жало-щами**... *Слово.* За **жалощами** не прийму, за слізеньками не бачу. *СУМ. I. 473.*

Жалоба, *ім. ж.* Скорбота. Уни[ї] [я]ша цвіті **жалобою**... *Слово.* По правді, нам би слід одягтись у **жалобу**. *СУМ. I. 473.*

Ждати, *дієсл.* Чекати. ...Ігор **ждет**... *Слово.* Не **жди** свого миленького із чужого краю. *СУМ. I. 477.*

Же, *спол.* Бо, що. ...начати **же** ся...; ...і[й] **же** заріза[в]...; То[й] **же** звін...; ...а то моє **же**. *Слово.* Та й дурний **же** який ти, пане брате; Добре того страшить, **же** ся страшить. *СУМ. I. 477.*

Желізний, **-а, -е**, *прикм.* Залізний. ...од **желізних** великих полків...; в путини **желізні**... *Слово.* **Желізний** — залізний. *СУМ. I. 478.* ...почявше од **желізних** врат... *Гр. XIV. 106.* ...устрамл'айеца стержен' такий **ж'ил'ізний** ч'і дубовий... *ГЧЗ. 67.*

Желя (**Жля**), *ім., вл. наз.* Міфічна істота. ...кликну[ть] Карна і **Ж'ля**... *Слово.* **Желя** — персонаж української міфології. *КМ. 90.* **Желіпнути** — голосно закричати: Бач, трясця його матері! — **желіпнув** Грицько. *СУМ. I. 478.*

С Л О В Н И К - Д О В І Д Н И К

Жемчужний, -а, -е, прикм. Перловий, коштовний. ...ізрони[в] **жемчужну** душу... *Слово.* Золотее коріннячко, **жемчужнее** насіннячко. *СУМ. I. 478.*

Жена (жона), ім. ж. Дружина. **Жени** руськія... *Слово.* ...молодий збирає **жони** та **жінкей** і приїздит... *ГУМ. 307.* Чужі **жони** хорошії, як макув цвіт. *СУМ. I. 491.* Їм тот **жену** бїи, цо з нью подло жїи... *ЕМУР. IV. 174.*

Женчюг (жемчуг), ім. ч. Перла, коштовність. ...великий **женчюг** на лонно... *Слово.* **Женчуг=жемчуг;** Ой там Ганночка гуляла, **жемчуг**, намисто порвала. *СУМ. I. 478.*

Жестокий (жестоций), -а, -е, прикм. Жорстокий. ...в **жестоцем** харалузї скована...; ...на **жестоцім** его тілі. *Слово.* **Жестокий** — твердий, тяжкий, окрутний; **жестокосердий** — закам'янілого серця; **ожестиваю** — затвердіваю. *ПБ. 37, 151.* О, голови сліпії і **жорстокі**... заводите криваві чвари. *СУМ. I. 491.* Прут он же загнути // **жостокост'** // она ж крепл'енїе само / йесл'ї прута нема / так она ж буде гнуц'е / с'уди / туда. *ГЧЗ. 301.*

Живий, -а, -е, прикм. Такий, що містить у собі джерело життя. ...**живия** струни...; **живими** шересири стріляти. *Слово.* **Живий** жаль бере, як згадаеш про старовину; В **живії** очі бреше. *СУМ. I. 481.* ...ледво **живий** пришоў до свого брата. *ЕМУР. IV. 11.*

Живот (живоття), ім. ч. (с.). Життя. ...забув чи і **живота**...; ...на тоці **живот** кладут... *Слово.* ...на Запорожю **живот** свой скончил... *ЛС. 50.* Поки й **живіття** мого — не забуду. *Номис. 206(4088).*

Жизнь, ім. ж. Життя. ...погиба[а] [я]шетъ **жизнь**...; ...на **жизнь** Все-славлю. *Слово.* Ой, Боже, Боже! яка моя **жизнь** тяжка! *СУМ. I. 484.*

Жир, ім. ч. Здобуток, переносно: потуга, сила. ...погрузи[в] **жир** во дні Каяли... *Слово.* Качки полетіли на **жири**. *СУМ. I. 484.*

Жирний (жирований) -а, -е, прикм. Переносно: розбещений, самовтішний, бешкетний, свавольний, чванливий та почварний. ...убуді[а] **жирня** времена... *Слово.* То з **жиру** дуріють; Не **жируй** з ведмедем, а то він тебе задавить; Забравсь до дівчат під п'яну руку та й **жирує** з ними; **Жирували** та панували пани. *СУМ. I. 484–485.*

Жребій, ім. ч. Жереб. ...не побідними **жребії**...; ...верже[в] Всеслав **жребій**... *Слово.* **Жребій** — доля, льос; бірка. *ПБ. 38.* Гей зібрались в город наші парубки до призиву розбирати **жеребки**; Поділили мое плаття, про одежу **жеребували**. *СУМ. I. 479.*

С Л О В Н И К - Д О В І Д Н И К

З (с, із), *прийм.* Вказує на єднання. ...**з** вами, русици; ...**із** храбра тіла...; **Із** Києва... *Слово.* Як **з** лихим квасом, так ліпше **з** водою, аби не **з** бідую; **Збіглось** вовків щось **із** тисячу. *СУМ. II. 1, 197.*

За, *прийм.* 1) =з якої причини: ...**за** землю Руськую...; ...**за** обиду Ол'гову...; ...**за** христ'яни... *Слово.* Завівся з ним **за** ніщо. *БН. 141.* 2) =де, куди: ...**за** шеломян[н]ем...; ...**за** ним кликну[ть]... *Слово.* Заїхав **за** Дунай, та й додому не думай. *СУМ. II. 1.*

Забороло (**забрало**), *ім. с.* Паркан, огорожа. Уни[ї] [я]ша бо градам **забрали**...; ...на **забралі** аркучи...; ...на **заборолі** аркучи... *Слово.* **Забирати** — перегороджувати; **забороло** — забрало; **забороняти-ся** — захищатися: Вкривали отаманів курінь і свої халабудки, щоб **заборонитися** від дощу. *СУМ. II. 6, 7. Забрало* — паркан, стіна. *ПБ. 40.*

Загороджувати, *дієсл.* Перетинати. **Загородіте** Полю ворота... *Слово.* Рот не город — не **загородиш**. *Номис. 321(6990).*

Забувати, *дієсл.* Втрачати пам'ять. ...**забув** чти і живота... *Слово.* Тут «забув» — *дієприсл. скороч. ф. від забувши.* **Забувим** латини; **Забув** віл, коли телям був. *СУМ. II. 9.*

Заворочати (**завертати**), *дієсл.* Повертати. Ігор полки **заворочаєт**. *Слово.* Догоняйте, **ворочайте**, літа молодії; Ой матінко-утко, **ворочайся** хутко...; Уже коники запряжені і возики **завернуті**. *СУМ. I. 256; II. 14.* ...Гуляницькій з Чернецьким ходил городи **приворочати**... *ЛС. 93.*

Завтрок (**завтрек**, **завтрьок**), *ім. ч.* Заранок; сніданок. ...**завтроку**, і обіду і ужині. *Слово.* **Завтрок** (**завтрьок**, **завтрек**) *присл.* — заранок, переносно: сніданок: На **завтрьока** молоді заветь род да себе. *СПГ. 76.*

Задній, -я, -е, *прикм.* Минулий. ...а **заднюю** ся — самі поділим. *Слово.* **Задню** пасти. *СУМ. II. 35.* ...не імаєм... упоминати, а ні габати у віки, писанія ні листів **задніх** ховати нікакого. *ССМ. I. 374.*

Закладати, *дієсл.* Затикати. ...уші **заклада[в]** [я]ше в Чернігові... *Слово.* **Закладав яше** — *заст. ф. перех. ч. закладати.* Рани мої смертельнії промивав, м'якенькою бавовною **закладав**. *СУМ. II. 48.*

Залітати, *дієсл.* Віддалятися. Далече **залетіло**. *Слово.* За сто миль **залетіла**. *СУМ. I. 60.*

Замишленіє, *заст. ф. ім. с.* Замисл, помисл, спомин. ...по **замишленію** бояню. *Слово.* Вони на правих **умишляють**, безвинного судом осудять; Тільки Бог святий знав, що він думав, гадав, **замишляв**. *СУМ. II. 65; IV. 338. Помишленіє* — розумне бачення, розваження в помислі; **помишляю** — споминаю, уважаю; **помишлю** — спом'яну. *ПБ. 87.* ...і нашим добрим **умишленієм**... *Гр. XIV. 59.*

С Л О В Н И К - Д О В І Д Н И К

Заносити, *дієсл.* Перекидати. ...буря соколи **занесе[а]**... *Слово.* Бодай тая річка кошуrom заросла: вона мого товариша за Дунай **занесла**. *СУМ. II. 73.*

Запалати, *дієсл.* Загорітися. Заря-світ **запа[ла]ла**. *Слово.* Земля за-трясється, небо **запалає**. *СУМ. II. 75.*

Заранія (зарані, *зарання*), *присл.* Ранесенько. З-заранія в п'ятку...; ...з-заранія до вечера... *Слово.* Посію шевлію **зарані** в неділю; Іде милий додому **зарання**. *СУМ. II. 88.*

Зарізати, *дієсл.* Забивати ножом. ...**заріза[в]** Редедю... *Слово.* Хоч **заріж**, то нехоче. *СУМ. II. 89.*

Зарії (зорії), *ім. ж. мн.* Спалахи, зоряниці. Погасо[ї] [я]ша вечеру **за-рі[ї]**; ...кровавія **зорі[ї]** світ повідають... *Слово.* Як літнім ранком зчервоніють хмари над сонечком, що весело встає,... поети, мов боги, ні нащо не вважають і пісню **зорнюю** про дольний світ співають; Місяць світить, **зоря зоріє**; Чи то **зоря** розсвітає?; Тоді козак до дівки йде, як зійде **зорниця**. *СУМ. II. 180.* **Зоря-зоряниця** по церкві ходила, ключі загубила; місяць зійшов, ключі найшов(роса). *Номис. 639(53).* **Заря** (зоря) — засвіт, світлість. *ПБ. 42.*

Заря-світ (світ-зоря), *ім. ж. (ч.).* Світанок. **Заря-світ** запа[ла]ла. *Слово.* Ой уставай, мій миленький, вже на дворі **світ-зоря**. *СУМ. IV. 180.*

Засапужник, *ім. ч.* Захалаявний патичок, пужално. Тії бо без щитов з **засапужники**... *Слово.* **Сапог**=чобіт. *ПБ. 111.* **Сапуга** — пужално, дрючок, ковінька. *СУМ. IV. 102.*

Заступати, *дієсл.* Затуляти, закривати. ...жалость... знаменіє **заступи[а]**; Солнце... тьмою путь **заступа[о]** [я]ше...; ...**Заступив** королеві путь... *Слово.* **Заступа[о]** [я]ше — *заст. ф. перех. ч. заступати.* Так мені світ і **заступило**. *СУМ. II. 103.*

Затворюати, *дієсл.* Зачиняти, замикати. ...**затвори[в]** Дунаю ворота...; ...**затвори[а]** дні при темні[м] березі. *Слово.* **Затвори** — замкнення, заклепи; **Творю** — чиню, дію. *ПБ. 42, 132.* ...лівов ручков **отворяла**, правов ручков 'го вітала. *ЯГ. I. 83.* **Втворяй**, сватку, ліску, бо ведемо невістку... *ВП. 479.*

Заткати, *дієсл.* Переносно: затінити. ...тугою їм тіли **затче[в]**. *Слово.* Були ті жупани сребром **заткані**. *СУМ. II. 108.*

Заутрення, *ім. ж.* Ранкова служба. ...позвони[ї] [я]ша **заутренюю** рано... *Слово.* Запалить (Горпина) у покришці херувимського ладану, поставить на покуті й почне **заутреню**, потім обідню відправляти.

С Л О В Н И К - Д О В І Д Н И К

СУМ 11. III. 373. Убравсь, як чорт на **утреню**. *Номис. 495(11216).* ...вечер парастас, а **заутра** святая літургія... *ССМ. I. 388.* Так вже **заутеріло**, як ми увійшли у хату. *СУМ. II. 112.*

Збивати, дієсл. 1) =гуртувати: ...в ста[до] **зби[а]**... *Слово.* Буде кому люд той **збити** докупі, що вештається по острову. *СУМ. II. 122.*
2) =знищувати: ...високо птиць **збиваєт**...; ...**ізбивая** гуси і лебеді... *Слово.* Ой коню мій вороненький, ой де ж твій пан молоденький? Чи ти його в Дніпрі втопив, чи ти його під себе **збив**? *СУМ. II. 122.*

Звати, дієсл. Кликати. ...на кості звірі[в] **зовут**...; ...і **зоветь** князі на побіду. *Слово.* Та **позвала** дівчинонька козаченька в гості. *СУМ. III. 262.*

Звеніти, дієсл. Звучати, дзвеніти. ...**звенить** слава в Києві...; Что мі **звенить**? *Слово.* Текла річенька, **звеніла**. *СУМ. II. 128.*

Звивая, дієсл. Звиваючи. ...**звивая** слави... *Слово.* Над хатами **звивавсь** угору дим. *СУМ. II. 129.*

Звичай, ім. ч. Система норм поведінки особистості у ставленні до себе; характер, звичка. ...**звичая** і обичая... *Слово.* А я такий **звичай** маю, що по повній випиваю. *СУМ. II. 130.*

Звін, ім. ч. Дзвін. То[й] же **звін** слиша...; А он в Києві **звін** слиша[в]... *Слово.* **Звін=дзвін:** Бубонів, як міський **дзвін**. *СУМ. I. 377; II. 132.*

Звір, ім. ч. Хижа тварина. ...орли клетом на кості **звірі[в]** зовут...; ...а **звіри** кров полиза[ї] [я]ша; ...лютим **звірем**... *Слово.* З теї тучи в темний ліс, — нехай мене **звір** іззість. *СУМ. II. 132.*

Звірина, ім. ж. Збірна назва звірів; зменшене від «звір». ...**звірин** в ста[до] зби[а]... *Слово.* Св. Юрій почав скликати до себе усяку **звірину**. *СУМ. II. 132.*

Звонити, дієсл. Дзвонити. ...**звоня** руським златом; ...**звонячи** в прадідню славу; ...**позвони[ї]** [я]ша... у святія Софії в колоколи. *Слово.* **Звонять** коні копитами, гей, гей... *ЯГ. I. 96.*

Зглядати, дієсл. Побачити. ...ні очима **зглядати**... *Слово.* Буду я собі мужа **глядати**. *СУМ. I. 292.* ...та вже тоті **глядають** жи, де то та молодиця... *ГУМ. 282.*

Зграяти, дієсл. Збиватись у зграю. ...врани **[з]гряхуть**...; ...врани **взгря[ї]** [я]ху у плесниська...; Тогда врани не **граахуть**... *Слово.* **Згряхуть** — заст. ф. дієсл. теп. ч. 3-ї ос. мн.: **згряють**. Утворюється з іменної основи та дієслова «**яти**». **Взграї яху** — заст. ф. перех. мин. ч. 3-ї ос. мн. Кидав п'яній **зграї** золоті червінці. *СУМ. II. 141.* Хто всі ті голоси в хорал єднає **зграйний**. *СУМ 11. III. 523.*

С Л О В Н И К - Д О В І Д Н И К

Здравий, -а(я), -е(є), присл. Здоровий, дужий. **Здраві** князі і дружина! Слово. **Здрава** остань, міла моя, уш ті будзеш на ўше кгдава. ЕМУР. IV. 130–131.

Здумати, дієсл. Пригадати, осмислити. ...ні думою **здумати**... Слово. Що ти, милий, **думаєш**-гадаєш, либонь мене покинути маєш. СУМ. I. 455.

Зегзиця, ім. ж., заг. наз. Чайка. ...**зегзицею** незнаєм рано ки[ги]чет...; ...**зегзицею** по дунаєві... Слово. **Зегзиця** — давня назва чайки зви-чайної. Інші близькі за звучанням назви: **пигичка, кигичка, гігічка, зігічка, зігзичка**. Шарл. 33; Словарь. II. 121. **Зизгати, зикати, зиза-ти** — кричати, чиргикати, кигикати, гелготіти, свистіти. Летіли гуси, **зизаючи**, за їми другі, слухаючи; **Зиком-криком** босий дід іукає; Як не крикне, як не **зикне**. Жел. 299; СУМ. II. 151. А вони так високо летять, та такечки дуже та голосно **зичать**. Яворн. I. 297.

Зелений, прикм. Молодий, моложавий; зелений за кольором. ...на Каніну **зелену** паполону пост[ели]ла...; ...стлавшу єму **зелену** траву...; ...під сінію **зелену** древу... Слово. Ой піду я молоденька **зеленою** долиною. СУМ. II. 148.

Земля, ім. ж. 1) =ґрунт: Чорна **земля** під копити... Слово. На тій **землі** ростиме інше дерево. СУМ. II. 149. 2) =країна: ...на **землю** Половець-кую, за **землю** Руськую; ...на **землю** Трояню...; ...грози твої по **зем-лям** текут. Слово. Ти, **земле** турецька, віро бусурменська. СУМ. II. 149. 3) =світ, буття: ...і стріли по **землі** сія[в] [я]ше... Слово. Виходи-ла до його вся **земля**. СУМ. II. 149.

Зіходити, дієсл. З'являтися, проростати. ...тугою **взі[й]до[а] [я]ша** по Руській землі... Слово. **Зійде** твоя пшениченька густо. СУМ. II. 155.

Златий (злат, злот, золот), прикм. Золотий. ...вступив Ігор-князь в **злат** стремень; Вступіта, господина в **злата** стремень; ...отня **злата** стола...; ...через **злато** ожереліє. Слово. ...била качка і йидного кралья принцезна, мала **злате** волосся і **злату** звізду... ЕМУР. IV. 18. Бджілка **злотокрила**; Купи мені, моя мати, за копійку голку, за чотири **золотії** червоного шовку; Ой іскиньте **золот** перстін з мизинця з пальця; **Золота** бджілка над квіткою в'ється. СУМ. II. 156, 161, 178.

Злато (злото), ім. с. Золото. ...а **злата** і сребра ні мало того потрепати; ...а з ними **злато** і паволоки... Слово. **Златограний** промінь; Привезе мені віночок з чистого **злата**; Ширинку шила, **золотом** **злотила**. СУМ. II. 156, 161.

С Л О В Н И К - Д О В І Д Н И К

Златокований, -а, -е, прикм. Золотокований. ...на своїм **златокованім** столі... *Слово.* **Златоскована** сурма. *СУМ. II. 157.*

Златоверхий, прикм. Золотоверхий, золотоголовий. ...в моєм теремі **златоверсім**. *Слово.* Кармазин **златоглавий** гаптуванням шитий; Пани та князі в жупанах **златоглавих**. *СУМ. II. 156, 161.*

Злачений, -а, -е, прикм. Золочений. ...**злаченими** шеломи по крові плава[ї] [я]ша?; ...своїми **злаченими** стрілами. *Слово.* Сонечко гай **золотило**; Що в голуба та сизая голова, а в голубки **позолочувана**. *СУМ. II. 178; III. 267.*

Злетіти, дієсл. док. Вилетіти. ...два сокола злеті[ї]-ста... *Слово.* Сивою зозулею до роду **злетіла**. *СУМ. II. 159.*

Зло, присл. Зле, недобре. ...Но се **зло**, княже...; ...**зло** ти, тілу... *Слово.* **Зле** без дружини жити. *СУМ. II. 157.*

Змислити, дієсл. Придумати, подумати, вигадати. ...ні мислю **змислити**... *Слово.* А грішачи, **змислив** собі, що ще я млад; покаюся прежде смерті, не піжду і в ад. Чоловік **мислить**, а Бог рядить. *СУМ. II. 165; 427.* Ані сом не **мисьльї**, ані сом не думаї... *ЕМУР. IV. 72.*

Змішувати, дієсл. Перемішувати. ...з трутом **змішено**...; ...злато слово [з] слезами **змішено**... *Слово.* Хто ся з отрубами **змішає**, того свині ззідають. *Номис. 87(1039).*

Знаємі, прийм. Знайомі. ...яруги їм **знаємі**... *Слово.* **Знаємість=знайомість**; Що мені там кожна стежечка, кожний кущик **знайомісінькі**. *СУМ. II. 169.*

Знаменіє, ім. с. Знак. ...жалость... **знаменіє** заступи[а]... *Слово.* Мій меч? Це **знамено** святої правди. *СУМ. II. 170.*

Знестися, дієсл. док. Піднестися. Уже **знесе[а] ся** хула на хвалу... *Слово.* Нехай лихий **знесеться** хоч до неба. *СУМ. II. 175.* Давно **знеслося** пекуче сонце у зеніт. *СУМ. II. 671.*

Зорі, ім. ж. Зірки. ...рано пред **зорями**... *Слово.* Чи це тая **зоря** зійшла, щоб я додому йшла? Чи це тая вечірняя, щоб я погуляла? *СУМ. II. 180.*

Зріти (здріти), дієсл. Дивитися, бачити, глядіти. Тоді Ігор **взрі[в]** на світлоє сонце...; ...да **позрим** синього Дону. *Слово.* Скоро Коновченко коня **взрів**, барзо обомлів; Змій... як **уздрів**, що їх нема, — та як сунув поверх комишу доганяти. *СУМ. IV. 324.* ...**вздрів** лиш мого коло хати... *ГУМ. 323.* А **возрів** есмь в дав(н)її грамоти... *Гр. XIV. 33.*

С Л О В Н И К - Д О В І Д Н И К

І, *спол.* Вказує на єднання... істягну[в] ум... і поостри[в] сердця свого мужеством... *Слово.* Був собі чоловік, і все його жінка слабувала. *СУМ. II. 195.*

Ігор, *ім., вл. наз.; календ.-христ.* **Ігор** (Георгій), *нар. вар.* **Їгор**. Слово о полку **Ігореві[м]**...; **Ігор** полки заворочаєт...; **Інгвар** і Всеволод... *Слово.* **Ігореві** — *прикм. місц. в. одн. тверд. гр. має закінч. -ому (-ім).* *УП. 82.*

Ізсушити, *дієсл.* Висушити. ...**ізсуши[в]** потоки й болота... *Слово.* Який Бог змочив, такий і **висушить**; Сорочки попрапа, — треба **сушити**. *СУМ. I. 191.*

Ізяслав, *ім., вл. наз., слов.* **Із'яслав**, *нар. вар.:* **Славко**, **Язь**, **Ясик**. Єдин же **Ізяслав**... *Слово.* Я кня(з) Поло(ц)ки(й) Яросла(в) **Ізаславови(ч)** сознаваю сим мої(м) листом... *Гр. XIV. 129.*

Ій (**ія**, **іє**), *вказ. займ. первісн. утв.* **Ій** — той, він, той що, який. *ЕДЦРЯ. 66, 70.* ...**і[й]** же заріза[в] Редєдю...; ...**і[й]** же погрузи[в] жир...; ...уже бо біди **єго**...; ...і рече **єму** буй-тур-Всеволод...; ...і несо[ї] [я]ша **[і]ю** к синєму морю; ...**[і]ю[х]** опусто[ї] [я]ша...; Се **'го** бо нині ста[ї] [я]ша...; ...на **[і]ю** птиці бити[сь]... *Слово.* ...**[і]й** придал митрополитом і єпископом; ...пан Петр Іванович і печать **ієго**...; ...но во всем **єму**, яко настоятелю, повинуватись...; ...і дітем **ієго**... *Гр. XIV. 9–10; 22; 40; 64.* Що **ю** взяли попри возі, попри возі на мотузі... *Русалка. 68.* На могилі усідає очі **єму** випиває, гей, гей. *ЯГ. I. 96.* Але **го** здогонив... *ЕМУР. IV. 9.*

Іміти, *дієсл.* Мати, володіти. ...худу струю **імія**... *Слово.* Єдиного тільки у себе сина **імала**. І любив, і кохав, собі дівчину **мав**. *СУМ. II. 198, 409.* **Імам** — **маю**. *ПБ. 48.*

Іно, *присл.* Тільки, лишень. Но розь **іно** ся їм хоботи пашут... *Слово.* Не прийшла ні снідати, ні обідати, **іно** прийшла роду одвідати. *СУМ. II. 199.* Їдьте, браття, привітайте, **іно** єго не карайте. *ЯГ. I. 89.*

Іноходець, *ім. ч.* Той, що інакше ходить (іно+ходець) ...между угорськими **іноходьці**... *Слово.* ...ані **іного** господаря шюкати... *Гр. XIV. 120.* Така вже з мене старої **ходільниця**; **Ходак** добрий, до обід буде в Харкові. *СУМ. IV. 407.*

Іскусити (**іскушати**), *дієсл.* Попробувати, скуштувати. ...**іскусити** Дону великаго. *Слово.* Налетів же крячок та й **іскусничок**, **ікусив** же він усі яблучка. *СУМ. IV. 147.*

Іспити, *дієсл.* Напитись. ...**іспити** шеломом Дону. *Слово.* Тут тобі не бувати, червоної крови не **спивати**. *СУМ. IV. 174.* **Ізпивати**=**іспивати**=**спивати**. *СУМ. II. 197.*

С Л О В Н И К - Д О В І Д Н И К

Істягнути (стягнути), дієсл. Наснажити, напруги, стиснути обіруч, зібрати воедино, пристосувати. ...**істягну[в]** ум... *Слово*. Не **стяглось** с табойу жить, наче вчора паженивсь. *СПГ. 203*. Шину роблять короткою... щоб вона дужче **стягла** колесо; **Стяглись** на ту скотинку у велику силу. *СУМ. IV. 224*. Ач колвік Ісус Христос частую с той пастви поединкову з одним Петром мову мівал, до всіх єднак в особі Петровою **стягал**. *Тимч. II. 375*.

Іськати (ськати), дієсл. Шукати. ...**іщучи** собі чти...; ...**поіськати** града Тьматороканя... *Слово*. Син твій, мати, в полі, в полі спочиває, над ним сидить чорний орел в головоньці **ськає** *СУМ. IV. 238*. ...мимо їх, інших господарев не **іскати**... *Гр. XIV. 148*. ...не маю ся вступовати і подп'ни Ора(н)ськими **по(і)скивати**... *ВГ. 46*.

Іти, дієсл. Рухатись, відправлятись. ...тучя з моря **ідут**...; **ітти** дождю стрілами...; ...**ідут** сморці... *Слово*. **Ідемо** містом. *СУМ. II. 200*. **Ідуть** дощі, холодні осінні тумани... *Коцюб*. Село слобода, а в том селі десять слуг на во(й)ну **ідуть**. *ССМ. I. 454*.

Іхати, дієсл. Рухатись з допомогою чогось. ...**ідуть** од Дона, і од моря...; ...**іздить** Гзак з Кончаком. *Слово*. Хто **іде**, той не йде, хто робить — не гуляє. *СУМ. II. 200*.

К (ко, ік, ку), прийм. До. ...біжать **к** Дону...; ...слід править **к** Дону великому; ...**к** дружині своїй...; ...**ко** святій Софії...; Рече[т] Кончак **ко** Гзі... *Слово*. Аж **ік** вечору вже знову приходить. *СУМ. II. 197*. Іде **к** лісу. Ну тебе **к** бісу. *СУМ. II. 202*. Бере душу його **к** собі... *ГЧЗ. 185*. ...і єпископом **ко** всім землям руським...; ...**ку** Пруднику ідучи... *Гр. XIV. 21*.

Казати (вказувати), дієсл. Направляти, вказувати, веліти. ...Ігореві князю Бог путь **кажет**...; ...дятлове тектом путь **к ріці кажут**... *Слово*. Скачи, враже, як пан **каже**; Бодай же ти, дівчинонько, щастя-долю мала, що ти мені молодому дорогу **вказала**. *СУМ. II. 207; IV. 326*. Сорока скрекоче — гості **каже**. *Номис. 517(11793)*.

Калений, прикм. Гартований. ...поскепані саблями **каленими**...; ...летят стріли **калення**...; ...а в буєсті **закалена**. *Слово*. Дзвонять коні, бряжчать мечі, тьмлять стріли **каляні**. *Русалка. 115*. Це — **перекал**, ти єю (косою) касить не будеш. *Чернігівщина. Укр. калити = рос. калить* — робити твердим. *Фасмер. II. 168–169*. **Кальник** — хлібний коржик; **Кал** — водний розчин глини, борошна, попелу з послідом чи просто ґрунту: Земля взялась од крові **калом**; Як загнали ляхів в **кальні** болота. *СУМ. II. 208; 211–212*. ...бо вже хлеб пудійшов / а йак уже буде йон пудійшов / да буде ападать та вже перкісне да буде

С Л О В Н И К - Д О В І Д Н И К

калець на **скарінці** / **закалець** буде таке / сяде на скаринку **закалець** буде... *ГЧЗ. 83. Каленіє (калення)* — тинькування, обмашення глиною. *ПБ. 52; БН. 352. Калення* використовувалось в народній металургії при гартуванні металів. **Гарт, гартівня** — піч для випалювання цегли. *СУМ. I. 275; ЕСУМ. I. 477. Окалина* — оксид або суміш оксидів, що утворюються на поверхні металів (сплавів) при підвищеній температурі на повітрі або в іншому середовищі, що містить кисень. *УРЕС. II. 563.*

Камінний, -а, -е, прикм. Кам'яний. ...**камення** гори... *Слово.* Всюда гори **камінні**, всюда ріки водяні. *СУМ. II. 213.*

Камо, присл. Де, куди. **Камо** Тур поскочя[в] [я]ше ... *Слово.* **Камо** — де, куди, далеко. *ПБ. 52.*

Канін, ім., вл. наз. Назва річки. ...і на **Каніну** зелену паполому пост[ели]-ла... *Слово.* **Канін** — річка, права притока Десни. Інші сучасні назви: Свинь, Замглай. Відзначається болотистістю. *ЕСЛГНПР. 67. Каня* — персонаж української міфології, що вособлює світову безодню, котра поглинає душу покійника. *КМ. 90–92. Канути* — зникнути в безвісті, провалитися в болото, безодню: Зірочка покотилась, далі друга, третя — і поховались у синьому небі, мов у море **канули**. *СУМ. II. 215. Канати, канючити* — поглинати, просити, вимагати пожертви: Як приїду з ярмарку, діти обстануть мене та й **канають** гостинців. *Яворн. I. 333. Конати* — помирати: Не один бідолаха, **конаючи** в крові, тужить, що не поліг під Берестечком. *СУМ. II. 277.*

Карна, ім., вл. наз. Міфічна істота. ...кликну[ть] **Карна** і Ж'ля... *Слово.* А хоч коли й мине день без **карности**, — то все неспокійно. *СУМ. II. 222. Карна* — персонаж української міфології. *КМ. 92.*

Касожькими, ім., вл. наз. Касоги — давньоукраїнська назва адигейців, що їх племена посідали передгір'я Кавказу. Нині — частина території Краснодарського краю Росії. Імовірно, що й назва пов'язувалась із особливістю рельєфу території, яку займали племена **касогів**-адигейців. А саме — **косогір'ям**. Звідки — **косогорці, касоги, касоги**. ...пред полки **касожьскими**... *Слово.* Горілка так і потекла з комір по **ксогору**. *СУМ. II. 291.*

Каяла, ім., вл. наз. Назва річки. Імовірно, права притока Сіверського Дінця. *ЕСЛГНПР. 67–68; СГУ. 235. Каяла, тюрк.* — **Кам'яна**; переносно: ріка горя і каяття. ...на ріці на **Каялі**...; ...з тоя же **Каяли**...; ...на б'резі бистрої **Каяли**... *Слово.* Подібно: Серце **кам'яніє** — таке мені горе. *СУМ. II. 214.*

С Л О В Н И К - Д О В І Д Н И К

Каяти, дієсл. Замовляти, вимовляти, спокутувати, лаяти, казати. **Кая** рани дорога братія...; ...**кають** князя Ігоря... *Слово*. **Кая** — скороч. від **каючи** (**каючи**). Як не ходиш у п'яницьку компанію, то й не будеш не **каятий**, не м'ятий (битий). *Яворн. I. 343*. Чую я, **кає**, вчора пани поносять якусь політику; До світу плач її по хаті, до світу **каєння**. *СУМ. II. 207, 229*. ...пустіть мене **кає**...; ...трохи прикоротись хлопці **кауть**...; ...я **кау** не дуже дикий... *ГУМ. 89, 98, 472*.

Кигикати, дієсл. Кричати, вигукувати. ...незнаєм рано **ки[ги]чет**. *Слово*. Чайка **кигиче** — згинь ти куличе. *СУМ. II. 237*.

Київ (**Києв**), ім., вл. наз. Місто (город) Кия. ...звенить слава в **Києві**...; ...ко святій Софії, к **Києву**...; ...**Києв** туюю...; ...в граді **Києвім**...; Із **Києва**...; А он в **Києві**... *Слово*. Язик доведе до **Києва** і до **кия**. *СУМ. II. 237*.

Київський (**києвський**), -а, -е, прикм. Приналежний Києву. ...Свято-слав... великий, **києвський**...; ...злата стола **києвського**; ...к горам **києвським**. *Слово*. А притом були митрополит **кієвський** Кипріан... *Гр. XIV. 14*.

Кикати, дієсл. Вигукувати, кукукати. ...рітко ратає ві[м] **кикахуть**... *Слово*. Ой **кикала** зозуленька. *СУМ. II. 238*.

Кінець (**конець**), ім. ч. Край. ...**конець** копія вскормлени...; **конець** поля половецького. *Слово*. **Кінцем** ножа копирсає. *СУМ. II. 244*. ...по долішній **конець**... *Гр. XIV. 27*.

Кісань, ім., збірн. Збірна назва птахів кісів (дроздів), родини горобце-подібних. Переносно: руське військо. ...би[ї] [я]ша дебр **кісаню**... *Слово*. **Кіс** — дрізд чорний; **Кіс** гривкастий. *СУМ. II. 245–246*.

Кість, ім. ж. Кістка. ...на **кості** звірі[в] зовуть...; ...**костями** би́ла посі́яна...; ...посіяні **костями** руських синів. *Слово*. Кайдани-залізо ноги повривало, біле тіло козацьке-молодецьке коло жовтої **кості** пошмуляло. *СУМ. II. 246*.

Класти, дієсл. Покладати, переносно: губити. ...на тоці живот **кладут**... *Слово*. Пригнали мя у Яблонів, **кладуть** мя до міри, там же й забігали молоді жовніри. *СУМ. II. 248*.

Клекіт (**клект**), ім. ч. Орлиний крик. ...Орли **клектом**... звірів зовуть... *Слово*. Не орли чорнокрильці **клеочуть** і під небесами літають. *СУМ. II. 249*.

Клик, ім. ч. Крик, галас, гукання. ...Див **кличет** [в]верху древа...; ...**кликом** поля прегороди[ї] [я]ша...; ...**кликну[ть]** Карна і Ж'ля...; ...**кликом** полки побіждають...; ...під **кликом** поганих; **Кликну**, стукну

С Л О В Н И К - Д О В І Д Н И К

земля... *Слово.* Троянство, знаєш, все голодне сипнуло ристю на той **клик**. *СУМ. II. 250.*

Клюка, *ім. ж.* Палка з крючком, крюк. Переносно: викрутас, хитрість, чвара, інтрига. Той **клюками** підперся око[ль]ні... *Слово.* **Клюки** робити — **ключкувати**, хитрувати, петлювати, робити виверти, викрутаси. *СУМ. II. 254–255.* **Ключаюся** — змовляюся, чиню згоду. *ПБ. 53.*

Книс (**кніс, кніз, кнес, кнез**), *ім. ч.* Завершальний зв'язуючий гребінь у вигляді колоди з пазами; коник, князьок. Уже дески без **книса** в моєм теремі златоверсім. *Слово.* **Книця** (**книса**) — кривий брус для сполучення частин корабля. *ЕСУМ. II. 473–474.* **Кнізь, книзь** — князь. *ГГ. 97.* **Князьок=коник** — гребінь на даху. *Чернігівщина.* **Книс** — матиця: На **кнесі** усі доски п'толка лижать. *Словарь. VI. 222.* **Книс** (**князь**) — балка в стелі. *Срезн. I. ч. 2. 1239.*

Княжий, -а, -е, прикм. Приналежний князеві. ...в **княжих** крамолах... *Слово.* Лютує голод в Україні, лютує в **княжому** селі, скирти вже **княжі** погнили... *СУМ. II. 258.*

Князь, *ім. ч.* Володар, цар. ...**князем** славу рокота[ї] [я]ху...; Усобица **князем**...; Дон ти, **княже**, кличет...; Дружину твою, **княже**...; ...**князем** гради...; ...утру **князю**...; старим **князем**...; Здраві **князі**... *Слово.* ...тую ж правду литовським **князем** держати... *Гр. XIV. 31.*

Кожух, *ім. ч.* Різновид верхнього одягу. ...йапончицами і **кожухи** нача[ї] [я]ша мости мостити... *Слово.* Зіма! **Кожуха** нема, чоботи ледащо і їсти нема що. *Номис. 65(560).*

Кобяк, *ім., вл. наз.* Можливо, від тюрк. **Кази+Бек, де Кази** — суддя, а **Бек** — могутній. *Имя. 154.* ...а поганого **Кобяка** із луку моря...; ...до полку **Кобякова**... *Слово.* **Коба, кобень** — капюшон у верхньому одязі (опанча, **кобеняк**, даха). Здорові! привітався він, скидаючи разом з **кобою** й шапку; Надів даху... ззаду **кобень** так і грає... *СУМ. I. 360; II. 258.*

Ковати (**кувати**), *дієсл.* Кувати; переносно: чинити зло. ...мечем крамолу кова[в] [я]ше...; ...на себе крамолу **ковати**...; ...крамолу кова[ї] [я]ху; ...в жестоцем харалузі **скована**... *Слово.* А наш шугай пан, **коваў** коня сам. *ЕМУР. IV. 62.* **Ковати** — **кувати**: А тим часом вороженьки чинять свою волю: **кують** речі недобрії. *СУМ. II. 260, 318.*

Ковилія (**ковила**), *ім. ж.* Тирса. ...по **ковилію** развія[в]. *Слово.* **Ковила**, що стелється по широких степах. *СУМ. II. 262.*

Коган (**каган**), *ім. ч.* Князь. ...Ольгова **коганя** хоті[нь]... *Слово.* **Каган** — найвищий старотюркський титул. *ЕСУМ. II. 336.* А при том бил...

С Л О В Н И К - Д О В І Д Н И К

Мордвин **Коганович...** ССМ. I. 484. Що ж, зараз вона (княгиня Ольга) пошле послів своїх до хозарського **кагана...** СУМ 11. IV. 67.

Кой (кій), кая, коє, займ. Який, котрий. **Коє** ваші златії шеломи... *Слово.* ...тото не знаєте **кой** чюрі? такий будинок, що треба сіно класти... ГУМ. 289. Заплатит ти пан-Бог з неба, **кой** ти найбарже буде треба. СУМ. II. 266–267.

Коли, прийм., спол. Вказує на передумову. **Коли** сокол в митех буваєт, високо птиц збиваєт; **Коли** Ігор соколом полеті[в]... *Слово.* **Коли** хліб, тоді й розум. СУМ. II. 268.

Колокіл, ім. ч. Дзвін. ...у святуї Софії в **колоколи.** *Слово.* Бийте коли, все **колоколи, колоколи** кованії у нас гості проханії. СУМ. II. 270.

Комонь, ім. ч. Кінь. **Комоні** ржуть за Сулою...; ...сідлай, брате, свої борзії **комоні...**; **Комоня** вполюнощі...; ...на борз **комонь...** *Слово.* Ой як тяжко **комоневі** протів води плисти, ой як тяжко кохатися, не мавши користи; **Комонник** — верхівець: Піхота з пищаллю поміж гарматами, а **комонник** по крилах; **Комониця** — конюшина польова: ...у йенім місці **комониця**, у йенім місці жито... СУМ. II. 276; ГУМ. 287. ...сам з ханом **комонником** пойшовши, осадили тоє войско под Збаражем... ЛС. 58.

Кончак, ім., вл. наз. Можливо, від перс. **ханджахан** — повелитель світу. *Имя.* 203. ...**Кончак** єму слід править к Дону великому; Стріляй, господине, **Кончака...**; Мовит Гзак **Кончакові...** *Слово.* Нащо се вам його так **конче** треба. СУМ. II. 279. **Кончакові** — дав. в. УП. 108.

Копит, ім. ч. Стопа у коня. ...чорна земля під **копити...** *Слово.* А у мого коня золота грива, золота грива, сребрений **копит.** СУМ. II. 281.

Копіє (коп'є), ім. с. Спис. ...**копіє** приломити...; трещат **копія** харалужня...; Ту[т] ся **копієм** приламати...; ...**копія** поют. *Слово.* **Копіє(я)** — піка, спис: Іде козак улицею, **копією** упирається. СУМ. II. 282. Ой там Івась конем грає, **коп'єм** вихає... Чуб. III. 296. ...бо справне уміют вбити **копієм...** ЛС. 98. А Петро до тих вах **копнув**, што впалі до води. ЕМУР. IV. 26.

Корабель, ім. ч. Засіб для плавання. ...леліючи **кораблі...** *Слово.* Жаль багатому **корабля**, а вбогому кошеля. *Номис.* 109(1597).

Кормити, дієсл. Годувати. ...конець **копія** **вскормлени...** *Слово.* Хлібом **кормлють**, а стеблом очі колють. СУМ. II. 285.

Король, ім. ч. Володар, цар. Заступив **королеві** путь... *Слово.* То **король** ниверсали писав, самому Барабашу до рук подавав. СУМ. II. 286.

С Л О В Н И К - Д О В І Д Н И К

Корсунь, *ім., вл. наз.* Назва міста. ...і **Корсуню**, і тобі, Тьмутороканський бовван... *Слово.* **Корсунь** (Херсонес) — місто в Криму, що розташовувалось в межах нинішнього Севастополя (2–3 км); місто на р. Рось. *ЕСЛГПР. 70–71.* ...увидів яко із **Корсуня** близь устьє Дніпрськє... *ПСРЛ. I. 111.*

Которий, *-ая, -ее, займ.* Вказує на порядок. ...**которі[х]** дотеча[в] [я]ше...; ...**которую** то б[ио] яше...; **Которє** бо [більше]... *Слово.* **Которий** би міг турчин-яничар сей сон одгадати, міг би йому три гради турецькї дарувати. *СУМ. II. 293.* ...до **которих** пришовши табур войска полского... *ЛС. 50.*

Кощій (кощей), *ім. ч.* Невільник, раб. ...а **кощеї** по резані; ...поганого **кощея**... *Слово.* **Кощій** — невільник, раб. *ЕСУМ. III. 70.* **Кощій** — 1) =прислужник; 2) =скелет. *Жел. 374.* ...дали єсми єму села на ім'є Собранець ...і Будинці Михайла **Кошчієвича**; ...пан Добеслав **Кошцицький**... *ССМ. I. 508.* **Кощій** — персонаж української міфології; інші варіанти цього імені: **Кош, Кошель, Кость.** *Новіков. 192.*

Кошчієвий, *-а, -е, прикм.* Невільничий. ...а в сідло **кошчієво**... *Слово.* **Кошцій** — невільник, раб. *ЕСУМ. III. 70.* **Кошцунник** — блазень, раб. *ПБ. 55.* Високого зросту, **кошцавий**, похіпливий, жвавий. *СУМ. II. 297.* ...і будинці Михайла **Кошчієвича**... *ССМ. I. 508.*

Крамола, *ім. ж.* Бунт, сварка. ...мечем **крамолу** кова[в] [я]ше...; ...в княжих **крамолах**...; ...на себе **крамолу** ковати...; Ви бо своїми **крамолами**... *Слово.* **Крамола** — бунт, сварка; **крамолюся** — бунтуюся, важуся; **крамолю** — розлад чиню, зважаю; **крамолую** — тривожу і тривожуся. *ПБ. 55.* Хто сміє тут **крамолу** учиняти і сварами бентежити наряд? *СУМ 11. IV. 323.* **Крамкати (крамчати, крумкати, крумчати)** — кракати (кричати по-воронячи); переносно: намовляти, чинити сварку, бунт, шарпанину. Гавран **крумчит**; Да мене жиди злапали, за чуприну **кракали (крамкали).** *СУМ. II. 298–299, 313.*

Красний, *прикм.* Гарний, пригожий, вродливий, духовно наснажений. ...**красному** Романові...; **краснія** дівки половецькїя; ...**краснія** Глібівни...; ...готськїя **краснія** діви...; Всім тепло і **красно** еси; ...**красною** дівицею... *Слово.* Ой я знаю, ой я знаю, чого мила **красна**: перед нею й поза нею впала зоря ясна. *СУМ. II. 300.*

Кресити, *дієсл.* Воскресити, оживити. ...храбраго полку не **[вос]кресити.** *Слово.* Чорна корова людей коле, а біла **воскрешає**; Сон-трава цвіте, скоро **скресне** на весну; Крига починає **креснути.** *СУМ. I. 257; II. 303; IV. 143.*

Кречет, *ім.* Птах із родини соколових. ...ні соколу, ні **кречету**... *Слово.* Закуркають **кречети** сизі. *СУМ. II. 303.*

С Л О В Н И К - Д О В І Д Н И К

Крило, *ім. с.* У птахів кінцівка для літання. ...всплескала лебединими **крили**...; Уже соколома[м] **крильця** припішали...; ...птиць **крили** приоді[ї]...; ...на своєю нетрудною **крильцю**... *Слово.* Летів орел понад морем, опустивши **крила**. *СУМ. II. 306.*

Кричати, *дієсл.* Вигукувати. ...**кричат** під саблями половецькими... *Слово.* **Кричать** сови, спить діброва, зіроньки сіяють. *СУМ. II. 308.*

Крычати=кручати.

Кріпость, *ім. ж.* Потуга, зусилля, міцність. ...**кріпостію** своєю... *Слово.* Ти — Господь моєї **кріпости** і сили; Над жида нема **кріпшого** у вірі. *СУМ. II. 309.*

Кров, *ім. ж.* Жива плазма тіла. ...а **кровію** польяна...; ...нечестно бо **кров** поганую пролия[ї]-сте; ...по **крові** плава[ї] [я]ша; ...з [о]хоти юна **кров** а тей...; ...**кров** полиза[ї] [я]ша. *Слово.* Чорна рілля заорана... а **кровію** сполощена. *ЯГ. I. 95.*

Кровавий (кривавий, крівавий), *прикм.* Закривавлений. ...**крававия** зорі[ї] світ повідають...; ...**крававого** вина не доста...; ...на **крававі[й]** траві...; Немизі **крававі** б'резі...; ...**крававия** его рани... *Слово.* **Крававий=крівавий.** *СУМ. II. 310.* Працюєш, працюєш, до **крівавого** поту працюєш — і Бог має[ш] чого. *Номис. 108(1570).*

Кровать, *ім. ж.* Ліжко. ...на **кровати** тисові[й]... *Слово.* В коморонці **краватонька** тесова, на **краватонці** периночка пухова. *СУМ. II. 310.*

Кроме, *прийм.* Вказує на відсутність чого. Тяжко ти, голово, **кроме** плечю... *Слово.* ...єстлі же **кроме** свари будет ранен, тогда Петр імаєть то присяч свої рани. *ССМ. I. 516.*

Кручати (крычати), *дієсл.* Скріпіти. **Кручат** теліги [в]полунощі. *Слово.* **Кручати** — хрюкати, рипіти. *СУМ. II. 315.*

Кур, *ім. ч.* Півень. ...дориск[ув]а[в] [я]ше до **кур** — Тьмутороканя... *Слово.* Ой учера із вечера, ще **кури** не піли... *ЯГ. I. 56.*

Курськ, *ім., вл. наз.* Назва міста. ...у **Курська** напереді... *Слово.* **Курськ** — місто у верхів'ї Сейма, на берегах річок Тускорі і Кура. У м. Новгород-Сіверському існували **Курські** ворота. *ПСРЛ. II. 331.*

Куряни, *ім., заг. наз., утворений за законами української вимови:* Мешканці міста Курськ. ...а мої ті **куряни**... *Слово.* Подібно: кияни, львів'яни. *УП. 75.* Любечан дражнять їх сусіде і кияне. *Номис. 73(742).*

Лада, *ім. ж.* Дружина, чоловік: ...уже нам своїх милих **лад**...; ...на мою **лади** вої...; ...мою **ладу** к мні... *Слово.* Не все то правда, що на весіллі **ладкають**. *Номис. 315(6823).* Ой синку мій Васильку (**ладу** мій,

С Л О В Н И К - Д О В І Д Н И К

ладу!), як поїдеш до тестя (**ладу** мій, **ладу!**)... *ВП. 215.* Не бійся, **ладо** моє. *СУМ 11. IV. 435.* **Лада** — персонаж української міфології. *КМ. 115–120.*

Приламатися, *дієсл.* Надламатися, переламатися. *Ту[т] ся* копієм **приламати**... *Слово.* Я на той ціпок як ізоперсь, то ціпок **переломивсь**. Щоб гнучи, де не **надломить**. *СУМ. III. 123; II. 484.* Віз **ламаєцця** — чумака ума набіраєцця. *Номис. 464(10462).*

Лебединий, *прикм.* Приналежний лебедеві. ...всплескала **лебедини**ми крили... *Слово.* Дай тобі, Боже, **лебединий** вік. *СУМ. II. 349.*

Лебедя, *ім. ж.* Лебедиця, лебідка. ...на стадо **лебедій**... *Слово.* Сивенька вже була, а хороша та чепурна, як тая **лебедя**. *СУМ. II. 349.*

Лебідь, *ім. ч.* Птах із родини качиних. ...ізбивая гуси і **лебеді**... *Слово.* Чи важко вам, **лебеді**, проти води пливучи. *СУМ. II. 349.*

Лежати, *дієсл.* Перебувати на землі. ...тамо **лежат** погання голови... *Слово.* Боже поможи, а сам не **лежи**. *Номис. 42(70).*

Леліяти (**леліти**), *дієсл.* Плекати, колисати. ...під шеломи **взлеліяні**...; ...**леліют** месь Шароканю; ...**леліючи** кораблі...; ...**леліяв** еси на собі...; **Взлелій**, господине...; ...**леліявшу** князя... *Слово.* Мати сина **леліяла**, потіхи ся надіяла. *СУМ. II. 354.*

Лжа (**олжа**), *ім. ж.* Неправда. ...уже **лжу** убуді[ї]... *Слово.* **Олжа** — неправда. *СУМ. III. 51.* Панове **лгати** не встидаються. *Тимч. I. 399.* ...пильнуй, аби не засотало **лжею** осмисленості гідну іпостась. *Граб.*

Полизати (**полизькати**), *дієсл.* Злизувати, облизувати. ...а звіри — кров **полиза[ї] [я]ша**. *Слово.* Собаки **лизали** рани його; Де не взяв-ся собака, — **полизькав, полизькав**. *СУМ. II. 358; III. 283.*

Лисиця, *ім. ж.* Хижий звір із родини собачих. ...**лисиці** брешут... *Слово.* **Лисице, лисице**, та й довгий же твій хвіст! *СУМ. II. 361.*

Литва, *ім., збірн.* Збірна назва племен. ...хинова, **литва**, ятвязі, деревела. *Слово.* **Литва** — загальна назва північно-західних племен, у тому числі й нинішніх білорусів. ...Минкгайло із Ошмени, і теж з **Литви** іншіє бояре. *Гр. XIV. 88.* Не наступай, **литва**, буде з вами битва, будем бити, воювати, а Галинки не давати. *ВП. 243.*

Литовський, **-а, -е**, *прикм.* Приналежний литві. ...о[б] шеломи **литовськія**...; ...притрепан **литовськими** мечі. *Слово.* Ми кня(з) **литовський**... *Гр. XIV. 50.*

Лич, *ім. ч.* Обличчя, лице, личко. ...жаждею їм **личі** спряже[в]... *Слово.* Проколов **лича** да і задротував порося. *СПГ. 115.* Мовчи, бо зараз

С Л О В Н И К - Д О В І Д Н И К

дам по **личу!** Київ. **Лич**=згруб. **обличчя**. СУМ. II. 365–366. Свині хоч золотое кільце управ, а вона не поїдець всадити **лич** у гумно, разві у що іное; Із свинячим **личем** та в пшенишне тісто. *Номис.* 159(2829), 344(7595).

Лім (алім, алі, лі, лым, їм), *част., спол.* Тільки, лишень, або, хіба. Не ліпо **лі[м]**...; ...чи **лі[м]** вспіти... *Слово.* Будь **лі** хто надіне свиту, то гарно дивиться. СУМ. I. 116. Першого, **а лім** другого числа. *Макишин.* ...а ні ким не принужен, **а лі** з доброї із мудрої ради своїх слуг і панов наших. ...хочеть **лі** сам король заплатити за нь... *Гр.* XIV. 31, 120. ...вни **лим** мусіли так при землі ниско литіти... *ГУМ.* 286. Дівча, дівча, вода чиста, **лем** ти сама єсь нечиста. СУМ. II. 354. Йа мій льубий, сину, пішов на фурманку із возом, та **їім** не бив за седем років дома...; ...**Льим** ті ме бер зо собу на ньібо. *ЕМУР.* IV. 31; 123.

Літати (летати, летіти), *дієсл.* Рухатися в повітрі. ...**летая** умом...; ...**летят** стріли каленія...; ...сокіл к гнізду **летит**... *Слово.* **Летая**, *заст. ф. дієприсл.* **літаючи**. А воно кругом хати **летайе**. *СПГ.* 114.

Літа, *ім. с.* Роки. ...минула **літа** Ярославля... *Слово.* Не знала я розкоші, — вже й **літа** минають. СУМ. II. 371.

Ліпо, *присл.* Добре, слушне. ...Не **ліпо** **лі[м]**... *Слово.* **Ліпо** — подобало, подібно, послідовно, слушне, пристойно; **ліпо єсть** — достойно, гідно. *ПБ.* 60. ...а жеби тим **ліпій**... послужили они... *Гр.* XIV. 131.

Лоно (лоньо), *ім. с.* Груди. ...великий женчюг на **лоно**... *Слово.* Молодиця молодая щось до **лоня** пригортає. СУМ. II. 376.

Луг, *ім. ч.* Лука. ...і потече[в] к **лугу** Донца... *Слово.* У зеленім темнім **лузі** червона калина. СУМ. II. 379.

Лук, *ім. ч.* Зброя, пристрій для метання стріл: ...**луци** у них напружені... *Слово.* Та вистрелив молодий козак із тугого **лука**. СУМ. II. 380.

Лука, *ім. ж.* Берег, околиця, вигин. ...із **луку** моря... *Слово.* Ой на **луці**, на **луці**, на зеленій травиці. СУМ. II. 380.

Луча, *ім. ж.* Промінь. ...горячюю своєю **лучю**... *Слово.* **Луча** — промінь сонця. *СПГ.* 118. Як та туча, куди **луча**, так і покотили. СУМ. II. 383.

Луце (лучче), *присл.* Краще. **Луце** ж би потят[ом]у бити. *Слово.* **Лучче** кривду терпіти, ніж кривду чинити. СУМ. II. 383.

Любий, **-а**, **-е**, *прикм.* Милый, коханий. ...о[б] дівицю собі **любу**. *Слово.* Така **люба** рілля, що дитина виросла б, коли б посадив. *Номис.* 452(10150).

С Л О В Н И К - Д О В І Д Н И К

Любо (а **любо**, **альбо**), *спол.* Або. ...главу свою приложити, а **любо** іспити шоломом Дону. *Слово.* ...пойдець лі цар на ляхи, а **любо** князі...; ...**любо** воєвода, а **любо** пан...; ...**любо** брат, а **любо** ініє... *Гр. XIV. 30, 75.* Либонь моїх братіків на світі немає: **альбо** їх порубано, **альбо** їх постріляно. *СУМ. I. 6.* ...яко то з притчій Соломонових, **альбо** з премудрості єго, **любо** Сирахови, **альбо** іншее што чистим язиком славенским з грецкого переложенеє... *ГС. 2.* ...а має обістки дати, **любо** шуку добрую, **любо** какую рибу добрую... *Тимч. II. 7.*

Люди (**люде**), *ім., заг. наз.* Простолюд, народ. ...**людєм** судя[в] [я]ше... *Слово.* То пани, а ми **люде**. *Номис. 91(1139).*

Лютій, -а, -е, *прикм.* Лихий. ...скочи[в] од них **лютим** звірем... *Слово.* **Лютій** звір; **Лютій** ворог; **Люте** горе; Збери всіх **лютих** змії, збери, розпитай, котора **люта**. *СУМ. II. 390.*

Малий, -а, -е, *прикм.* Невеликий, дрібний. ...про **малое** се великое мо-вити... *Слово.* Хоч він **малий** серед панів чоловік, та великий розум має. *СУМ. II. 400.*

Мало, *присл.* Небагато. ...ні **мало** того потрепати...; **Мало** лі[м] ти б[и]яшет...; Не **мало** ти величія... *Слово.* І діти на тоє і **мало** не дбають. *СУМ. II. 401.*

Мати, *ім. ж.* Матір. Плачет ся **мати** Ростислав[л]я. *Слово.* Єсть у мене батько і рідная **мати**. *СУМ. II. 409.*

Мгла, *ім. ж.* Імла. **Мгла** поля покрила; ...[в] сині[й] **мглі**...; ...ідуть сморці **мглами**...; ...полеті[в] соколом під **мглами**... *Слово.* Людей на зеленому полі як **мгли**: провозають своїх родичів. *СУМ. II. 414.*

Между (**межи**, **меж**), *прийм.* Поміж. ...**междю** угорськими іноходьці... *Слово.* **Межи** білих хаток. *СУМ. II. 415.* **Между** мечами обрачающе-муся. *ПБ. 62.* ...село Негоєщі **между** Тотоещі і **между** Леветь Миклу-ша... *ССМ. I. 582.*

Меркнути, *дієсл.* Темніти. ...Довго ніч **м'ркнет**; ...два сонця **помер-ко[ї]-ста**... *Слово.* І пожарище не впало, і **мерк** за димом Божий світ; вже зорі поперед нього **меркнуть**; Білки під лоб — і світ **померк**. *СУМ. II. 418; III. 294.*

Месь (**мста**), *ім. ж.* Помста. ...леліют **месь** Шароканю... *Слово.* **Месь** — помста, мщення. *ПБ. 63.* Підпалу жде, як той **местник** часу дожидає; Суддя не **мстивий**, а всім страшливий. *СУМ. II. 419, 451.* Хочет тобі з домом випалити, **мстечися** тобі кривди своєє. *Тимч. II. 437.*

С Л О В Н И К - Д О В І Д Н И К

Мета, ім. ж. Спрямування. ...свідомі к **меті**... Слово. Я тільки одно мав на **меті**: щоб книжку видать якомога скоріше. СУМ. II. 419.

Метати, дієсл. Кидати. ...смагу **мечючи**...; **меча** времени...; Чему **мечеши**... Слово. Гроші молоді **мечут**, ніби вже в пропій... ГУМ. 308. Стийте, не **мечте** йї до огня! ЕМУР. IV. 60.

Меч, ім. ч. Зброя. ...**мечі** харалужними; ...**мечем** крамолу кова[в] [я]ше...; ...**мечі** цвілити...; ...литовськими **мечі**... Слово. Скочу-поскочу за тими турки, гой як здогоню — під **меч** положу. СУМ. II. 421.

Ми, особ. займ. першої ос. мн. ...а **ми** уже, дружино... Слово. **Ми** великий князь Витовт... Гр. XIV. 137.

Милий, прикм. Любий, коханий. ...**мила** брата Всеволода; ...і своя **милия** [о]хоти...; ...своїх **милих** лад... Слово. Батько **милий**, мати **мила**, дівчина **миліща**. СУМ. II. 423. Битим шляхом солдати йдуть, мого **мила** коня ведуть. Перетик. 82.

Минати, дієсл. 1) =проминати. ...**минула** літа Ярославля... Слово. **Минули** ті роки, що розпирали боки. СУМ. II. 425. 2) =обминати, уникати. ...суда Божія не **минути**. Слово. Що Бог навіне, того ніхто не **мине**. Номис. 55(41).

Мислений, -а, -е, прикм. Мисливий, кмітливий, духовний — такий, що ґрунтується на моральних принципах та звичаєвих нормах. ...по **мислену** древу... Слово. Пилипиха усю правду нашу знала, а ради не знаходила, хоч яка була **мислива** собі. СУМ. II. 427. **Мисленії** — розумнії, духовнії, **мислю** поймовані (покликані) речі. ПБ. 67.

Мисль, ім. ж. 1) =діяльна душевна сила; 2) =думка, намір; 3) =подо-бання, мова. ПБ. 66. ...**мислію** по древу...; ...не **мислію** [лім] ти прилетіти...; Храбрая **мисль** носить ваш ум...; ...**мислію** поля мірит... Слово. **Мислію**, ім. оруд. в. одн. **Мислі** до суду не позивають; Скажи мені серце моє, що маєш на **мислі**; а як же її любити, коли не до **мислі**. СУМ. II. 428.

Миті (муті, муть), ім. ж. мн. Мутіння; психічне або статеве збудження; статеве дозрівання, мутація. Коли сокол в **митєх** биваєт... Слово. Давн. інд. **mithati** — змінює; лат. **mitatio** — зміна. ЕСУМ. III. 541. Доти лях **мутив**, доки не наївся. Номис. 79(876); Отсе не їде Катря! **мутиться** мати: хто ж мене оплаче? СУМ. II. 456.

Мі, особ. займ. першої ос. одн. Мені. Что **мі** шумить?; ...черпахуть **мі** синєє вино... Слово. Прильицело **мі** здальика, та **мі** шедло до об-лака... ЕМУР. IV. 158.

С Л О В Н И К - Д О В І Д Н И К

Мій, (моя, моє, мої) присв. займ. Вказує на приналежність. ...а **мої** ті готові...; Се **моє** а то **моє** же; ...в **моєм** теремі златоверсім; ...**моєї** сребреней сидині...; ...на **моєї** лади вої. *Слово.* ...визнаваю сим **моїм** листом... *Гр.* XIV. 25.

Міряти, дієсл. Рахувати відстані. Ігор мислюю поля **мірит**... *Слово.* **Мірити=міряти.** *СУМ.* II. 432. Якою **мірою** **міряеш**, такою тобі **одміряють.** *Номис.* 324(7069).

Міст, ім. ч. Настил для переходу (річки, болота). ...нача[ї] [я]шя **мости** **мостити.** *Слово.* Ой для кого мила сі **мости** **мостила.** *СУМ.* II. 432.

Місто, ім. с. Місце. ...по болотом і грязивим **містом.** *Слово.* Іди тепер, матінко, од мене, — нема в мене **містонька** для тебе. *СУМ.* II. 433.

Млад (молад, молодий), прикм. Юний. ...храбра і **млада** князя; ...і з нима **моладая** місяця...; ...а потом — **моладим** піти... *Слово.* Женьте ле' ша, женьте, **млади** дьїки берте. *ЕМУР.* IV. 70. Щука-риба грає, да й та пару має, а я козак **молад** пароньки не маю. *СУМ.* II. 441. Хоч і **моладий** ще, а старечий розум має; Двічі **моладим** не бути. *Номис.* 598(13753); 270(5691).

Мні, особ. займ. першої ос. одн. Мені. ...мою ладу к **мні**... *Слово.* ...а **мні** королеві помагати. *Гр.* XIV. 38.

Мнозі (многії), прикм. Багато, багато хто, багато які. ...і **мнозі** страни... *Слово.* Даруй, Боже, **многі** літа цьому господару; Не гнівайся, тестю! не у **мнозі** зять іде. *СУМ.* II. 436.

Многовоїй, -а, -е, складен. прикм.,: много і вой. Такий, що володіє військом із численної кількості вояків. ...і багатаго і **многової**... *Слово.* Даруй, Боже, **многі** літа цьому господару; Не **многомовний**, а коли вже розговориться, то паше його кожне слово полум'ям. *СУМ.* II. 436.

Мовити (молвити, мовляти), дієсл. ...се великоє **мовити**...; **Мовит** Гзак Кончакові... *Слово.* Чи се ж тобі гнівитися на Бога, і до його такі слова **мовляти**; З великого жалю, я слова не **мовлю**; Раз то **мовить** по грецьки, удруге по турецьки. *СУМ.* II. 437. ...єжелі запорожці что будут о том **мовити**, жеби оному гетманом бути. *ЛС.* 88.

Мовнія (молнія), ім. ж. Блискавка. А в них трепещуть синії **мовнії**... *Слово.* **Молня, молинь, малайня, малання, маловня, малодня** — блискавка з громом. *СПГ.* 121, 128. **Мовня** — блискавка; **мовнити** — блискати. *ГГ.* 125.

Могти, дієсл. Мати здатність, силу. Ти бо **можеш**... *Слово.* Ніхто не **може** світа пережити. *СУМ.* II. 438.

С Л О В Н И К - Д О В І Д Н И К

Могут, *ім. ч.* Мугир, незграба, нешляхетна людина, господар, простолюдин. ...з **могути**, і з та[с]трани... *Слово.* ...воздвигнет вишній цесаря от внук брата твоего Ісава, і[его] приймуть вся **могути** племен земних створших пакость сімені твоєму, і дани будут в руку его. *Словарь. III. 100.* Отроковица, раба сущи нікогого **могути**... *Срезн. II. ч. 1. 162.* Така завелась смілість у вражих **мугирів**, що йде значний козак улицею, — ніхто й шапки не ламає. *СУМ. II. 452.*

Молотити, *дієсл.* Вибивати, бити. ...**молотят** чеви харалужними... *Слово.* Прийшов брат до брата кликать **молотити**: «Не здужаю, брате, ціпа піднімати». *СУМ. II. 443.*

Море, *ім. с.* Простір води (повітря). ...чорнія тучя з **моря** ідуть...; ...од Дона і од **моря**...; ...на синім **море** у Дону; ...птиць б'я к **морю**; ...на **море** рано; ...через **море** до Києва. *Слово.* Як Божа воля, то виринеш з **моря**. *Номис. 40(18).*

Морова, *ім., заг. наз.* Збірна назва племен. ...тут греци і **морова**... *Слово.* **Морава** — араби (**маври**), мешканці Мавританії: Отелло, венецький **мурин**. *СУМ. II. 455.*

Мостити, *дієсл.* Настилати. ...нача[ї] [я]шя **мости мостити** по болотом і грязивим містом... *Слово.* ...гатила гати дорогими шати, **мостила мости** жуковинами... *ЯГ. 87.*

Мстислав, *ім., вл. наз., слов.* **Мстислав, Мостислав, календ.-христ. Анастасій, нар. вар.: Славко, Мстиша, Мостишко.** ...храброму **Мстиславу**...; ...буй-Романе і **Мстиславе**...; ...і всі три **Мстиславичі**... *Слово.* **Мстиславу** — дав. в. одн. тверд. гр. має закінч. -ові(-у). *УП. 108.*

Мужатися, *дієсл.* Набиратися мужності. ...**Мужайміся** самі... *Слово.* **Мужати=мужніти; мужатися=мужуватися.** *ЕСУМ. III. 530.* Вова труснув головою й осміхнувся: «**Мужайся**, Антоне!» *СУМ 11. IV. 820.* З молодого хлопця починає виходити **мужній**, дорослий чоловік. *СУМ. II. 453.*

Мужество, *ім. с.* Мужність, сміливість. ...сердца свого **мужеством**... *Слово.* **Мужство (музство)** — хоробрість, відвага, безстрашність. *БН. 230. Мужески* — сердечне. *ПБ. 66.*

Мутно, *присл.* Каламутно. ...ріки **мутно** текут... *Слово.* **Мутно** — каламутно. *СУМ. II. 456.* Мов стара срібна підкова в розкопаній могилі, **мутно** сяє в хмарках місяць. *СУМ 11. IV. 832.*

Мутен (мутний), -а, -е, прикм. Каламутний. ...Святослав **мутен** сон виді[в]... *Слово.* Ой чого ж ти, мила, такая, як водиченька **мутная?** *СУМ. II. 456.*

С Л О В Н И К - Д О В І Д Н И К

Мя (мня), *займ.* Мене. ....одіва[є]хте **мя**, — рече[т]...; ...і негуют **мя**...
Слово. А будеш **мйа** хвалів?; Добрі, пане, лем забренькайте на **мня**.
ЕМУР. IV. 28, 48. А жаловал **мя** князь Скирикгайло тоє серебро при-
 нести... *Гр. XIV. 74.*

На, *прийм.* Вказує на місце знаходження. ...**на** землю Половецькую...;
 ...**на** світлоє сонце... **на** Каніну зелену паполому...; ...**на** уєдіє...; **На**
 Дунаї... *Слово.* Заплакала Морозиха, ідучи **на** місто. *СУМ. II. 460.*

Наводити, *дієсл.* Приводити численну кількість (людей, війська, друзів).
 ...**наведе[в]** своя храбрія полки...; ...начя[ї]-сте **наводити** погання.
Слово. **Наведев**, *док. первісн. утв.:* **наводити**=**наведев**=**навед**=**навів**. Найстарша шестра коньа **віведла**. *ЕМУР. IV. 145.* Е, та ти тут
 не один, з тобою ще якісь п'яниці, **понаводив** уже! *СУМ. III. 302.*
 ...не маєт перед себе приводити, олі ж би через скаргу бил **наведений**.
Гр. XIV. 87.

Нам, *особ. займ. мн.* Уже **нам** своїх милих лад... *Слово.* І бив **нам**
 чолом... *Гр. XIV. 25.*

Нама (намам), *особ. займ. дв.* ...ні **нама[м]** будет сокольця, ні
нама[м] — красні дівиці. *Слово.* **Нама** — дав. відм. 1-ша особа
 двоїни. *ЭДЦРЯ. 7.*

Напереді, *присл.* Попереду. ...осідлані у Курська **напереді**. *Слово.* Хай
 ваша річ **напереді**. *СУМ. II. 507.*

Наповнитися, *дієсл.* Сповнитися, набратися. ...**наповнився** ратнаго
 духа... *Слово.* Тут тобі, серденько, в степу погигати... Червоною
 кров'ю річки **наповняти**; Тоді буду я світити, як буду **сповнятись**.
СУМ. II. 510; IV. 181.

Напружений, *-а, -е, дієприкм.* Натятий, напружений, напнутий, спру-
 жинений, внутрішньо зібраний, націлений. ...луци у них **напружені**...
Слово. **Пряжіт** коні воронії, везіт мамку в єї краї; Наче б то прийшла
 масла купувати, а тут на дівку **пряжу**; Він **напружив** ноги, наче дога-
 няв злодія. *СУМ. II. 513.*

Насиліє, *ім. с.* Напасть, лихо, гніт. ...**насиліє** од землі Половецькуї. *Сло-*
во. **Насиліє** — гвалт, тиранство, пригноблення. *ПБ. 70.* ...че(р)нці
 крилошані і засто(л)пники жалуючися на митрополита київського
 і всія Русії што (ж) ї(м) **насиліє** чинит. *ССМ. II. 25.*

Насильно, *присл.* Силоміць, нахрапом. ...**насильно** вієши... *Слово.*
 Мене мати **насильне** женила. *СУМ. II. 519.*

С Л О В Н И К - Д О В І Д Н И К

Насипати, дієсл. Наповняти, нагромаджувати, сипати. ...руського злата **насипа[ї] [я]ша**... *Слово*. Казав собі **насипати** високу могилу. *СУМ. II. 519.*

Наступати, дієсл. Переносно: перемагати, пригнічувати. ...**наступи[в]** на землю Половецькую... *Слово*. Даю вам силу **наступати** на гадюки. *СУМ. II. 525.*

Начинати, дієсл. Починати, розпочинати. ...**начяти** старими словес'и...; ...**нача[ї] [я]шя** мости мостити...; ...і **начя[ї] [я]ша** князі...; Рано еста **начала**...; ...**начя[ї]-сте** наводити погання... *Слово*. **Начаї яша** — заст. ф. перех. ч. **начати**. ...**начинайим** тікати...; **начяли** люди насильця... *ГУМ. 411, 484.*

Не, прийм. Вказує на заперечення (дії, міри, думки). **Не** ліпо лі[м]...; ...**не** доста...; ...**не** даст гнізда свого... *Слово*. **Не** ходи, не люби, не залицяйся, **не** піду за тебе, **не** сподівайся. *СУМ. II. 536.*

Небо (**небеса**), ім. с. Образ верхньої частини простору. Сонце світит ся на **небе си[х]**... *Слово*. Бачить Бог з **неба**, що кому треба. *Номис. 42(73).*

Невеселий, прикм. Сумний. ...**невеселая** година встала... *Слово*. В погоду і смутний **веселим** буває. *Номис. 66(602)*. А серце плаче, як згадаю хоч **невеселії** случаї, і **невеселії** ті дні... *СУМ 11. V. 255.*

Неготовий, прикм. Непідготовлений. А половці **неготовами** дорогами... *Слово*. ...п'ять кіп **готових** грошей... *Гр. XIV. 26.* До **готового** хліба знайдеться губа. *СУМ. I. 319.*

Негувати, дієсл. Не вагувати, не зауважувати, зневажати. ...і **негуют** мя... *Слово*. За що ж мене **негувать**, за що ж волочити, коли стали панами уже й мої діти? *СУМ. II. 542.*

Незнаємий (**незнайомий**), прикм. Незнайомий, невідомий. ...землі **незнаємі**...; В полі **незнаємі[м]**... *Слово*. **Незнайомість** (**незнаємість**) гріха не чинить. *Номис. 43(106)*. ...ходив по чужих землях, бил у Ризі городі **незнаємо[м]** і в Курляндії... *ЛС. 160.* **Знаємість=знайомість**. Стрів її чуждоземець, чуждоземець **незнайомець**. *СУМ. II. 169, 548.*

Незнаєм (**незнаємо**), присл. Незвідь, невідомо. ...**незнаєм** рано ки[ги]-чет... *Слово*. **Незнай** (невідомість) гріха не чинить. *Номис. 43(106).*

Нелюбіє, ім. с. Нелюбов. ...а Кончаку **нелюбія**... *Слово*. Ці річі здаються нам луною од тієї великої **нелюбови**, яку виказують нам німецькі писання; Хочє мене мати за **нелюба** дати. *СУМ. II. 550.* Всі **нелюбо** спідлоба позирали на латку... *СУМ 11. V. 332.*

С Л О В Н И К - Д О В І Д Н И К

Нельзя (нелъзе, незя, нельга), *присл.* Не можна. ...**нелъзя** бу[о] пригвоздити... *Слово.* Зерно ще сире, вологе і здавать його таким государству **незя**; Шчо сьгодні важнейший день, **нелъга** в поле работать. *СПГ.* 136. Їа не раскажу табе, донька, бо те **нелъзя**... *ГЧЗ.* 192.

Немига, *ім. ж.* Назва річки ...скочи[в] вовком до **Немиги**...; На **Немизі** снопи стелют головами...; **Немизі** кроваві б'резі... *Слово.* **Немига** — притока Свислочі. *Словарь.* III. 159.

Нести, *дієсл.* Рухати на собі, примушувати рухатись. ...і **несо[ї]** [я]ша [ї]ю к синему морю. *Слово.* Тріє царіє к вертепу прийдоша, ливан і смирну, злато **принесоша**. *Бог ся рождає. Колядка. Київ.* І чобітки в руках **несе**. *СУМ.* II. 559. **Приношати**=приносити: Асаули по улицях пробігали, червонії прапорки **приношали**. *СУМ.* III. 429. ...але священник до него **ношовал**... *ЛС.* 145.

Нетрудний, -а, -е, *прикм.* Легкий. ...на своєю **нетрудною** крильцю... *Слово.* В його хліб **нетружений**. *СУМ.* II. 560. **Нетрудна** робота. *СУМ.* 11. V. 396.

Нечестно (нечесно), *присл.* Лукаво. Но **нечестно** одолі[ї]-сте... *Слово.* Народу **чесно** поклонивсь. *СУМ.* IV. 460. ...він **нечесно** поводитьсь з Леонідом Петровичем. *СУМ.* 11. V. 403.

Ни=Оний.

Никнути, *дієсл.* Нишкнути, схилитися. **Ничить** трава жалощами...; ...а веселіє **понице[о]**; ...**понице[о]** веселіє. *Слово.* **Никнув** аж до землі з туги; **Поникли** голови козачі, неначе стоптана трава; Як дощ піде, то вітер **унишкне**. *СУМ.* II. 564; III. 311; IV. 341. **Ничати** — нахилитися; **ничу** — нахилиюся. *ПБ.* 77.

Нині, *присл.* Сьогодні, тепер. Се 'го бо **нині**... *Слово.* Бодай мій ворог знав, що **нині** за день. *Номис.* 204(4037).

Нинішній (ниняшній), *прикм.* Сьогоднішній, теперішній. ...до **нинішнього** Ігоря... *Слово.* Нехай я од **нинішньої** днини належу до вашої дружини. *СУМ.* II. 564.

Ниче, *займ.* Ніщо, ничо, нічо, нічого. На **ниче** ся години обрати[ї] [я]ша... *Слово.* **Нічо**=нічого; Брати взяли собі луччих (коней), а дурню остався найгірший, **нічогий**. *СУМ.* II. 568. **Ничати** — нахилитися; **ничу** — нахилиюся. *ПБ.* 77.

Ніже (неже, ніжи), *спол.* Ніж. ...**неже** полонен[ом]у бути... *Слово.* Лучче було дівчиною, **ніж** тепера молодичею; Воліла би-сь в мене той **ніж** вгородити, **ніжи**-сь мала то до мене слово вимовити. *СУМ.* II. 566. **Неже** — ніж, ніжлі. *ПБ.* 73.

С Л О В Н И К - Д О В І Д Н И К

Ні, прийм. Вказує на заперечення чогось. ...**ні** тобі чорний ворон...; ...**ні** думою здумати...; **Ні** хитру **ні** горазду, **ні** птицю горазду... *Слово.* Нічого не брали: **ні** торбини, **ні** хліба. *СУМ. II. 565.*

Німці, ім., заг. наз. Збірна назва племен. Ту[т] **німці** і венедиці... *Слово.* А тут є якась **німецька** штука. *СУМ. II. 567.* ...да пр'їхал'ї у Кл'ос'ін **н'ємци** з Н'імеччини... *ГЧЗ. 94.*

Ніч (ноч, нич, нуч, нош), ім. ж. Темний час доби. ...**нош**, сто[г]нучи єму грозою...; ...си[ю] **ноч** з вечера...; Всю **нош** з вечера...; А сам в **ноч** вовком... *Слово.* Плачуть мої очі темненької **ночі**; Питається сон дрімоти: де ти будеш **ночувати**? *СУМ. II. 567, 571.* ...си **ночи** бур'а вилика была... *Словарь. VI. 236.*

Но, спол. Тільки, лиш, але, же. ...**но** часто врани [з]гряхуть...; **Но** се зло, княже...; **Но** часто біди страда[в] [я]ше... *Слово.* Чи всім людям таке горе, чи **но** мені молоденькій? *СУМ. II. 568.* А **но** лем було синєє море. *Сосенко. 227.*

Новіград, ім., вл. наз. Новий град (Новий город). ...труби трубять в **Новіграді**...; ...одтвори[в] врата **Нову-граду**... *Слово.* ...і **новое** село, також **новый город**... *Гр. XIV. 76.*

Ногата, ім. ж. Назва монети. ...**била** би чага по **ногаті**... *Слово.* **Нога-та** — дрібна грошова одиниця в колишній Русі. *Словарь. III. 169.* **Ног** — гриф; **ногпотька** — орел великий. *ПБ. 78.* Відомо, що грошові монети мали зображення птахів як знаків герба.

Носад (насад), ім. ч. Судно. ...ти леліяв єси на собі Святославлі **носа-ди**... *Слово.* **Насад** — частина саней, якими гуцули звозять зрубані дерева: перекладаина, що лежить на копилах і зв'язує полози; таких перкладаин-**насад** у санях дві; Ото **насаджала** на віз — на силу коні йдуть. *СУМ. II. 518.* Очевидно, носадки мали вигляд плотів.

Носити, дієсл. Переносити з місця на місце. Храбрая мисль **носит**... *Слово.* Ой Василя, Василечка тихий дунай **носить**. *СУМ. II. 570.*

Нужда, ім. ж. Біда, бідність, лихо. ...уже тресну[а] **нужда** на волю... *Слово.* Надумались збирати гроші про таку народню **нужду**; Коли на тім **нужденім** полі забачуся в щасливій долі; Бог дасть **нуждоту**, Бог дасть, що й оздоровить. *СУМ. II. 572.*

О, виг. Вказує на піднесений тон розмови. **О**, бояне...; **О**, Руськая земле та ін. *Слово.* **О**, друже мій добрий, друже незабутний. *СУМ. III. 1.*

О, прийм. 1) Із знахідним відмінком: а) =об: ...**о** шеломи половецькія... *Слово.* **О** мур старою головою ударилась і трупом стала. *СУМ. III. 1.* б) =як: **О** далече заїдеві сокол... *Слово.* **О** єден сажень довший. *СУМ.*

С Л О В Н И К - Д О В І Д Н И К

III. 1. 2) =про: ...о полку... Слово. Боротися, дбати о що. СУМ. III. 1. Такеж слябуєм о Коломию і о Снятинь і о Покутьє... Гр. XIV. 126.

Оба, числ. Обидва. **Оба** есві[м] Святославличя; ...**оба** багряная столпа... *Слово. Оба* хороші, *оба* богацькі сини. *СУМ. III. 1.*

Обаполи, присл. По обидва боки, обіруч. ...**обаполи** сего времені... *Слово. Упаде на могилу, ту же, розливається, аж обаполи луна розлягається. СУМ. III. 1. ...обапол* Немна... *Гр. XIV. 76. ...а котра би сторона спротивилася, то зобополне оную зносити. ЛС. 102.*

Обвіститися, дієсл. Сповіститися, дати про себе знати, повідомити про себе. ...**об[в]істи[в]ся** [в] сині[й] мгли... *Слово. А коли Ковнянин приїдець з Низу, а маєт рибу, то маєт обвіститись митнику, а маєт обістки дати, любо шуку добрую, а любо какою рибу добрую, а не обістився, то промита; За барзо глухим обвіщенням, тут до Берестя Литовского заїхали. Тимч. II. 7. ...пришла ну обыстили ту дітину, то хлопчик бів... ГУМ. 219. ...тот ден і місце двома а лібо трема місяцма обвістити. ССМ. II. 67. Поки що, а я панові йду обвістити. СУМ. III. 4.*

Обида, ім. ж. 1) =образ: Не бул[о] оно **обиді** породжено...; ...за **обиду** Ол'гову...; ...не даст гнізда свого в **обиду**. *Слово. ...а в обиду мі брата свого князя Скригайла не видати... Гр. XIV. 75. 2) =міфічна істота, що уособлює образу, біду. ...встала Обида в силах Даждь-Божа внука... Слово. Забіліло ніби кіт. Він, мавши нагайку добру, під'їхав: як вдарить, то щоби кіт, то перервав би його, а то Біда стала така висока, як верства, давай скакати на нього. СУМ. I. 61.*

Обичай, ім. ч. Система норм поведінки особистості у ставленні до оточення: природи, родичів, гостей, друзів, знайомих тощо. ...звичая і **обичая**... *Слово. Да поїдем у той край, де хороший обичай; Не позичай, — злий обичай: як віддає, то ще й лає. СУМ. III. 9.*

Обід, ім. ч. 1) =обідання: ...завтроку, і **обіду**, і ужині. *Слово. Ой снідання, обідання, гіркий мій обіде. СУМ. III. 10. 2) =полуденна пора: Якби поспав до **обід**, так приснився б ведмідь. Номис. 498(11308). Були вже пізні **обіди**, а люди з церкви ще не вийшли. СУМ. III. 10.*

Облаки, ім. ч. наз. в. мн. Піднебесна блакить. ...шизим орлом під **облаки**; меча времени чрез **облаки**... *Слово. Це, що ми бачимо над собою синє, до це ще не небо, а це оболоти, а те, що ходить попід оболотками, до то хмара; Вилетів він трохи не під самі **облаки**; Буйний вітер, розгонь хмари, **облоки** очисть; По під мій оболот до другої ходить. СУМ. III. 13, 15, 21. Попод наш **облачок** бістра вода бежі; Аш же його глашчок на наш **облак** ціска. ЕМУР. IV. 148, 162.*

С Л О В Н И К - Д О В І Д Н И К

Обратити (обротити), дієсл. Перетворити. На ниче ся години **обрати[ї]** **[я]ша...** *Слово.* ...вольн продати ілі замінити ілі тунь о(т)дати у свої ліпшії ужитки **обротити.** *ССМ. II. 70.* **Обертаючи** в ніщо слово Боже переказом вашим. *СУМ. III, 8.* ...такі до Бога треба **обратица...** *ГЧЗ. 37.*

Оварський, прикм. Той (такий), що приналежить оварам. ...шеломі **оварськія...** *Слово.* **Авари** (обри) — союз переважно тюркомовних племен, з якими русичі ототожнювали половців. У VI ст. прийшли з Азії в Європу через територію сучасної України. До IX ст. жили на Дунаї та берегах Чорного моря. Асимільовані народами Зх. Причорномор'я і Подунав'я. *УРЕС. I. 12.*

Овлур, ім., вл. наз., календ.-христ. **Лавр** (Іларіон, Іларій), *нар. вар.:* **Лавро, Лаврик, Ларик.** *В Іпатіївському літописі — Лавор.* ...**Овлур** свиснув за рікою...; ...тогда **[О]влур** вовком потече[в]... *Слово.*

Од (от), прийм. Від, за. ...**од** старого Владимера...; ...**од** него тьмою...; ...**од** Дона, і **од** моря... *Слово.* Хіба ж таки я посліднійший **од** усіх; **Од** моєї Ганнусеньки кращої немає. *СУМ. I. 203.* ...**от** Оспожина заговінья до Дмитрієва дні межи нас війни ніт. *Гр. XIV. 47.*

Один, числ. Єдиний. **Один** брат... *Слово.* Вона була хорошого роду і **одним одна** дочка у батька... *СУМ. III. 39.*

Одівати, дієсл. Одягати. ...**одіва[є]хте** мя, — речет[т]...; ...птиць крили **приоді[ї]...**; ...**одівавшу** его теплими мглами... *Слово.* Красна дівчина полощиться, полощиться, **одівається**; Грошей треба було для обуви, для **одіва** і так для чого. *СУМ. III. 40.*

Одолівати, дієсл. Перемагати, пересилювати. Но не чесно **одолі[ї]-сте...**; ...птицю в буйстві **одоліти.** *Слово.* Турн тяжку боль **одоліває.** *СУМ. III. 42.*

Одступати (отступати, відступати), дієсл. Відходити, зупинятися, ставати в оборону, заявляти незгоду. ...руськія полки **одступи[ї]** **[я]ша.** *Слово.* ...і сам старшій Цюрура зо всіма козаками **отступил** Шеремета ж і до войска гетмана свого Хмельницького зо всіма козаками прихилився... *ЛС. 83.* Слуги **відступили** назад. *СУМ. I. 230.*

Одтворяти (оттворяти, відтворяти), дієсл. 1) =відчиняти, відтуляти, відкривати: ...тули **о[д]творені...** *Слово.* Ганця, Ганця, що ти робиш, чом мі дверка не **отвориш...** *ЯГ. I. 83.* 2) переносно — завойовувати: ...**одтвори[в]** врата Нову-граду...; ...**одтворяєши** Києву врата... *Слово.*

Ожереліє, ім. с. Намисто. ...чрез злато **ожереліє.** *Слово.* **Ожереліє** — підгорлок, капиця. *ПБ. 151.*

С Л О В Н И К - Д О В І Д Н И К

Озеро, *ім. с.* Самостійне водоймище. ...взмути[в] ріки і **озери**... *Слово.* Хай тобі риба й **озеро**. *СУМ. III. 45.*

Окольні (окільні), *присл.* Навколо, довкола. ...клюками підперся **око[ль]ні**... *Слово.* Тепер оглянувся на **окільну** темінь і простогнав до берегів: і де ми? *МШ.* ...а то свідці... а се сусіде **окольні**. *ССМ. II. 79.* Села **окольная** Єрихона. *Срезн. II. ч. 1. 646.* Перед тим на том містці куди паркан іде, замок **окольний** бивал. *Тимч. I. 39.* ...обогнавши Чигирнин, не дал городком **околичним** уходити до Чигирина... *ЛС. 122.* А печаль мою візьми на віки-вічні і розсій у ближніх і дальніх **околах**. *Отрошко Степан.*

Оksamит, *ім.* Бархат. ...і д'рагія **оксамити**... *Слово.* У золоті, в **оксамиті** мов та квіточка укрита, росла я росла. *СУМ. III. 51.*

Олег (Ольг), *ім., вл. наз., сканд.; календ.-христ.* **Олег**, *нар. вар.:* **Вольга, Волько, Волик.** ...того [Ольга] внуку...; **Ольгово** хороброє гніздо...; ...були полци **Ол'гові**...; той бо **Олег** мечем крамолу кова[в] [я]ше...; ...за обиду **Ол'гову**...; ...при **Ол'зі** Гориславличі...; ...**Ол'говичі**, храбрії князі... *Слово.* Попроси, щоб дав **вільготи** хоч на три часи, щоб передумати мені, що в мене дома; **Вільго** в ті хижі. *СУМ. I. 238.*

Ольбери (любери), *ім. ч. мн.* Гультяї, гольтяї, гуляки, гульвіси, гультіпаки, гольтіпи, гольтіпаки, гольтяпи, гольтяпаки, джигуни, п'яниці. ...і з ревуги, і з **ольбери**... *Слово.* **Любас, любар, любарець, любарик, люберик** — гульвіса, любовник. Імовірно, внаслідок видозміни: **Любер** — **ольбер, гульбер**. Подібно: **любайстер** — **алебастер**. *СУМ. II. 385.* **Любрик** — червоний олівець. *СУМ. II. 385.* Ти — кріпак, **гольтяй** поткнешся до багатирки?; Все з тих **гольтяпак**, що попропававши худобу, служили в козаків по дворах; Відкіль такі се **гольтіпаки**?; Ви не які небуть бурлаки, **гультіпаки**, а січовики; Приймак-**гультяй** не хоче робити, бере люльку у кишеню, йде до коршми пити; **Гульба** точилася до самого світу; Там **гульбини** тоді були...; Було **гульбище** на високій могилі... *СУМ. I. 307, 338–339.*

Омочати (умочати), *дієсл.* Замочувати, опускати в воду. ...**омочю** бєбрян рукав... *Слово.* Летить орел понад морем, та й крилець не **вмоче**. *СУМ. IV. 340.* О, вони не п'яниці! мабуть і хліб **умочають** уже в горілку. *Номис. 514(11702).*

Оний (ни), *-ая, -ее, -иї, вказ. займ. первісн. утв. 1)* = безвідносно: той, такий (оний=овий=овін=він=ов); того, такого (онего=него=єго=нього=його); ті (они=онії=овії=овини=вони); нам, тим (оним=ним=оніім=їм), як таким; як такі. Не ліпо лі[м] **[о]ни[м]**...; ...і з **нима** молодая місяца...; ...[к] **оним** грозним полочаном...; ...а **[о]ві**

С Л О В Н И К - Д О В І Д Н И К

сокольця **опутаєві[м]**... *Слово.* ...мусіли добиватися чолом, жеби **оним** дозволено уступити, бо **оних** запорожці не потребовали собі... *ЛС. 101.* Хоть чоловік і не **онее**, коли же жінці бачиш тее, так треба угодити їй. *СУМ. 3. 54.* ...присягши на важності **оної** застави... *Гр. XIV. 86.* Виїхав **овін** в чистее поле... *Костомаров. 79. 2)* =безпосередньо: той, такий, цей. ...од **него** тьмою...; ...путі **їм** відомі...; А в **них** трепещуть...; Жаль бо **єму**...; За **ним** кликну[ть]...; А **он** в Києві...; ...розь іно ся **їм** хоботи пашут; ...слала к **нему** слез... *Слово.* ...вони їдуть до 'него... *ГУМ. 380.* Скоро **їх** Бог скарає на гладкій дорозі. *СУМ. I. 287.* ...свесченников от **него** благословенних...; ...но во всем **єму**, яко настоятелю, повинуватись. *Гр. XIV. 22.*

Опанчиця (йапончица, **опанча**, **опанчина**), *ім. ж.* Різновид одягу. ...йапончицями і кожухи нача[ї] [я]шя мости мостити... *Слово.* Ой скину я **опанчу**, тобі ніжки заверчу; **опанчина** рогожовая, поясина хмельовая. *СУМ. III. 55.* ...хлоп такий, що як стани у кожусі чи в **опанчі**... *ГУМ. 379.*

Опустовати (**опускати**), *дієсл.* Шлюзувати, кайданувати, принижувати; занурювати в посудину, кидати на поталу. ...**опусто[ї]** [я]ша в путини желізні... *Слово.* **Опуст** (**упуст**) — шлюзи: Стали коло ставу напувати худобу; дивляться, на **опусті** ходить якийсь пан; Як зачали Бондарівну у гроб **опускати**, ой то казав пан Каневський ще жалібніш грати; Щоб вас Бог не **опускав**. *СУМ. III. 61.*

Опутати, *дієсл.* Спутати. ...сокольця **опутаєві[м]**...; аще его **опутаєві[м]**... *Слово.* Швидче **путай** кобилу; Чому не йдеш додомунок? чи травиця ноги **спутала**, або роса очі вибила. *СУМ. III. 502; IV. 192.*

Орел, *ім. ч.* Хижий птах із родини яструбових. ...шизим **орлом**...; ...**орли** клетом на кості... *Слово.* Ой з-за гори, із-за кручі **орли** вилітають. *СУМ. III. 62.*

Оретьма (**ретьма**, **веретьма**), *ім. ж. 1)* =різновид верхнього одягу: ...**оретмами** і йапончицями, і кожухи... *Слово.* **Ретитися** — ратитися, битися, боротися; **ретувати** — рятувати; **веретище** — дірявий одяг. Все **веретище** Остапове держалось тільки латками. *СУМ. IV. 13; I. 135.* **Ретень** — сітка для ловлі риби. *СПГ. 185. 2)* =вовняне покривало, ряднина: **Верета** — домоткане покривало, рядно. *СУМ. I. 135.* **Веретина** (**веретенина**) — грубе домоткане полотно призначене для ряден. *ГГ. 34.*

Осмомисл, *ім., вл. наз., виступає як епітет.* Галички[й] **Осмомисл**-Ярославе! *Слово.* **Осьмуха**=**восьмуха**; Як дві **осьмусі**, то й чвертка, а як чотири **осьмухи**, то буде півхунта. *СУМ. III. 74.*

С Л О В Н И К - Д О В І Д Н И К

Острий, -а, -е, прикм. Гострий. ...своїми **острими** стрілами...; ...своїми **острими** мечі... *Слово.* Злагодь мі, тату, меча **острого**, най я поїду, турки догоню... *Русалка.* 80. ...дали єсми... монастиру от Хомора... єд(ну) планину на (ім'є) **Остра**, і слатину у **Остри**... *ССМ.* II. 99. **Острий=гострий** — різкий, нестриманий. *ГГ.* 141. В печерах жили житієм **острим** і велице трудолюбним. *Тимч.* II. 57.

Отець (отец), ім. ч. Батько. ...повелія[в] **отца** свого...; ...**отец** їх Свято-слав... *Слово.* По дівонці **отець**-мати плаче. *СУМ.* III. 75.

Отній (отецький), прикм. Батьків. ...**отня** злата стола...; ...з **отня** стола злата... *Слово.* Приблудився та до **отецького** двору. *СУМ.* III. 75.

Очі, ім. с. Зір. ...ні **очима** зглядати... *Слово.* Біжить він, куди **очі** стоять. *СУМ.* III. 47.

Паволоки, ім. мн. Волоки, шнурки, уплети, кісники; коштовна тканина. ...злато і **паволоки**... *Слово.* ...вберала ліси **паволоками**... *ЯГ.* II. 87. Найшов він постолі золоті і срібні **паволочі**. *СУМ.* I. 250; III. 85. За косники та в **паволочку**. *Номис.* 203(3995). То багато на землі живяше, в багрі і в **паволоці** хожаше. *Срезн.* II. ч. 2. 855.

Падати, дієсл. Опускатися до землі, приземлюватись, пригнічуватись. ...[в]падо[ї] [я]ша стязі Ігореві; І [в]паде[в] ся Кобяк... *Слово.* Прилетіла пава, коло його **впала**. *СУМ.* IV. 342.

Спалати, дієсл. Згоріти, переносно: спалахнути бажанням, пристрастю. **Спала[в]** князю ум по [о]хоті... *Слово.* Він **палає** продати воли, а тут купця нема; Чотири свічі **спалали**, поки твою дочку вінчали. *СУМ.* III. 88; IV. 172.

Паполома, ім. ж. Простираadlo, постилка, покривало. ...зелену **папо-лому** пост[ели]ла...; ...чорною **паполомою**... *Слово.* Простерше **паполому**, на одрі положать й(о). *Срезн.* II. ч. 2. 877. Був **паполо-мою** волосською покритий гарячий кінь його. *СУМ.* 11. VI. 58. **Папо-лому**, за Святославом Гординським, можна покласти під людину або на неї. *Словарь.* IV. 55.

Папорз, ім. ч. Наплічник або підпруга. ...железніі **папорзі** під шеломи латинськими. *Слово.* **Папорз** — наплічник із металевої сітки. *Жел.* 601. **Папорз** — нагрудник для коня. *Словарь.* VI. 231. **Попруга** — поворізка, підтяжка, підпруга, частина кінської збруї; Та підтягай, джуро, та підтягай, малий, тугенько **попруги**. *СУМ.* III. 226, 340; Керма дараби примуцована до **попруги**. *ГГ.* 155.

Пардужий, -а, -е, прикм. Приналежний пардові. ... аки **пардуже** гніздо... *Слово.* **Гепард (пард)** — хижак із родини котячих, що населяє

С Л О В Н И К - Д О В І Д Н И К

степові та пустельні зони. Нині зникаючий вид. В Україні — вимерлий.
УРЕС. I. 390.

Пасти, дієсл. Стежити, вистежувати, полювати. Уже бо біди его **пасет** птиця по дубію... *Слово.* Полю просо за током, а він мене **пасе** оком. *СУМ. III. 100.* Три роботи загадала: оченьками стадо **пасти**... *Русалка. 49.*

Пашіти, дієсл. Розвиватися, вихлюпувати. ...розь іно ся їм хоботи **пашут**... *Слово.* А полум'я з рота так і **паше**, так і **паше**. *СУМ. III. 104.*

Первий, числ. Перший. ...**первих** времен усобиці...; ...і **первое** припівку смисленії[м] рече[в]...; ...[с]пом'янувши **первую** годину і **первих** князей. *Слово.* **Перві** півні заспівають, то я тебе й ізбужу. *СУМ. III. 107.* ...**первое** іменем рекучи село Бибел і со присілки... *Гр. XIV. 36.*

Переяслав, ім., *вл. наз.* Місто у Київській землі, нині — районний центр. ...Сула не течет... к граду **Переяславлю**... *Слово.* А коли єсмь виїхав іс от(ь)чини із своєї іс **Переяславля**, тогді єсмь обіт учинив... *Гр. XIV. 33.*

Перст, ім. ч. Палець. ...своя віщіа **персти**... *Слово.* **Перст** — палець. *ПБ. 81.* Чи зважусь я свої **персти** несмілі до золотої ліри простягти? *СУМ 11. V. 333.*

Печаль, ім. ж. Журба, сум. ...**печаль** жирна тече[т]... *Слово.* Журба-**печаль** з ніг валяє. *СУМ. III. 149.*

Пир, ім. ч. Бенкет, переносно: битва. ...**пир** доконча[ї] [я]ша... *Слово.* **Пир** — бесіда, бенкет, буяння, частування; переносно: бій. *Жел. 632.* **Пир** на весь мир! — відказала та(наймичка). *СУМ 11. V. 356.*

Пирогоща, ім., *вл. наз.* Церква на Подолі. ...к святій Богородиці **Пирогощей**. *Слово.* **Пирогоща** — епітет ікони Божої матері. Імовірно, пов'язувався з язичницьким богом гостинності **Пирогостом**.

Під (под), прийм. 1) =до, у, попід: ...**під** облаки...; ...**під** тії мечі харалужня... *Слово.* Татарин... далі вже й **під** Київ підступає. *СУМ. III. 158.* ...войско литовское потягнуло **под** Білую Церков... *ЛС. 61.*

Підклоняти, дієсл. Нахиляти. ...а глави свої пі[д]клони[ї] [я]ша... *Слово.* **Підклоняти**, **підклонити**, **поклоняти** — підхиляти, підхилити, нахиляти, нахилити: **Підклонилися** латиненій ляхві. *СУМ. III. 167.*

Підпирати, дієсл. Підтримувати, ставати опорою, загороджувати. ...**підпер** гори угорські... *Слово.* **Підперли** двері, щоб вона не вилізла; О, як же ти безсильного піддержав, **підпер** єси правицю слабо-виту. *СУМ. III. 175.*

С Л О В Н И К - Д О В І Д Н И К

Підпиратися, *дієсл.* Підтримуватись, опиратись, знаходити підтримку. ...кляками **підперся** око[ль]ні... *Слово.* Сіла я, **підперлася**, заплакала; Їде козак дубровою, шабелькою **підпирається**. *СУМ. I. 175.*

Піснетворець, *ім. ч.* Складач і виконавець пісень. ...**піс[не]творця** старого времені... *Слово.* **Піснетворній** геній. *СУМ. III. 188.*

Піснь (**пісь, пісня**), *ім. ж.* Словесно-музичний твір. Начати же ся той **пісні**...; ...та преді **піс[н]ь** поя[а] [я]ше...; соловії веселими **піс[н]ьми**...; [С]півше **піснь**... *Слово.* **Піснь** на честь Богові. *ПБ. 104.* Таку **піснь** мі зашпівало... *ЕМУР. IV. 158.* Наша дума, наша **пісня**, не вмере, не загине. *СУМ. III. 188.*

Піти (**піяти, пояти**), *дієсл.* Співати. ...**піти** було [б] **піс[н]ь** Ігореві...; ...та преді **піс[н]ь** поя[а] [я]ше...; ...**поют** славу Святославлю...; ...**поют** время Бусово...; ...копіа **поют**...; [С]півше **піснь**...; ...молодим **піти**... *Слово.* **Поая яше** — *заст. ф. мин. ч. дієсл. піяти.* А в чужій же сторіноньці ні батька ні неньки, тільки в саду зеленому **поють** соловейки. *ПБС. 123.* ...а вона тогоди ей брачику кугучику **запій** песику забриши так як кугут **запійав**... *ГУМ. 354.* **Піють** кури перші, **піють** і другі. *СУМ. III. 190.*

Плавати, *дієсл.* Рухатись по воді. ...зланими шеломи по крові **плава[ї] [я]ша**; Високо **плаваєши**... *Слово.* Ой **плавали** утенята по тім боці ставу. *СУМ. III. 190.*

Плакати, *дієсл.* Проливати сльози. ...рано **плачет** в Путивлі... *Слово.* А за мною сиротою всі родичі **плачуть**. *СУМ. III. 191.*

Плакатися, *дієсл.* Оплакувати. **Плачет ся** мати Ростислав[л]я... *Слово.* Не **плачся** на моє горе! не тобі його **оплакати**. **Плачся, плачся**, мій родоньку, **плачся, поплакайся**. *СУМ. III. 191.*

Плам'яний, *прикм.* Полум'яний. ...мечючи в **плам'яні[м]** розі. *Слово.* А **полум'я** так з рота й паше, так і паше. *СУМ. III. 289.*

Плескати, *дієсл.* Сплескувати, ляскати, хлюпати. ...**плещучи**, убуді[а]... *Слово.* **Плескалась** рибка на воді; А нащо було **плескати** на його водою. *СУМ. III. 194.*

Плеснисько, *ім.* Плесо. ...у **плесниська** на [о]болоні... *Слово.* **Плеснулася** вода з глечика; Коломак... літом пересихає, тільки застаються **плеса**; **плісце**=плесо. *СУМ. III. 194, 196.* Щука **плеснулася** біля самого берега. *СУМ. 11. VI. 578.*

Плече, *ім. с.* Рамено. Тяжко ти, голово, крім **плечю**... *Слово.* Я робити добре вмію: піч топлю, руки грію; руки грію, **плечі** парю — не йди, Грицю, бо ударю. *УНПП. 362.*

С Л О В Н И К - Д О В І Д Н И К

По, прийм. Вказує на місце дії. ...по би[ва]линам...; ...по болотом...; ...по землі...; ...по вся утра... *Слово.* Гріх по дорозі біг та до нас плиг. *СУМ. III. 199.*

Побігти, дієсл. Швидко рушити, поскакати. ...побіго[ї] [я]ша к Дону великому... *Слово.* Побігої яша — заст. ф. перех., утв. з допомогою дієсл. яти. Ой побігла дівчинонька до ворожки просто; Та не можна її (наймички) держати: така побігунця, що ніколи в хаті не всидить. *СУМ. III. 203.*

Побіда, ім. ж. Перемога. ...прихожда[ї] [я]ху з побідами...; ...поганії самі побідами... *Слово.* Гласи возвишайте, мир весь утішайте побідою новою. *СУМ. III. 203.*

Побідний, -а, -е, прикм. Переможний. ...не побідними жребії... *Слово.* А тобі мене жаль, як побіденного, нещасливого. *СУМ. III. 203.*

Побіждати, дієсл. Перемагати. ...кликом полки побіждають... *Слово.* Побіждаю = звияжаю = звалчую; побіждену = умалену. *ПБ. 84.* Пан Хмельницький добре учинив: Польщу засмутив, Волощину побідив. *СУМ. III. 203.*

Поблюсти, дієсл. Пооберігати, постерегти. ...отня злата стола поблюсти. *Слово.* ...а города Луцьска блюсти мі а нікому не дати... *ССМ. I. 102.*

Поборотися, дієсл. Позмагатися на силі. ...поборає[м] за христьяни [ся]... *Слово.* Поборовся б, якби малось сили. *Номис. 209(4160).*

Повзати (ползати), дієсл. Пластувати. ...полозію ползо[ї] [я]ша тільки... *Слово.* І раком ліз, і повз черевом, і котивсь з гори. *СУМ. III. 210.*

Повитий, -а(я), -е(є) -і(ї), прикм. Оповитий, сповитий. ...під трубами [с]повиті... *Слово.* Молодая Оленочка синочка родила, повила його, повила та у білії пелюшки; Там пречиста свого сина купала, а скупавши, в шовковее сповила. *СУМ. III. 211; IV. 180.*

Повідати, дієсл. Виявляти, поширювати щось. ...кровавия зорі[ї] світ повідають...; ...соловії веселими піс[н]ьми світ повідають. *Слово.* Ангели співають, царі притекають, поклін віддають, пастирі іграють, чудо, чудо — повідають. *ВМ. 267.* ...і повідають, же з умислу казал степ палити своїм зичливим... *ЛС. 145.*

Повість, ім. ж. Розповідь, переказ, бувальщина. ...трудних повістий...; ...повість сію... *Слово.* Де котрий пожартує, інший стане та свій смуток-жаль повістить; Так казала мені стара Куцайка, розказуючи сюю повість. *СУМ. 3. 222.*

С Л О В Н И К - Д О В І Д Н И К

Поволікатися, дієсл. Заволікатися. ...тьмою ся **поволоко[ї]-ста...**
Слово. Степом, степом даль **заволокло...** *Негода.* Се не довго
волоклося; Сама вона кудись **поволоклась** із сусід, бо вона в сусі-
 дах жила. *СУМ. I. 251.*

Поганий, прикм. 1) =поганський, не християнський: ...**погання** полки
 половецькія; **погання** голови половецькія...; ...**поганий** половчине;
 ...на **погання** погибе[ль]...; ...**поганих** тілковин... *Слово.* Зачали
 збиткувати над христіянами **поганські** народи. *СУМ. III. 230.* 2) =не-
 добрий, неякісний, неправедний (поганець): А **поганого** Кобяка...
Слово. А они, **поганці**, не тилко за Києвом тот бок спустошили... *ЛС.*
147. Цар як покуштував борщ, аж він такий **поганий**; Чи бач! ще і
 базікать стало... такого ще **поганця** не бувало. *СУМ. III. 229.*

Погасати, дієсл. Загасати, гаснути. ...оба багряная стовпа **погасо[ї]-**
ста...; **Погасо[ї] [я]ша** вечеру зарі[ї]. *Слово.* Горіло світло **погаса-**
ло, погасло. *СУМ. III. 231.*

Погибати, дієсл. Гинути. ...**погиба[а] [я]шеть** жизнь... *Слово.* Тут тобі,
 серденько, в степу **погибати.** *СУМ. III. 231.*

Погибель, ім. ж. Загин, смерть. ...на погання **погибе[ль]**... *Слово.*
 Як не зведе вона його з світу, то ще одно місце зостається, де його
погибель учиниться; Ізогнувсь у три **погибелі.** *СУМ. III. 231.*

Погрузити, дієсл. док. 1) =затоптати, змішати з брудом — згязити:
 ...і[й] же **погрузи[в]** жир... *Слово.* **Погрузили** так дорогу, що хоч не
 їдь; Так **згрюзять** дорогу, що треба бичувать, щоб витягти воза. *СУМ.*
II. 141; III. 236. 2) =занурити: ...і в море **погрузи[ї]-ста...** *Слово.*
 Замордована скотина по саме черево **грузне** в багні. *СУМ. I. 333.*

Под=під.

Подавати, дієсл. Дозволяти, залишати. ...і великое буйство **пода[ї]-**
[є]сть хинові. *Слово.* На глум старих звичаїв не **подаймо**; У чистому
 полі поховайте, звіру-птиці на поталу не **подайте.** *СУМ. I. 291; III. 375.*

Поділити, дієсл. Ділити. ...а заднюю ся самі **поділим**; ...гради **поділи[ї]**
[я]ша. *Слово.* Благослови, Боже... коровай **поділити.** *СУМ. III. 241.*

Пожирати, дієсл. Поглинати. ...**пожерши** чужі руч'ї... *Слово.* Налетіло
 птаство небесне і **пожерло** його. *СУМ. III. 251.*

Позвонити, дієсл. Подзвонити. ...**позвони[в]** своїми ostrими мечі...
Слово. За ворітечка вийшла, ключами **подзвонила.** *СУМ. III. 240.*

Поїхати, дієсл. Рушити з допомогою чогось або на чомусь. І **поїха[в]** по
 чистому полю... *Слово.* Сідлай, козаче, коня вороного, та **поїдем** він-
 чатися до попа чужого. *СУМ. III. 269.*

С Л О В Н И К - Д О В І Д Н И К

Покривати, дієсл. Накривати. Мгла поля **покрила**; ...тьма світ **покрила**... *Слово*. Хвиля роздалася, закипіла, застогнала і обох **покрила**. *СУМ. III. 277.*

Поле, ім. с. 1) =Батьківщина половців: Загородіте **Полю** ворота своїми острими стрілами. *Слово*. 2) =простір на землі, степ. І поїха[в] по чистому **полю**...; В **полі** незнаємі[м]...; ...мислю **поля** мірит... *Слово*. Святий Юрій по **полю** ходить, хліб-жито родить. *СУМ. III. 282.* Хочуть мене взяти в чистому **полі**... *Чуб. III. 473.*

Полетіти, дієсл. Рушити по повітряю. ...хотять **полетіти** на уедіє; **Полечю**, — рече[т]...; ...і **полеті[в]** соколом... *Слово*. **Полетів** голуб та й сів у житі. *СУМ. III. 282.*

Поливати, дієсл. Обливати. ...а кровію **польяна**... *Слово*. А хто буде явір **поливати**, той буде мене споминати; **полляти**=**полити**. *СУМ. III. 283, 285.*

Полк, ім. ч. 1) =військове з'єднання: ...пред **полки** касожьскими...; ...були **полци** Ол'гові...; Ігор **полки** заворочаєт...; ...сильними **полки**... *Слово*. **Полк** — обоз, військо. *ПБ. 87.* Третя сотня під **полковою** корогвою. *СУМ. III. 285.* 2) =військовий похід, війна: ...трудних повістий о **полку** Ігореві[м]...; То було в ті раті і в ті **полки**... *Слово*. 3) =стан, табір, стоянка: ...ти леліав еси на собі Святославлі носаді до **полку** Кобякова... *Слово*. Осягли й позаймали козаки всі землі на Вкраїні під **полки**... *СУМ. III. 285.* 4) =множина, сполчення: ...потпта[ї] [я]ша погання **полки** половецькія... *Слово*. Як почали жида та ляхи з паном Хмельницьким **споляться**, щоб пополам пива наварити. *СУМ. IV. 184.* ...**споло(м)** з сино(м) мої(м) князем Федоро(м) ховати... *ВГ. 161.*

Половецький, -а, -е, прикм. Той (та, те), що належить половцям. ...на землю **Половецькую**...; ...голови **половецькія**... *Слово*. Середі землі **Половецької**. *СУМ. III. 285.*

Половці, ім., вл. наз. Давньоукраїнська назва кочових племен, що займали територію причорноморських та приазовських степів у X–XI ст. н. е. Можна припустити, що назва пов'язується з рівнинною місцевістю, яку займали вони. **Поле**, **полівка** — рівнина. То став же брат старший та середульший на **полівку** ізбігати, на степи високі, на великі дороги розхіднії; **полівка** — польова миша; **польовик** — мешканець польових рівнин. *СУМ. III. 284, 290.* А можливо від роду занять кочових племен — мисливство, скотарство. Тобто — ті, що займаються ловами — **польові ловці** або **половці**. А **половці** неготовами дорогами побіго[ї] [я]ша к Дону великому; ...глаголют

С Л О В Н И К - Д О В І Д Н И К

половці... *Слово.* Ой пішло два паничі на **лови**, на **лови**, надибало дві панянці в зеленій діброві; На **ловця** і звір біжить. *СУМ. II. 373.* Всю весну й літо в рейдах кочує (Махно), як **половець**, ніколи не знає сам, де ночуватиме. *СУМ 11. VII. 89.*

Половчин, *ім., заг. наз.* Половець. ...поганий **половчине**... *Слово.* **Половчине** — клич. в., закінчення **-е**. *УП. 74.* Покотом сплять **половчани**. *СУМ 11. VII. 89–90.*

Полозія, *ім. збірн.* Змії. ...**полозію** ползо[ї] [я]ша тільки... *Слово.* **Полоз** — велика змія з родини удавів. *СУМ. III. 286.*

Полонений, *прик.* Невільний, узятий у неволю, захоплений у бою воїн. ...неже **полонен[ом]у** бути. *Слово.* Татарове **полон** женуть: один **полон** з жіночками, другий **полон** з дівочками. *СУМ. III. 287.* ...женуть списками поперед себе, мов отару, гурти вже **полонених** і пов'язаних у стяж троянців і троянок. *СУМ 11. VII. 94.*

Полонити, *дієсл.* Переносно: перейняти, обійняти. Уже, княже, туга ум **полонила**... *Слово.* ...горе забрало мене, цілком **полонило**. *СУМ 11. VII. 94.*

Полоцьк (Полотськ, Полоцко), *ім., вл. наз.* Назва міста в сучасній Білорусі. ...в **Полотські** позвони[ї] [я]ша... *Слово.* ...од Смоленська до **Полоцька**... *ССМ. II. 185.* І его царское величество на **Полоцко** потягнул з войсками... *ЛС. 72.*

Полочани, *ім., заг. наз.* Мешканці м. Полоцька. ...оним грозним **полочаном**... *Слово.* Подібно: **полтавчани**, **сумчани**.

Полудень, *ім. ч.* Середина дня. Третяго дні к **полуднію**... *Слово.* А вже сонце по **полудні**, дівчинине серце нудне. *СУМ. III. 288.*

Полуночі (полунощі, вполуночі, вполночі), *присл.* Опівночі. Скручат теліги [в]полунощі; ...вполночі із Біло-града...; Присну[о] море [в]полунощі...; Кононя вполуночі... *Слово.* Потим гваріт їей зась по **полуночи** о їедней години... *ЕМУР. IV. 91.* **Полуношна** зірка зійшла, а вони ще далеко до села; Стала **полуночна** година наступати, став Алкан баша до галери прибувати. *СУМ. III. 289.* **Полуніч** — північ: ...которий ідеть до Колков ку **полуноски**... *Гр. XIV. 21.*

Полягати, *дієсл.* Лягти. ...а самі **полего[ї]** [я]ша... *Слово.* **Полегої яша** — *заст. ф. перех. мин. ч.* Ввесь день весело прогуляли, і п'яні спати **полягали**. *СУМ. III. 291.*

Поминати, *дієсл.* Згадувати. [С]пом'яшеть, бо реч...; ...[с]пом'янув-ше первую годину... *Слово.* Хто мене **пом'янув**, щоб той не минув;

С Л О В Н И К - Д О В І Д Н И К

Та ж я рано встаю, то і вас **спом'яну**, та я пізно лягаю, то я й вас **споминаю**. *СУМ. III. 296; IV. 184.*

Помовкнути, *дієсл.* Замовкнути. ...галиці **помовко[ї]** **[я]ша...** *Слово.* Усі троє полягали і **помовкли**, мовби поснули. *СУМ. III. 298.*

Помолодіти, *дієсл.* Стати молодшим. ...чи диво... стару **помолодіти...** *Слово.* **Помолодів** і зробився ще кращий, ніж був. *СУМ. III. 299.*

Поморіє, *ім., вл. наз.* Назва місцевості. ...і **Поморію**, і Посулію... *Слово.* **Поморянець** — мешканець **поморя** — прибережної території моря. З литвою б'ються **поморянці**. *СУМ. III. 299.* **Поморіє** — берег морський. *ПБ. 87.*

Помчати, *дієсл.* Швидко поїхати, повезти. ...**помча[ї]** **[я]ша** краснії дівки половецькія... *Слово.* Куди Мар'єчку **помчали**, — тільки слід. *СУМ. III. 301.*

Понижати (понизити), *дієсл.* Схиляти, переносно: применшувати значення. ...уже **понизіть** стязі свої... *Слово.* **Понизив** ясла; Вони рідного тата й неню не **понижали**; **Понижують** високу природу поета до низьких ідеалів своїх. *СУМ. III. 311.*

Поострити, *дієсл.* Погострити. ...і **поострив** сердця свого мужеством...; саблі **ізострені...** *Слово.* **Погострити**=**поострити**. *СУМ. III. 235.* І ворог мій на мене очі **гострить**; **Острий**=гострий. *СУМ. I. 319; III. 72.* **Острість** — швидкість, прудкість; **Остроуміє** — обачність, швидке розуміння. *ПБ. 154.*

Попоїти, *дієсл.* Напоїти, напувати. ...свати **попої[ї]** **[я]ша...** *Слово.* **Напій, напій**, чорнявая, сірії воли. *СУМ. III. 514.* Мотря важко зітхнула... — Хто ж їх **попоїв**, як не він? *СУМ 11. VII. 216.*

Порох, *ім. ч.* Пил, прах. ...[в] **поросі** поля... *Слово.* Вірли крилма землю збили, **порохами** скопотили. *Русалка. 46.* Скоро в'на ся повернула, на **порох** ся розсипала. *ЯГ. I. 84.*

Посвітити, *дієсл.* Повиблискувати. ...своїм златим шеломом **посвічівая...** *Слово.* Треба комусь спиною **посвітити**; Волосом **посвітити**. *СУМ. III. 358.*

Посівати, *дієсл.* Засівати. ...костьми била **посіяна...**; ...не бологом б[и]яхуть **посіані, посіані** костьми... *Слово.* Сіє, **посіває...** стиха промовляє... *СУМ. IV. 360.*

Поскіпати, *дієсл.* Порозколювати на скіпки. ...**поскепані** саблями каленими... *Слово.* Оте соснове полінце **поскіпай** та й розпалиш; Сучкувата дровина — не **поскіпається**. *СУМ. III. 361.*

С Л О В Н И К - Д О В І Д Н И К

Поскочити, дієсл. Пострибати, швидко рушити. Камо Тур **поскочя[в]** **[я]ше...**; ...**поскочи[ї]** по Руській землі...; ...**поскочи[в]** горностаєм... *Слово*. **Поскочила** Ория до дверей. *СУМ. III. 361.*

Послухання (послушання), ім. с. Брання до уваги, зауважування. ...велит **послушати** землі незнаємі... *Слово*. ...бити єму верну і **послушну**...; под єго рукою **послушни**... *Гр. XIV. 118.* Щоб ішли усі до громади на **послухання**, слухати гетьмана Жовковського одповідання; Чи змусиш ти до **послухання** тура?; Ми в добрих людей віку доживемо, будемо їх **послухати**, щоб і їм було добре від нас; А я молода та **послушная**, свого свекорка та послухала. *СУМ. III. 363–364.*

Пособіє, ім. с. Допомога, сприяння. ...ми — не **пособіє**. *Слово*. Хоч плач, хоч пробач — не **пособиться**. *СУМ. III. 365.*

Постелити, дієсл. Настелити, заслати. ...зелену паполому **пост[ели]-ла**... *Слово*. Що будемо **постилати**? — Ой у тебе запацина, а у мене сірячина, то те будем **постилати**; **Послала** баба рядна. *СУМ. III. 370.*

Посуліє (Посулля), ім., вл. наз. Назва місцевості. ...і **Посулію**, і Сурожу... *Слово*. ...не допускаючи, же через **Сулу**, мимо млини ідучи... *ЛРКн. 24.*

Потік, ім. ч. Струмок. ...ізсуши[в] **потоки** й болота... *Слово*. Дійшов до **потічка**, став переходити... *СУМ. III. 378.*

Потом (потім), присл. Наступне. ...а **потом** — молодим піти... *Слово*. Якби той розум поперед, що **потім** назаді знайдеться. *СУМ. II. 378.*

Потоптати, дієсл. Стоптати, знищити. ...**потопта[ї]** **[я]ша** погання полки... *Слово*. **Топчу, топчу** ряс: дай, Боже, **потоптати** і того року діждати. *Номис. 53(331).*

Потрепати, дієсл. Потрясти. ...а злата і сребра ні мало того **потрепати**... *Слово*. Вона стоїть собі та коноплі **потріпує**. *СУМ. III. 382.*

Потятий, прикм. Порубаний, постріляний, посічений, стятий. Луце ж би **потят[ом]у** бити... *Слово*. Уже милую до гробу впускають, а милому головку **стинають**; **Стявся** з паном наш писар; Як панок наш **тяв**, то тур-царя **стяв**. *СУМ. IV. 204, 303.* Мають єй руку **утяти**. *Тимч. II. 447.* ...і там по многих спитках голову **оттяли**, рубаючи разов три... *ЛС. 147.*

Починати, почати, дієсл. Розпочинати. **Почнем** же, братіє...; То **почнут** на [ї]ю птиці бити[сь]... *Слово*. Тоді козаки, як діти, не гаразд **починали**, по дві штуки гармат набирали. *СУМ. III. 392.*

Пояти=піти.

С Л О В Н И К - Д О В І Д Н И К

Правити, *дієсл.* Задавати напрямок. ...Кончак єму слід **править** к Дону... *Слово.* Та що йому не толкуй, а він своє **править**; Буде він знати, де козам роги **правлють**. *СУМ. III. 399.*

Прадідний, **-а**, **-е**, *прикм.* Минулий, приналежний прадідам. ...звонячи в **прадідню** славу. *Слово.* **Прадідний**=**прадідівський**; Славних **прадідів** великих правнуки погані. *СУМ. III. 401.* Она продала Петрашкові Радзиловському свою **діднину** і вотнину. *Яворн. I. 189.*

Прегороджувати (преграждати), *дієсл.* Перегороджувати. ...черленими щити **прегороди[ї] [я]ша...**; **прегради[ї] [я]ша** черленими щити. *Слово.* Не ходи, не ходи, куди я ходжу, я тобі стежечку **перегороджу**; **Прегороджували** степові дороги своїми заставами. *СУМ. III. 114.* **Преграждєніє** — перегорода. *ПБ. 92.* **Пре**=**пере**: І през море **прейшли** вої... *ЕМУР. IV. 25.*

Пред, **преді**, *прийм.* Перед, попереду, раніше. ...та **преді** піс[н]ь поя[а] [я]ше...; ...**пред** полки касожьскими... *Слово.* ...ми слюбили і голдували **пред** нашим господарем кролем. *Гр. XIV. 126.* **Предійдий** — напередпоступаючий. *ПБ. 92.* **Предідучий** — той, що йде попереду. *Жел. 735.* Будеш ти хміль уживати, будеш ти **перед** мене старого по долині Черкені козацьку голову покладати. *СУМ. III. 115.* ...суд мi з ним **пред** Богом... *Гр. XIV. 14.*

Предній, *прикм.* Передній, сучасний. ...п'реднюю славу самі похитим... *Слово.* **Попередній**=**колишній**=**давніший**=**минулий**=**дотеперішній**. *СУМ. 116, 322; РУС. 668.* Не чем не достато чествую от **предних** апостолов; Верх учинил з самого **преднего** сребра. *Тимч. II. 211.*

Прелетіти (прилетіти), *дієсл.* Прилинути простором, перелетіти. Не мислю [лім] ти **прелетіти**... *Слово.* Як би святії дiм **перелетіли**; Будуть пташки **прилітати**, калиноньку їсти, будуть мені приносити од родоньку вісти. *СУМ. III. 125, 424.*

Преторгати, *дієсл.* Переторгати, пересмикувати. ...**преторго[ї]-ста** бо своя борзая комоня. *Слово.* **Торгати**=**торзати**=**торсати** — смикати; Вітер віконниці **торгає** на негоду. *СУМ. IV. 275.*

Припішати, *дієсл.* Притлумити, позбавити сили. Уже соколома[м] крильця **припішали**... *Слово.* Був колись багатир, а тепер **припішав**. *СУМ. III. 432.*

При, *прийм.* Під час, за, у. ...**при** Ол'зі Гориславличі... *Слово.* **При** згоді були люде. *СУМ. III. 405.*

Пригвоздити, *дієсл.* Прицвяхувати. ...нельзя бу[о] **пригвоздити**... *Слово.* Нема де й так повернутися, — куди ти ще ослона **пригвоздиш**; **Пригвоздилась**, як гвоздик. *СУМ. III. 411.*

С Л О В Н И К - Д О В І Д Н И К

Приводити, дієсл. Доставляти шляхом спрямування до місця. ...слава на суд **приведе[а]**... Слово. **Приветте** мі ту пана того...; ...та їдн **пріведь**, та будеме маті дві... ЕМУР. IV. 87, 91.

Приклонятися, дієсл. Прихилитися. ...дерево з тугою к землі **приклонилось**. Слово. До білих ніжок **приклоняється**, дрібними сльозами умивається. СУМ. 420.

Прикривати, дієсл. Накривати. ...своя воя **прикриті**; хотят **прикрити** 4-рі солнца...; ...**прикривають** стязі...; ...[в] пустині силу **прикрила**... Слово. Нічим груди **прикрити**. СУМ. III. 421.

Прилетіти=**прелетіти**.

Приложити, дієсл. Прикласти, покласти. Хощу главу свою **приложити**... Слово. Дай мені смоли, голубчику, **приложити** до боку. СУМ. III. 424. ...к сему моєму листу печать свою **приложил**; ...**приложил** печать свою на сесь наш лист. Гр. XIV. 26.

Приломити, дієсл. Надломити. ...копіє **приломити**... Слово. Вітер віє, гілля **ломить**; **Приломитися** — пристосуватися, набратися досвіду. СУМ. II. 376; III. 424.

Припівка, ім. ж. Приповідка, приповість. ...і первое **припівку** смисленії[м] рече[в]... Слово. **Приповість**=**приповідка**; **Приповість** в школярів: не вкрав, але достав. СУМ. III. 433.

Прискати, дієсл. Пристрибати. ...**прищеши** на вої стрілами...; **Присну[о]** море [в]полунощі... Слово. Розсердила невірною, що аж **прискає**. СУМ. III. 438.

Притоптувати, дієсл. Затоптувати. **Притопта[в]** холми й яруги... Слово. Поховала, загребла, ще й ногою **притоптала**. СУМ. III. 446.

Притрепати, дієсл. Прибити, притлумити, притрясти; переносно: зменшити, умалити, принизити. ...**притрепа[в]** славу діду своєму Всеславу...; ...**притрепан** литовськими мечі. Слово. **Потріпувати** (**притріпувати**) — принижувати, зневажувати, применшувати, побивати: Ввечері, кінчаючи роботу, молотники казали: «Ні, ще на вдову. — Еге, еге, **трепнімо** хоч снопів п'ять». СУМ. IV. 281. Не дуже лишень **потріпуйте** село, коли любите сільську мову. СУМ. III. 302. **Потріпує** сучим сином. СПГ. 170.

Притрепетати, дієсл. Потрясати, наганяти жах. ...**притрепетав** своїми сильними полки... Слово. Обняв мене великий страх і **трепет**; Оден іде **трепотячи**, другий іде тихо. СУМ. IV. 281.

С Л О В Н И К - Д О В І Д Н И К

Прихождати (прихожати), дієсл. Приходити. ...з всіх стран **прихожда[ї] [я]ху...** *Слово.* Як лихоліття було, то **прийшов** чужоземець, татарин...; То козачка-неборачка до його **прихожає**; То до їх дівка-бранка Маруся, попівна богуславка, **прихождає**. *СУМ. III. 450.*

Про, прийм. Вказує на сутність дії. ...**про** малое се великое мовити... *Слово.* Не все ж Біг дарує, **про** що люд міркує. *Номис. 42(71).*

Пробивати, дієсл. Продірявлювати. ...**пробив** еси камення гори... *Слово.* Піп його тоді книжкою як узяв бить — і голову **пробив** йому. *СУМ. III. 456.*

Проливати, дієсл. Розливати. ...кров поганую **пролия[ї]-сте**. *Слово.* Кров не вода, **проливати** шкода. *Номис. 98(1283).*

Простирати, дієсл. Простягати. ...**простре[в]** горячую свою лучю... *Слово.* Руці свої **простираєте**; Почав зараз жучок крильці **простирати...** *СУМ. III. 481–482.*

Просторитися, дієсл. Поширюватися. ...по руській землі **прост'ро[ї] [я]ша ся** половці... *Слово.* **Просторонище=просторонь=простір:** Більше **просторонище** пускай; Він і тебе з тісноти і темниці на **просторонь** без краю колись верне. *СУМ. III. 482.* ... не допускаючи далій **распростиратися** і спустошити України... *ЛС. 156.*

Пряжити, дієсл. Смажити, палити. ...жаждею їм личи **спряже[в]**... *Слово.* **Пряжена** ковбаса; **Пряжене** молоко; Одарка не забарилася розігрити ковбасу, **спрягла** ще яєшню. *СУМ. III. 494; IV. 191.*

Птиця, ім., заг. наз. 1) =птах: О далече заїде[в] сокол, **птиць** б'я к морю; Високо **птиць** збиваєт...; ...хотя **птицю** в буйстві одоліти; ...**птиць** крили приоді[ї]... *Слово.* Не всі старі **птиці** високо літають. *СУМ. III. 497.* 2) =птаство. **Птицтво** — птаство. *ПБ. 103.* ... біди его пасет **птиця** по дубію. *Слово.* **Птиця** всю шовковицю оббила. *Чернігівщина.*

Птиць, ім. ч. Пташок. ...ні **птицю** горазду... *Слово.* **Птічко=пташа;** Маве (мале) **птічко**. *СУМ. III. 497.* **Птичиш** — пташок. *ПБ. 103.*

Птичий, прикм. Пташиний. ...**птич[ий]** убуді[а] свист... *Слово.* Кулик на місті соколином не буде **птичим** господином. *Номис. 85(997).*

Пустиня, ім. ж. Безлюддя, степ. ...[в] **пустині** силу прикрила... *Слово.* ...і Котельню зпалили з живностями, где на **пустині** облегли Шеремета вколо, не даючи оному упокою... *ЛС. 83.* Кругом сама **пустиня**, нема людей, тільки хижий звір. *СУМ. III. 501.*

Путина, ім. ж. Діжка. ....опусто[ї] [я]ша в **путини** желізні... *Слово.* **Путина, путня, путера** — дерев'яна або бляшана посудина (відро,

С Л О В Н И К - Д О В І Д Н И К

діжка), вгорі розширена: Молоко в **путині** жовкне і кисне. *СУМ 11. VIII. 403; СУМ. III. 502.* Садити полоненого в путину означало упокорити його, принизити честь.

Путивль, ім. ч., заг. наз. Сторожове містечко чи місце на околиці міста побіля шляху; сторожова, сторожка. ...стоять стязі в **путивлі**...; Ярославна рано плачет в **путивлі** на забралі...; ...плачеть **путивлю**-городу... *Слово*. ...дамниця і **путниця** зо всіма ужитки... *Гр. XIV. 36.* Сидять рядком по **путивцю**, наче ждуть мене. *СУМ. III. 502.*

Путь, ім. ж. Шлях. ...**путі** їм відомі...; ...тьмою **путь** заступа[о] [я]ше...; Заступив королеві **путь**...; **путь** п'рериск[ув]а[в] [я]ше; ...**путь** к ріці кажут... *Слово*. Благослови, тату, в Божу **путь** пойти. *СУМ. III. 502.*

Пущати, дієсл. Пускати. ...**пуща[в] [я]шет**ь десять соколов...; на стадо лебедій **пуща[в] [я]ше**... *Слово*. **Пущав яшет**ь (**пущав яше**), заст. ф. *перех. ч. пущати*. ...**пущай**, шчо ти робиш...; ...**припущалося** воротило, **припущалося** **припущальником**...; ...не **пущаємо** його в школу... *ГУМ. 244, 297–298.*

П'ятка, ім., ж. 1) =п'ятниця як день тижня: З-заранія в **п'ятку**... *Слово*. Десят дній **п'яткових** постил. *Тимч. II. 262.* Сім **п'ятниць** на тиждень. *Номис. 153(2711).* 2) =матриця як п'ятисутність: чарунка (чашечка) матки у бджолиних сотах або маточник: Бджоли у **п'ятку** назілки кидають. *СУМ. III. 506.*

Радий, -а, -е, *прикм.* Піднесений, веселий. Страни — **раді**. *Слово*. Всі вороги **раді** з того, що нема чумака мого. *СУМ. IV. 2.*

Рана, ім. ж. Пошкодження. ...кая **рани**...; ...за **рани** Ігореві...; ...кровавия его **рани**... *Слово*. Од милого пана не болить і **рана**. *СУМ. IV. 5.*

Ранений, -а, -е, *прикм.* Пошкоджений. ...**ранені** саблями каленими... *Слово*. Реве, як **ранений** кабан. *СУМ. IV. 5.*

Рано, *присл.* 1) =вдосвіта. ...**рано** пред зорями...; ...заутренюю **рано**...; ...незнаєм **рано**; Ярославна **рано** плачеть...; ...на море **рано**. *Слово*. Ой, дівчино, збуди мене **рано**, так **рано**, щоб ще не світало. *СУМ. IV. 6.* 2) =завчасно. Рано еста начала... *Слово*. Прийшов пізно, аж завізно; прийшов **рано**, так не дано. *СУМ. IV. 6.*

Ратай, ім. ч. Орач. ...рітко ратає ві[м] кикахуть... *Слово*. **Ратай** — орач. *СУМ. IV. 7; ПБ. 107.* Восени, мабуть, весело проходив по цих роздолах **ратай** із ралом, потім сіяч. *СУМ 11. VIII. 453.*

Ратний, *прикм.* Бойовий. ...наповнився **ратного** духа... *Слово*. **Ратуюся** — б'юся, сварюся; **ратний** — мужній, бойовий. *ПБ. 106.* ...і так той город і замок по розказаню его царского величества люде **ратние**

С Л О В Н И К - Д О В І Д Н И К

узяли приступом... *ЛС. 73.* На полі **ратному** бив він ворогів. *СУМ 11. VIII. 403.*

Рать, *ім. ж.* Битва, бій. ...було в ті **раті** і в ті полки. *Слово. Рать* — військо, боротьба, подвиг, битва. *ПБ. 106.* ...тогда всі люди, вся **рать** на біг привернулися. *Гр. XIV. 113.* Коли на Дніпрі чи в степу з'являвся ворог, водили (старійшини) людей на **рать**. *СУМ 11. VIII. 455.*

Ревуга (ревуха), *ім. ч.* Крикун, рева. ...і з **ревуги**, і з [г]ольбери. *Слово. Рева=ревун=ревунець:* Он **рева** яблука розсипала; **Ревунці** ревуть; ...і Дніпро і кручі було видно, було чути, яку **реве ревучий**. *СУМ. IV. 9–10. Ревуха* — крикун. *Даль. IV. 89.* Недарма її змалку дражили **ревухою**. *СУМ 11. VIII. 476.*

Редедя, *ім., вл. наз., перс.* Можливо, від **Радіуддін** — обранець віри. *Имя. 180.* ...і[й] же заріза[в] **Редедю**... *Слово. Редедю* — зн. в. одн., м'яка гр., має закінч. -ю. *УП. 107.*

Резана (різана), *ім. ж.* Назва монети. ...а кощеї по **резані**. *Слово. Різана* — дрібна монета в колишній Русі, що дорівнювала близько 1/50 гривні та 1/2 ногати. *Словарь. У. 33. Різень* — кусень. *ГГ. 163. Різанка* — домашня локшина: Йак понесут на родове, то несе каждая кума горнец **різанок** і горнец каші з маслом... *ЕМУР. IV. 81.*

Ректи, *дієсл.* Говорити, казати. І **рече[т]** ему буй-тур-Всеволод...; **Реко[і]-ста** бо брат брату...; ...одіва[є]хте мя, — **рече[т]**...; І **[в]р'ко[і] [я]ша** бояре князю...; **Рек** боян і година Святославля...; ...тей **[з]рек**...; смисленії[м] **рече[в]**...; Полечю, — **рече[т]**...; ...**рече[а]** ріка Стугна... *Слово. Добре речеш*, тільки в громаду не беруть. *СУМ. IV. 11.* Ой іде козак, козак, в віконце пукає: «Небого-вдово, **рік** би 'м ти слово!» *ЯГ. I. 91.*

Ржати, *дієсл.* Подавати кінські звуки. Комоні **ржуть** за Сулою... *Слово. Коники ржали*, його везучи. *СУМ. IV. 14.*

Рикати, *дієсл.* Ревіти. ...**рикают**, аки тури... *Слово. Рикає* віл; Теля **рикає**, а корова десь пішла. *СУМ. IV. 16.*

Римів, *ім., вл. наз.* Назва міста. ...сі у **Рим[ові]** кричат... *Слово. Римів* — м. на р. Сулі, лівій притоці Дніпра. *ЕСЛГНПР 115.* Назва, імовірно, походить від імені **Яромир**, скорочені варіанти: **Ярим, Ярема, Яромко, Ромко, Римко.**

Рискати (ристати), *дієсл.* Блукати, гасати, ганяти. ...**рища** в тропу Трояню...; ...**нарищу[ю]ще** на Руськую землю...; ...в ніч вовком **риска[в] [я]ше**. Із Києва **дориск[ув]а[в] [я]ше** до кур...; ...вовком путь **п'рериск[ув]а[в] [я]ше**. *Слово. Рища, нарищуще, дієприсл.*

С Л О В Н И К - Д О В І Д Н И К

Рискає — блукає; **Порискати** — побігати. *БН. 313. Ристаніє* — вибігання, гарцування; **ристаю, рищу** — вискакуючи бігаю або біжу. *ПБ. 109. За користю біжи ристю. СУМ. IV. 18.*

Ріг, *ім. ч.* Конусовидна посудина або кістяна кінцівка на голові ссавця. ...в плам'янім **розі**... *Слово. Там ходить баран з великими рогами. СУМ. IV. 20.*

Рідко (рітко), *присл.* Нечасто, негусто. ...**рітко** ратає ві[м]... *Слово. Є в кого де там дак рітко, хіба то яблука, як там дисятеро на яблуні... ГУМ. 189. Посіяв я пшениченьку рідко. СУМ. IV. 20.*

Ріка, *ім. ж.* Річка. ...на **ріці** на Каялі...; ...взмути[в] **ріки** і озери...; ...в Каялі **ріці**...; Овлур свисну[в] за **рікою**...; ...рече[а] **ріка** Стugna... *Слово. ...і поля вся, што суть по ріці той... Гр. XIV. 59.*

Рітко=рідко.

Річ (реч), *ім. ж. 1)* =справа. [С]пом'яшеть, бо **реч**, первих времен усобиці. *Слово. Не в тім річ, що в хаті піч: то біда, як нема; Не війтова дочка, та до речі говорить. СУМ. IV. 24. Річ бо в тому, що я не маю грошей. Київ. Красна то реч, альи ны на длуго... ЕМУР. IV. 150. 2)* =мова. ...свою **річ** говоряхуть... *Слово. Про вовка річ, а вовк навстріч. Номис. 272(5769).*

Розвіяти (развіяти), *дієсл.* Розпорошити. ...по ковилію **развія[в]**. *Слово. Шкода, шкода білого цвіту, що розвіяв вітер по всьому світу. СУМ. IV. 35.*

Розливатися (разливатися), *дієсл.* Розпросторюватись. Тоска **разлі-ся**... *Слово. Ви, дрібнії сльози, ви розливайтесь. СУМ. IV. 48.*

Розлучати (разлучати), *дієсл.* Розділяти. Ту[т] ся брата **разлучи[ї]-ста**... *Слово. Разлучиї-ста — дієсл. пас., дійсного способу, док. двоїни. Подібний словотвір і нині побутує в окремих українських говорах: ...і тудя опшити можи-сти так, де бачили-сти... ГУМ. 241. Лучче було не любитися, ніж тепера розлучиться. СУМ. IV. 49.*

Розкропити (разкропити), *дієсл.* Розбризкати. ...Волгу весли **раз-кропити**... *Слово. Кропи нас, мати, свяченою водою. СУМ. 311.*

Розтікатися (растікатися), *дієсл.* Розпливатися, розходитися, розбігатися, розпросторюватися ...то **разтіка[в] [я]шет ся** мислію по древу... *Слово. Розтікав яшет ся, заст. ф. перех. ч. розтікатися. Біжать згонити овець, що розтеклися по всій царині. СУМ. IV. 79.*

Розуміти (разуміти), *дієсл.* Усвідомлювати. ...велить князю **разуміти**... *Слово. Так мені сталося, наче я дитина мала: не розумію, не знаю, не пам'ятаю. СУМ. IV. 60.*

С Л О В Н И К - Д О В І Д Н И К

Розпускати, дієсл. Розпросторювати. Р[око]ці[ть], лебеді, **розпущені!**
Слово. Ой ти, дубе кучерявий, нащо гілля **розпускаєш**. СУМ. IV. 77.

Розсошуватись (разсушуватись), дієсл. Розгалужуватись. ...**разсушясь** стрілами по полю... Слово. **Розсихатися** — розгалужуватись, розсипатися: Цебер **розсохся** і розсипався; **Розсоха** — розгалуження; **Розсохання** має хвіст **розсохатий**; **Розсохуватий** дуб; **Розсохач** — олень. СУМ. IV. 57–58. **Розсушуватись** — розпросторюватись по суші. Да ластівочка да купалася да на бережечку да **сушилася**. СУМ. IV. 234.

Розстрілювати (разстрілювати), дієсл. Застрелювати. ...соколича **ра[з]стріляві[м]**... Слово. А возьми́ть лук, **розстріляйте** груди́ мою. Чуб. V. 249. Вчора в трибуналі Івашка **розстріляли**. СУМ 11. VIII. 818.

Розтрена (разтрена), дієсл. Роздрібнена, широко розгалужена, розпорошена, розтринькана. ...**разтрена** к устю. Слово. **Розтринькувати** — марнувати, тратити на дрібниці: Він узяв щось карбованців із п'ятнадцять; всі ж і **розтринькав**; **Трина** — потеруха, труха, подрібнена солома чи сіно: Чому вітер несе **трину**? бо вона дрібненька; **Тринити** — перетворювати в труху, роздрібнювати. СУМ. IV. 80–81, 283.

Розшибати (разшибати), дієсл. Розкидати, розбивати. ...**разшибе[в]** славу Ярославу... Слово. Постой же: **розшибатимешся** у москалах скільки хоча; Останні слова гострим ножом **шибонули** в саме серце Чіпці. СУМ. IV. 62, 494.

Розь, присл. Нарізно. Но **розь** іно ся їм хоботи пашут... Слово. ...тогда кроль господарь послал мне абих межи ними **розь** їха(л) і уграничил промежи тими сели... ССМ. II. 300. Ой ви, тучі громовії, **розійдітесь різно**; **Розний=різний**. СУМ. IV. 23, 53. **Роз=раз**. Срезн. III. ч. 1. 160.

Рокотати, дієсл. Гриміти, стверджувати, піднесено звучати. ...они[ї] же самі князем славу **рокота[ї] [я]ху**; Р[око]ці[ть], лебеді, розпущені. Слово. **Рокоцять** — наказ. сп. дієсл. **рокотати**. Грім так і **рокотить**; СУМ. IV. 64. Ой **рокочуть** вітровії і мороз ячить. НД. 73.

Роман, ім., вл. наз.; календ.-христ. **Роман**, нар. вар.: **Ромко**, **Ромашко**. ...красному **Романові** Святославличю; ...буй-**Романе** і Мстиславе. Слово. **Романові** — дав. в. одн., тверд. гр., має закінч. -ові (-у). УП. 108. **Романе** — клич. в.

Ронити, дієсл. Губити. ...Святослав **ізрони[в]** злато слово...; ...а древо не бологом листвіє **зрони[о]**; ...**ізрони[в]** жемчюжну душу... Слово. Дрібні сльози **роню**; Там пава ходила, пір'я **ронила**. СУМ. IV. 65.

С Л О В Н И К - Д О В І Д Н И К

Роса, ім. ж. Конденсат водяних парів. ...труся собою студеную **росу**...
Слово. Поки сонце зійде, **роса** очі виїсть. *Номис. 269(5679)*

Рости, дієсл. Зростати. ...**растя[а] [я]шеть** усобицями... Слово.
Растяа яшеть — заст. ф. перех. ч. **рости**. На ледачій землі і трава не
росте. *Номис. 385(656)*.

Ростислав, ім., вл. наз., слов. **Ростислав**, нар. вар.: **Ростик**, **Славко**.
...князю **Ростиславу**; Плачет ся мати **Ростислав[л]я** по юноші-князі
Ростислав[л]і. Слово.

Рось, ім., вл. наз. Назва річки. По **Р'сі** і по Сулі... Слово. **Рось** — права
притока Дніпра. *СГУ. 475*. На **Рсі** Село те[р]псеев... *ССМ. II. 304*.
...переправил **Рось** реку... *ЛС. 108*.

Рукав, ім. ч. Елемент одягу. ...омочю бебрян **рукав**... Слово. Сніг мов
з **рукава**. *Номис. 67(625)*.

Русичи (русици, русовичи), ім., заг. наз. Етнічна самоназва. ...з вами
русици; ...а хоробрії **русици**...; ...**русичи** великая поля черленими
щити прегороди[ї] [я]ша... Слово. Панну сватають йаж до Галича йаж
до Галича, за **русовича**, за **русовича** гречного пана, пана Василя;
Гей приходе 'д ні[й] сімсот молодців, сімсот молодців самих вибран-
ців, самих вибранців йа **русовичів**. *ЯГ. I. 101–102*.

Руський, -а, -е, прикм. Давньоукраїнський. ...поскочи[ї] по **Руській**
землі...; ...**руськия** полки о[д]ступи[ї] [я]ша...; ...посіяні костьми
руських синів. Слово. ...король Полській, Литовській і **Рускій**... *Гр. XIV. 101*.

Ручай (ручій), ім. ч. Струмок. ...чужі **руч'ї** і струги... Слово. Приблудив-
ся до гаю, дрібненького **ручаю** і став коня напувати. *СУМ. IV. 90*.

Рюрик, ім., вл. наз. Можливо скандинавське. А можливо від Георгій–Гю-
рик–Рюрик. Ти, буй-**Рюриче** і Давиде! Слово. **Рура** — труба. *ГГ. 166*.

Рядити, дієсл. Порядкувати, давати лад. Суди **рядя** до Дуная; ...князем
гради **рядя[в] [я]ше**. Слово. Хіба він староста, що **рядить** у селі.
СУМ. IV. 92.

Сабля, ім. ж. Шабля. ...**саблі** ізострені...; ...**саблям** потручяти...; **сабля-**
ми каленими...; ...гримлют **саблі**... Слово. Береженого і Бог береже,
а козака **шабля** стереже. *СУМ. IV. 481*. **Сабельник** — півники боло-
тяні, які мають шаблевидне листя. *БН. 320*.

Салтан, ім. ч. Султан. ...стріляєши... **салтани** за землями. Слово. На
такій подушці не погребував би виспатись і сам **салтан** турецький.
СУМ. IV. 98.

С Л О В Н И К - Д О В І Д Н И К

Сам, займ. Наодинці. ...а **сам** в ніч вовком риска[в] [я]ше...; ...**самі** скачуть...; ...а **самі** на себе...; А **сама** [і]ю опусто[ї] [я]ша... *Слово.* Біг дає, як **сам** знає. *СУМ. IV. 98.*

Свати, ім. ч. Батьки наречених, переносно — вояки-супротивники. ...**свати** попої[ї] [я]ша... *Слово.* Онисько мені **сват**, бо моя сестра за його братом. *СУМ. IV. 104.*

Свист, ім. Витончене звучання. ...птич[ий] убуді[а] **свист**... *Слово.* (Змій) своїм **свистом** за 40 верстов людей побивав. *СУМ. IV. 107.*

Свистіти, дієсл. Подавати тонкий звук. Овлур **свисну[в]** за рікою... *Слово.* Що в першому садочку соловейки **свищать**. *СУМ. IV. 107.*

Свідомий, -а, -е, прикм. Здатний оцінювати вчинки. А мої ті куряні **свідомі** к меті... *Слово.* Як і ви **свідомі**. *СУМ. IV. 107.*

Свій, своя, своє, займ. Не чужий. ...**свої** борзії комоні...; ...**своїм** златим шоломом посвічивая...; ...отца **своєго**...; ...**свою** річ говоряхуть...; **своїх** милих...; ...**своїми** сильними полки...; ...а глави **свої** пі[д]клони[ї] [я]ша...; ...на **своєю**... крильцю... *Слово.* **Своєї** недолі і конем не об'їдеш. *СУМ. IV. 108.*

Світ, ім. ч. Світобуття, світло, переносно — життя, опора, надія. Один брат, один **світ** світлий...; ...ут'рпі[в] сонцю **світ**...; ...тьма **світ** покрила...; соловії... **світ** повідають. *Слово.* Ой без милого соловейка і **світ** не **світає**. *СУМ. IV. 108.* А в суботу, скоро **світ**, войска козацкіє і московські гору опановали... *ЛС. 130.*

Світитися, дієсл. Розсівати світло. Сонце **світиться**... *Слово.* Він **світиться**, як сонце. *СУМ. IV. 109.*

Світлий, -а(я), -е(є), прикм. Чистий, незаплямований. ...один **світ** світлий...; **Світлоє** і **трисвітлоє** Сонце! *Слово.* Да нема цвіту світленького над маківку. *СУМ. IV. 109.* І раненько-ранком при **світлому** сонечку, і пізенько ввечері при зореньках іскристих. *СУМ. 11. IX. 91.*

Святий, -а, -е, прикм. Наділений побожністю. ...ко **святій** Софії, к Києву...; ...у **святия** Софеї...; ...к **святій** Богородиці... *Слово.* Хліб **святий**; У **свату** неділю не сизі орли заклекотали. *СУМ. IV. 111.*

Святополк, ім., вл. наз., слов. Святополок, нар. вар.: Святош, Святко, Полок, Поля. З тоя же Каяли **Святополк**... *Слово.*

Святослав, ім., вл. наз., слов. Святослав, нар. вар.: Святош, Святко, Слава. ...сина **Святославля**...; ...і година **Святославля**...; Оба єсві[м] **Святославличя**...; Ольга **Святьславличя**...; ...**Святослав**

С Л О В Н И К - Д О В І Д Н И К

мутен сон виді[в]...; ...Олегі[в] **Святослав**...; ...**Святославлі** носад... *Слово*. **Святославля** — заст. ф. ім. по батькові або приналежності.

Себі (собі), присв. займ. Собі. ...іщучи **себі** чти...; ...трупіа **себі** діляче...; ...а самі на **себе**...; ...**собі** власті...; ...еси на **себі**...; ...труся **собою** студеную росу... *Слово*. А чо не пойиме, с **себоу** побереме. *ЕМУР*. IV. 64. ...каторіє **себі** голови голили... *ЛС*. 54. Хто за віру умирає, той **собі** царство заробляє. *СУМ*. IV. 163. ...визнаваю сим моїм листом сам на **собі**... *Гр*. XIV. 25.

Седьм (сем), числ. Сім. На **седьмім** віці Трояні[м]... *Слово*. ...святи(х) отець **седми** соборо(в) все(н)ськи(х); ...і буди єму клятва... о(т) святи(х) отець і[ї] же на **семи** соборе(х) бивши(х). *ССМ*. II. 332. **Седмиця** — тиждень. *СУМ*. IV. 112.

Сей, ся(я), се(є), сі(ї), займ. Цей, ця(я), ці(ї). ...**се**го времені...; **сія** полки...; **Се** моє...; ...**се** зло, княже...; **Сі** у Рим[ові] кричат...; ...на небо **си[х]**... *Слово*. Прости, Боже, **сей** раз; **Сеї** ласки я і в жида достану. **Ся** вже пасок тридцять ззіла; **Се** ж наша батьківщина. *СУМ*. IV. 112, 239. За **се** табе йа не раскажу. *ГЧЗ*. 172.

Сердце, ім. с. Серце. ...**сердца** свого мужеством...; Ва[ї]ю храброя **сердца**... *Слово*. Не заболіло его **сердце**... *ЛС*. 114. Радостними привітали его (Хмельницького) **сердцами**. *Тимч*. II. 317. Покидаю тебе, **серденятко** моє; Ти, козаче **сердешний**, який же ти безпечний. *СУМ*. IV. 114–115.

Сидіти, дієсл. Переносно: займати певне місце в духовній і владній ієрархії. Високо **сидиши**... *Слово*. **Сидить** голуб на дубочку, голубка на вишні. *СУМ*. IV. 118.

С'ий (с'и), заст. скороч. ф. прикм. Сутий. 1) =той, котрий був, тепер є, і навіки буде неперобутньо. Наприклад: Бог, *Слово*. ...старими слове **с'и**... *Слово*. Аз єсм **сий**. *ПБ*. 130. А хто лі би посрамотил **сий** хрісовул Господьствами, таковий іма[є]т прїяти велико зло і оргїю от... *Гр*. XIV. 106. 2) =існуючий, наявний, справжній. ...воззни[в] стри[й]ку **с'и**...; ...вежі **с'и** половецькія... *Слово*. Дала коню вівса, сіна, а милому меду, вина, і **сутую** вечероньку. *СУМ*. IV. 232. ...тоты свашки **с'и** так казали... *ГУМ*. 242. Стала она **с'и** на білий камінь. *Костомаров*. 79.

Сила, ім. ж. Потуга. ...[в] пустині **силу** прикрила... *Слово*. Божа воля, Божа й **сила**. *Номис*. 40. (25).

Сильний, -а, -е, прикм. Потужний. ...своїми **сильними** полки...; ...не вижду власті **сильнаго**... *Слово*. Тут є **сильний** лицар. *СУМ*. IV. 120.

С Л О В Н И К - Д О В І Д Н И К

Син, ім. ч. Нащадок чоловічого роду в першому поколінні. ...**син** Всеволож...; Туга і тоска **сину** Глібову; ...удалими **сини** Глібові; ...посіяні костями руських **синів**. *Слово*. **Син** своїй матері до ніг уклонився. *СУМ. IV. 120.*

Синій, прикм. Насичений синьою барвою, глибокий, далекий. ...позрим **синього** Дона; ...на **синім** морі...; А в них трепещуть **синії** мовні!; ...**синєе** вино...; ...[в] **сині[й]** мгли... *Слово*. А моя могила край **синього** моря. *СУМ. IV. 121.*

Синовець, ім. ч. 1) =син; 2) =племінник, син брата. ...О, моя **синовця**... *Слово*. І батько й матінка його... пили, гуляли, веселились за щастя **синовця** свого. *СУМ. IV. 121.*

Сипати, дієсл. Насипати, наповняти, наливати. ...**сипахуть** мі тощими тули поганих тілковин... *Слово*. ...туді сахару **сіпають**... *ГУМ. 59*; Ой п'є козак да горілочку, а шинкарочка **сипле**. *СУМ. IV. 122.*

Сице, присл. Так. А **сицеї** раті — не слишано... *Слово*. **Сице, сицево** — так, таково. *ПБ. 114.* ...там було три метра полотна і так **сисе** кладе... *ГУМ. 319.* Аще **сице** створим, всіх гріх прощени будем. *Срезн. III. ч. 1.361.*

Сідати, дієсл. Застановлюватись для подальшої дії. А **всядем**, братіє... *Слово*. **Сідайте**, щоб старости сідали; Сідати — **сядати**; Коло себе **сядовить**. *СУМ. IV. 125, 239.*

Сідина, ім. ч. Сивина. ...моєї сребреней **сідині**. *Слово*. Зажурилась Хмельницького **сідая** голова. *СУМ. IV. 125.*

Сідлати, дієсл. Осідлувати. ...**Сідлай**, брате, свої борзії комоні, а мої ті готові, **осідлані**... *Слово*. **Сідлай**, хлопче, коня вороного. *СУМ. IV. 125.* Ой під вербою, під похилою там стоять коні да **посідлані**. *Чуб. III. 114.* Гой же, гой же, хлопці мої, **осідлайте** коні свої. *ЯГ. I. 86.*

Сідло, ім. с. Пристрій для їзди на коневі. ...висидів із **сідла** злата... *Слово*. Кінь знає, як му **сідло** долігає. *Номис. 138(2358).*

Сінь (сень), ім. ж. Тінь. ...під **сінію** зелену дереву... *Слово*. **Сінь** — тінь, скинія, намет, помешкання, буда, шопа, **сіни**. *ПБ. 130–131.* Коло **сіней**, коло хати ходить голуб сивий волохатий. *СУМ. IV. 127.* **Сінь** — дашок у вівтарі над престолом. *СУМ 11. IX. 227.* Под **сіньою** дерев. *Даль. IV. 379.*

Сірий, прикм. Сірої масті. ...**сірим** вовком... *Слово*. Дівчинонько, **сіра** утко. *СУМ. IV. 128.*

Січ, ім. ж. Гурт, військове з'єднання; рада, громада, гурт, битва. Були

С Л О В Н И К - Д О В І Д Н И К

вічі[січі] Трояні... *Слово.* **Січ** — поразка, рада. *ПБ.* 131. **Січ** — мати, а Великий луг — батько; Хто любить піч, тому ворог **січ**. *Номис.* 74 (757); 487(11029). На вулиці скрипка грає, мене мати не пускає. Пустити мене, моя мати, та й до **січі** погуляти. *Київ.* Бийтесь, не виляйте, настав тепер то **січі** час. *СУМ.* I. 58.

Сіяти, дієсл. Розпорошувати. ...стріли по землі **сія[в]** **[я]ше**... *Слово.* Тяжко **сіяти**, коли ніщо орати. *Номис.* 109(576).

Сіятися, дієсл. Розпорошуватися. ...**сія[а]** **[я]шет ся** і растя[а] **[я]шеть** усобицями... *Слово.* **Сіа яшеть ся** — *заст. ф. перех. ч.* Кукуруза **сіється**, кукуруза родиться. *СУМ.* IV. 129.

Скакати, дієсл. Стрибати. ...**скача**, славію...; ...самі **скачють**... *Слово.* **Скача**, *заст. ф. дієприсл.* **скакаючи** (скачачи, скачучи). **Скачи**, враже, як пан каже, на те він багатий. *СУМ.* IV. 130.

Сквозі, прийм. Крізь. ...**сквозі** землю Половецькую... *Слово.* ...острий гвоз(д) прошел би **сквозі** его ср(д)це. *ССМ.* II. 348.

Скоротити, дієсл. Зробити коротшим. ...віци чоловіком **скрати[ї]** **[я]ша сь**. *Слово.* Колись він сам прилетить, тугу серцю **скоротить**. *СУМ.* IV. 141. **Краткий** — короткий. *ПБ.* 56.

Скочити, дієсл. Стрибнути, кинутися, поскакати. ...і **скочи[в]** к граду Києву...; ...**скочи[в]** вовком до Нємиги... *Слово.* **Скочу-поскочу** за тими турки, гой як здогоню — під меч положу. **Скоч** куди хоч. *СУМ.* II. 421; IV. 142. Що видячи піхота і тіє в Дніпр **скочили**... *ЛС.* 86. Як скоче, то й на гору **скоче**. *Номис.* 153(2697).

Слава, ім. Хвала, честь, добра пам'ять, величання. ...іщучи собі чти, а князю **слави**...; ...**слава** на суд приведе[а]...; ...поют **славу** Свято-славлю...; ...разшибе[в] **славу** Ярославу...; **Слава** Ігорю Святославличу! *Слово.* Стала **слава** по всім світу, київському заповіту... *Перетик.* 184; Полягла Кішки Самійла голова... **Слава** не вмере, не поляже! *СУМ.* IV. 148.

Слати, дієсл. Посилати. ...а бих не **слала** к нему слез... *Слово.* Листи писати, до милої **слати**. *СУМ.* IV. 149.

Слеза, ім. ж. Сльоза. ...злато слово [з] **слезами** змішено...; ...не слала к нему **слез**... *Слово.* Яром вода **слезить**; Да не лай мене, моя мати, гіркими словами, — обілляся із вечора дрібними **сльозами**. *СУМ.* IV. 149, 154.

Слишати, дієсл. Чути. А сицеї раті — не **слишано**; То[й] же звін **слиша**...; А он в Києві звін **слиша[в]**...; ...Ярославнин глас **слишит**. *Слово.* Що там доброго в уграх **слихати**? Добрі **слишано**, бо юж

С Л О В Н И К - Д О В І Д Н И К

поорано... *Ящур. 413.* ...хто його усхочет видіти, або чтучи його **слишати**. *Гр. XIV. 25.* У нас така пройшла **слишка**, що вона вмерла. *СУМ. IV. 151.*

Слід, *ім. ч.* Відбиток ноги на землі, знаки чийогось руху. ...Кончак йому **слід** править...; ...на **сліді** Ігоревім... *Слово.* У чоботях клише, а босої ноги **слід** пише. *Номис. 93(1182).*

Слово, *ім. с. 1)* =дія, діло. ...старими **слове** с'и...; ...ізрони[в] злато **слово**... *Слово.* Вираз: **слове с'и** — словами сутими (провісними, пророчими, неперебутніми). **Слове**, *заст. ф. ім. оруд. в. мн.* — словами. Прошу тебе, милий, вірними **словами**; Твій брат буде з моїм братом **слово** пити. *СУМ. IV. 152.* Я на сторожі коло їх поставлю **слово**. *СУМ 11. IX. 368.* 2) =оповідь, умова. **Слово** о полку... *Слово.* ...то есва по **слову** оуч[и]нили... *Гр. XIV. 75.*

Смага, *ім. ж.* Пал. ...**смагу** мечючи... *Слово.* Кровава **смага** на губах. *СУМ. IV. 155.* ...та файно **вісмагни** тий то збиримо... *ГУМ. 331.* На устах чорно — **смага** попекла... *СУМ 11. IX. 390.*

Смислений, *-а, -е, прикм.* Кмітливий. ...первое припівку **смисленії[м]** рече[в]... *Слово.* Хвилоненко бил би не **смисленній** вождів, если би чуючи о войсках... *Тимч. II. 335.* ...іж інша звірята розумом і **смыслом** проодимо...; ...іж є(ст) на(д) вшистки **смысли**... *ССМ. II. 363.*

Сморці, *ім. ч.* Сутінки. ...ідуть **сморці** мглами... *Слово.* До самого **смерку** їхав; Увечері, **смерком** уже, вертаються з панщини люде. *СУМ. IV. 156.*

Сніп, *ім. ч.* Зв'язка збіжжя, переносно — людське тіло. На Нємизі **снопи** стелют головами... *Слово.* Да взяв на ратища ворота, так як от **сніп** святкового жита візьмеш. *СУМ. IV. 162.* Лежать трупи, як ті **снопи**, по усім роздоллю. *ПБС. 47.*

Сокіл (сокол), *ім. ч.* Птах із родини яструбових, переносно: князь, воїн, пальці руки. ...десять **соколов**...; ...ні **соколу**, ні кречету...; ...далече заїде[в] **сокол**...; ...уже **соколома[м]** крильця припішали...; ...і полеті[в] **соколом**...; ...**сокіл** к гнізду летит... *Слово.* Зашумів **сокіл** із-за крутих гір. *СУМ. IV. 165.*

Соколич, **сокілець** *ім. ч.* Син сокола, молодий сокіл, переносно — молодий юнак, княжич. ...**соколича** ро[з]стріляєві[м]...; ...**сокольця** опутаєві[м]...; ...ні нама[м] будеть **сокольця**... *Слово.* **Соколич** — син сокола. **Соколик**, **соколець**, **соколко**, **сокілок**, **соколонько**, **сокільчик**, **соколочок** — зменшене від сокіл. *СУМ. IV. 165.* А в мене ж він був один, мій **соколичок**. *СУМ 11. IX. 440.*

С Л О В Н И К - Д О В І Д Н И К

Солнце, слонце, *ім. ж.* Сонце. ...на світлоє **солнце**...; ...хотят прикрити 4-рі **солнца**...; ...ут'рпі[в] **солнцю** світ...; ...світлоє і тресвітлоє **Слонце**. *Слово*. ...на запад **слонца**, — до церкви Божої... *Гр. XIV. 21.* Рано, рано, ранечко, кед виходзі **слунечко**. *ЕМУР. IV. 147.* Того ж року **слонце** барзо мінілось... *ЛС. 69.*

Соловій, славій, *ім. ч.* Птах із родини горобцеподібних. ...**соловію** старого времені...; ...скача, **славію**...; **соловії** веселими, піс[н]ьми... *Слово*. **Соловій, славій** — соловей. *ПБ. 115.* Заспівай, співай, **соловію**, перед віконцем на зіллю. *Щедр. 95.* **Соловей** співає, поки дітей не виведе. *СУМ 11. IX. 444.*

Сон, *ім. ч.* Сновидіння. ...Святослав мутен **сон** виді[в]... *Слово*. Одної ночі приснивсь мені **сон**. *СУМ. IV. 167.*

Сорока, *ім. ж.* Птах із родини вороноподібних. ...**сороки** не троскота[ї] [я]ша... *Слово*. Куди орли літають, туди **сороки** не пускають. *Номис. 87(1032).*

Софія, *ім., вл. наз.* Народна назва Софіївського собору в Києві. ...ко святій **Софії**...; ...у святія **Софеї** в колоколи. *Слово*. ...поехал з Батурина до святой **Софії** до Києва... *ЛС. 141.*

Спати, дієсл. Перебувати у стані сну. Ігор **спит**. *Слово*. Карі очі не **сплять** ночі. *СУМ. IV. 173.*

Спішити, дієсл. Поспішати. ...**вспіша** на брезі синему морю... *Слово*. Хто **спішить**, той людей смішить, а хто тихо ходить, той на ум наводить. *Номис. 265(5581).*

Сплакати, дієсл. Заплакати, заридати. ...**всплака[ї] [я]ша** сь, аркучи... *Слово*. Вона стала, **сплакала**, та й дома ся зостала; **Сплакав** над ними (прощаючись), поблагословив їх. *СУМ. IV. 179.*

Сплескати, дієсл. Заплескати, заляскати, захлюпати. ...**всплескала** лебединими крили... *Слово*. **Заплескала** в долоні; Оглянулась назад себе, в долоні **сплеснула**. *СУМ. I. 81; IV. 179.*

Сповитий=повитий.

Споминати=поминати.

Сребрений (срібрений), **-а, -е**, *прикм.* Срібний. ...**сребрено** стружіє храброму Святъславличу; ...**сребреними** струями; ...на своїх **сребрених** б'резех... *Слово*. Золотий стебель, **срібрений** колос. *СУМ. IV. 193.* ...і єдна кадільница **срібрена**... *ССМ. II. 375.* ...рожною ціною ишли з **срібрними**... *ЛС. 69.*

С Л О В Н И К - Д О В І Д Н И К

Сребро (срібро), *ім. с.* Срібло. ...а злата і **сребра**... *Слово.* ...б-ть коп гро(ш) вісного **срібра** і дав їм всім трьом то **срібро**... *Гр. XIV. 44.*

Среді, середь, (серед), *прийм.* Посеред. ...**среді** землі Половецькуї...; ...**середь** землі Руськуї. *Слово.* ...а от(т)оля к Серету **серед** поля могила... *Гр. XIV. 109.* ...та прости **середь** поля на копаною могилу. *ССМ. II. 376.*

Ставати, дієсл. Набувати певного статусу. ...нині **ста[ї] [я]ша** стязі Рюрикові... *Слово.* **Став** він мені за батька. *СУМ. IV. 194.*

Стадо, *ім. с. 1)* =згряя пташина: ...на **стадо** лебедій... *Слово.* Під хмарами круки **стадами** літали, а бурею битва гриміла. *Пісні. 5.* ...як шарахне в **стадо** гусей, так разом кількоро їх і вб'є. *СУМ. IV. 485.* 2) =стадо худоби: ...[бу]галиці **стади**... ...звірин в **ста[до]** зби[а]... *Слово.* В **стаді** пасуть кобили і коні. *СУМ. IV. 195.*

Старий, стар, -а, -е, прикм. 1) =давній. ...**старими** словес...; ...од **старо**го Владимира...; ...**старо**го времені...; ...**старим** князем. *Слово.* Давній, прадавній. Бог **старий** господар. *СУМ. IV. 197.* 2) =немолодий. ...**стару** помолодіти... *Слово.* Пек його матері, як завелось: і **старе** і мале у боки взялось. *СУМ. IV. 197.*

Створити, дієсл. Вчинити, зробити щось. Се лім **створи[ї]-сте**... *Слово.* Біг мня **створив** дівчиною. *СУМ. IV. 201.*

Стелити, стлати, дієсл. Постеляти, постилати. ...снопи **стелют** головами...; ...**стлавшу** ему зелену траву... *Слово.* Буду я тобі постіль **слати**; Білу постіль **стелила**, сама ся спати ложила. *СУМ. IV. 149, 202.*

Стерегти, дієсл. Оберігати. ...**ст'режаще** его гоголем на воді... *Слово.* Сижу дома та **стережу**, то й ціле. *СУМ. IV. 203.*

Стіл, ім. ч. Престіл. ...отня злата **стола**...; на своїм златокованнім **столі**... *Слово.* Бував на коні й під конем, на **столі** й під **столом**. *СУМ. IV. 206.* ...оже тот истинный Оганесь епискоупь ворменский пришель к намъ, на нашъ столъ... *ССМ. II. 389.*

Стовп (стольп), *ім. ч.* Знак значимості, поважності. ...оба багряная **стовпа**... *Слово.* Удівонько молода, та де в тебе **стовпи**, та де в тебе **стовпи** коня прив'язати. *СУМ. IV. 208.* Пишем вашей милости, ижъ билъ намъ чоломъ поп вавила отъ светого Спаса отъ **Стольпа**... *ССМ. II. 389.*

Стогнати, дієсл. Подавати звуки стогону. ...**сто[г]нущи** ему грозою...; О! **сто[г]нати** Руській землі... *Слово.* Так болить, що якби не вмів **стогнати**, то вмер би. *СУМ. IV. 208.*

С Л О В Н И К - Д О В І Д Н И К

Стояти, дієсл. Перебувати в певному місці у вертикальному положенні. ...**стоять** стязі в путивлі...; **Стоїши** на [о]бороні... *Слово.* Під тією калиною **стоїть** козак з дівчиною. *СУМ. IV. 212.*

Страдати, дієсл. Страждати. ...часто біди **страда[в] [я]ше.** *Слово.* **Страданіє** — терплення, подвижання, ширмерство; **страдалець** — борець, мученик. *ПБ. 121.* Розкажи, моя зоре, про тую Мокрину, як вона у пана злого і за що **страдала.** *СУМ 11. IX. 746.* **Страждала** твоя мати так довго. *СУМ. IV. 212.*

Страна (строна), ім. ж. 1) =бік, сторона. ...і од всіх **стран** руськія полки о[д]ступи[ї] [я]ша... *Слово.* З йидней **страні** горі лелія прекуїта... *ЕМУР. IV. 148.* ...дак в одну **строну** дим із огн'ом пошов та ну радом, а коли другої **строни** так грибом білим... *ГЧЗ. 287.* 2) =край, країна. ...і многі **страни**...; **Страни** — раді. *Слово.* ...каждий ў своєю **страну**... *ЕМУР. IV. 64.* **Страна** — повіт, сторона, країна. *ПБ. 122.*

Стремень (стремін), ім. ч. Стремено. ...вступи[в] Ігор-князь в злат **стремень.** *Слово.* Вдовин синок, вдовиченько, з двора виїжджає, його ненька старенькая за **стремін** хапає; Горе й тому козакові, що все їздить на коневі, із **стремени** ноги не виймає. *СУМ. IV. 214.*

Стрибог, ім., вл. наз. Міфічна істота. Се вітри, **Стрибожі** внуці... *Слово.* **Стрибог** — персонаж української міфології. *ВБ. 130–145.* **Стрибкий,** як живчик. *Номис. 379(8470).*

Стрий (стрик, стрийко), ім. ч. Дядько по батькові, брат батька та чоловік батькової сестри. ...воззни[в] **стри[й]ку** с'и... *Слово.* Аж ось виступив до трону, щоб взяти Лиса в оборону, **стрий** його, Барсук Бабай; Ми приїхали до хати мого **стрийка** на сільським драбинчастім возі... *СУМ 11. IX. 769.*

Стріла, ім. ж. Засіб враження противника з лука. ...ітти дождю **стрілами**...; ...**стріли** по землі сія[в] [я]ше...; ...летят **стріли**...; ...хиновські **стрілки**... *Слово.* Летіла **стріла** уподовж села, убила **стріла** вдовиного сина; Пустимо **стрілку** як грім по небу. *СУМ. IV. 216.*

Стріляти, дієсл. Вражати супротивника зі зброї (стрілами, кулями). ...живими шерешами **стріляти**...; ...**стріляєши** з отня злата стола...; **Стріляй,** господине... *Слово.* Чоловік **стріляє,** а Бог кулі носить. *СУМ. IV. 217.* Не **стріляй** мнѣ, бо йа мам маленьке. *ЕМУР. IV. 54.*

Стружіє, ім. с. Острога (металева дужка з зазубреним або гладеньким коліщам, прикріплене до задника чобота верхівця, якою при потребі підганяють коня). ...сребрено **стружіє** храброму Святьславличу. *Слово.* Звонять коні копитами, а вояки **острогами**; Ой як стисне козак Нечай коня **острогами**, за ним ляхів сорок тисяч з голими

С Л О В Н И К - Д О В І Д Н И К

шаблями. *СУМ. III. 72.* А вин прийшоў клапкаючи, **острошками** черкаючи. *ЕМУР. IV. 64.* В пан-господара **острожений** двір... *Чуб. III. 407.* Сонце кида світлі **стружки**, і щебече дівора. *СУМ 11. IX. 789.* **Острог** пара сребрених. *Тимч. II. 58.*

Струга, *ім. ж.* Потік. ...чужі руч'ї і **струги**... *Слово.* ...і з щезами і **стругами**... *ССМ. II. 395.*

Струя, *ім. ж.* Струмінь. ...Сула не течет сребреними **струями**...; ...чайцями на **струях**...; ...худу **струю** імія... *Слово.* Який в його голос був **струйний**. *СУМ. IV. 219.*

Стugna, *ім., вл. наз.* Назва річки. ...рече[а] ріка **Стugna**... *Слово.* **Стugna** — права притока Дніпра. *СГУ. 535.*

Студений, *-а, -е, прикм.* Холодний. ...трусся собою **студеную** росу... *Слово.* Налетіли гуси з чистого броду, змутили мені **студену** воду. *СУМ. IV. 221.*

Стукати, *дієсл.* Ударяти. Кликну, **стукну** земля... *Слово.* **Стукнули**, грякнули, як грім загремів. *СУМ. IV. 221.*

Ступати, *дієсл.* Ставати ногою. Тогда **вступи[в]** Ігор-князь...; ...**ступаєт** в злат стремень... *Слово.* **Ступай** сміло: куля не візьме. *СУМ. IV. 223.*

Стяг, *ім. ч.* Військове знамено; священний знак (символ) згуртування й ствердження бойових сил. Черлен **стяг**, біла хорюгов...; ...прикривають **стязі**...; [в]падо[ї] [я]ша **стязі** Ігореві...; ...уже понизить **стязі** свої... *Слово.* Усе живе, усе правдиве, усе чесне і до діла гаряче збиратиметься навкруги сього славетного **стягу**; **Стяглись** на ту скотинку у велику силу. *СУМ. IV. 224.* **Стяжаніє** — набуток, маєтність, держава. *ПБ. 124.*

Суд, *ім. ч. 1)* = вирок, присуд: ...слава на **суд** приведе[а]...; ...**суда** Божія не минути. *Слово.* ...Тако же і нині **суд** воздал Пінкові (тії) гаї со землею во віки. *ССМ. II. 400.* 2) = постанова, указ: ...**суди** рядя до Дуная... *Слово.* ...как старосты наши соудя[т] **соуды** и жалобы... *ССМ. II. 398.* **Суд** — декрет, тлумачення декрету. *ПБ. 124.*

Судити, *дієсл.* Чинити суд. Всеслав-князь людем **судя[в]** [я]ше... *Слово.* Люде горді, неправедні, своїм **судом** **судять**. *СУМ. IV. 226.*

Сула, *ім., вл. наз.* Назва річки. По Р'сі і по **Сулі** гради поділи[ї] [я]ша...; Уже бо **Сула** не течет... *Слово.* **Сула** — ліва притока Дніпра. *СГУ. 539.* І тіє войска потягнули поза **Сулою** ку Дніпру... *ЛС. 128.*

Сулиця, *ім. ж.* Різновид метальної зброї, що має наконечник у вигляді тризубця. І половці **сулиці** свої поверго[ї]-ща...; ...і **сулиці** ляцкії... *Слово.* **Сулиця** — з гротом дарда, оціп, кончір. *ПБ. 125.* **Суло** —

С Л О В Н И К - Д О В І Д Н И К

дерев'яний держак залізних вил-трійчат; жердина, якою відштовхують човен від берега. *ГГ. 179. Сулиця* — метальна зброя у вигляді списа. *Жел. 934.*

Сурож, *ім., вл. наз.* Назва міста. ...і **Сурожу**, і Корсуню... *Слово. Сураж (Сурож)* — місто в Криму, нині — Судак. *ЕСЛГНПР. 148.* Як приїдзеш у **Сураж**, то візьме тебе кураж (бо й на харч скудно); В **Суражі** все люде вражі; Як ідеш у **Сураж**, то й бери свій хураж. *Номис. 73(740), 585(13452), 623(740).*

Суть, *ім. ж.* Ява, предмет, передумова, правда. **Суть** бо і ва[ї]ю желізнї папорзі... *Слово. ...і поля вся, што суть по ріці тій... Гр. XIV. 59.*

Сух, *ім. ч.* Суходіл, суша. ...по **суху** живими шересири стріляти. *Слово. ...і два двори, і з митом і по суху і по воді. ССМ. II. 403.* Они неприятелей ойчистих бивали Морем, **сухом**, частокрот пішо і тим конно. *Тимч. II. 380.* Шаблюками, наділками **суходіл** копали, шапками, приполами персть вибирали; Ти, річенько, ти, бистрая, викинь кости на **сушу**. *СУМ. IV. 233.*

Ся, *займ., част.* Себе. Начати же **ся** той пісні...; Ту[т] **ся** копієм приламати, ту[т] **ся** саблям потручати... *Слово. Літа мої молодії, де ви ся поділи. СУМ. IV. 239.*

Тако, *присл.* Так. Не **тако** лі[м] рече[а] ріка Стugna... *Слово. Так=дак=тако.* Та як випустили його в море, **так** він то пурне, то вирине. *СУМ. IV. 243.*

Тамо (тама), *присл.* Там. ...**тамо** лежат погання голови половецькія... *Слово. Там=тама=тамки=тамечки. СУМ. IV. 245–246. Там* ше гусі купайу, мойу мілу волаю... *ЕМУР. IV. 162.*

Тастран (тайстран), *ім. ч.* Торбешник, нетяга, жебрак. ...з могути, і з **та[с]трани**... *Слово. Пустити з тайстров* — пустити з торбою, зробити жебраком. *ГГ. 180.* От вона (лисиця) й пішла, а він її цок да в лобок, да в писану **кайстру**. *СУМ. II. 208.* Налякав мяшок, дак і **кайстри** страшно; **Кастра=кайстра=тайстра. СПГ. 89, 93, 210.** **Торбей** — жебрак. *СУМ. IV. 275.*

Творити, дієсл. Чинити, робити якусь справу. ...піснь **творити**... *Слово. Бог творив; Розкіш творить біль. СУМ. IV. 251.*

Текти (тікти), *дієсл.* 1) =бігти (про воду): ...ріки мутно **текут**...; ...печаль жирна **тече[т]**...; ...Сула не **течет**... *Слово. Тече* річка невеличка, схочу — перескочу. *СУМ. IV. 252.* 2) =розливатися (про славу, думку, слух): ...грози твої по землям **текут**...; ...то **разтік[ав] [я]шет ся** мислю по древу... *Слово.* 3) =бігти (про живі істоти): ...і **потече[в]**

С Л О В Н И К - Д О В І Д Н И К

к луку Донця... *Слово.* ...коли вже там кажут: у другу сторону **текайте**... *ГУМ.* 99. **Тікають** не від калача, а від бича. *СУМ.* IV. 265.

Теліга, *ім. ж.* Підвода, різновид наземного транспорту. Кручат **теліги** [в]полунощі. *Слово.* Мій брат Кундрат на горах, на водах, на желізі, на **телізі**, нарачачій нозі. *Номис.* 660(425).

Темний, **-а**, **-е**, *прикм.* Затінений, глибокий. ...при **темні[м]** березі. *Слово.* **Темна** нічка да й невидная. *СУМ.* IV. 253.

Темно, *присл.* Невидно. **Темно** бо бу[о] в 3-й день... *Слово.* Удосвіта встав я, **темно** ще на дворі. *СУМ.* IV. 254.

Теплий, **-а**, **-е**, *прикм.* Такий, що приємно гріє. Всім **тепло** і красно єси... одівавшу его **теплими** мглами... *Слово.* Тяжко, Катре, умирати в чужій **теплій** хаті; А в дівчини серце, як літнєє сонце: хоч воно й хмарнесеньке, але **теплесеньке**. *СУМ.* IV. 255.

Терем, *ім. ч.* Ошатний будинок. ...в моєм **теремі** златоверсім. *Слово.* Ой там на горі в новім **теремі**, там рано засвічено. *СУМ.* IV. 256.

Ти, *особ. займ. 2-ї ос. одн.* ...**ти**, Ігорю... і **тебі** Тьматороканський бовван; ...зло **ти**, тілу крім голови. *Слово.* **Ти** дав мені мої закони, щоб я несхибно їх держався. *СУМ.* IV. 259.

Тисовий, **-а**, **-е**, *прикм.* Зроблений із дерева породи тис. ...на кровати **тисові[й]**... *Слово.* **Тисові** сінці, яворові східці. *СУМ.* IV. 263. В мене двері **тисовії**, в мене замки сталевії. *Русалка.* 52.

Ті (**тії**), *особ. займ. 3-ї ос. мн.* ...а мої **ті** готові...; **Тії** бо два храбрая Святославлича...; ...в **ті** раті і в **ті** полки; **Тими** тресну[а] земля...; *Слово.* ...то я вам ни доказала за **ті** колопні, що **ті** колопні другі **ті**, що другі **ті** перші брали, а **ті** другі то вже мали сімні... *ГУМ.* 273. Поміж **тими** крутими горами сходила зоря. *УНППК.* 21.

Тік, *ім. ч.* Місце молотби збіжжя, переносно — поле бою... на **тоці** живот кладут... *Слово.* У нас кругом **токи**, скирти, засіки повні. *СУМ.* IV. 265.

Тілковини, *ім. наз. в. мн.* Нащадки, племена. ...тощими тули поганих **тілковин**... *Слово.* **Тіленький** — маленький **тілом**. *СУМ.* IV. 265. ...і Хорвати, і Дуліби, і Тіверці яже суть **толковини** сі всі звахуться Великая Скуф... *Потебня.* 90.

Тіло, *ім. с.* Постава, фізичний образ. ...із храбра **тіла**...; ...віють душу од **тіла**; ...в друзі[м] **тілі**; ...на жестоцім его **тілі**; ...тугою їм **тіли** (у виданні 1800 р. — **тули**) затче[в]. *Слово.* Не тобі вже сиру землю **тулами** стелити, не тобі вже вражу кровцю ратищем точити. *Русалка.* 115. У поганому **тілі** погана душа. *Номис.* 382(8569).

С Л О В Н И К - Д О В І Д Н И К

Тільки, присл. Тільки. ...полозія ползо[ї] [я]ша **тільки**... *Слово*. Що хочеш мені роби, **тільки** не перекидай через тин. *СУМ. IV. 265.*

То, спол. Вказує на супротивну обставину (час, бік). ...**то** розтіка[в] [я]шет ся...; **То** було в ті раті...; ...а **то** моє же. *Слово*. Люде не побачуть, **то** й не засміються. *СУМ. IV. 268.*

Тогда, присл. Тоді (тогді). **Тогда** Ігор взрі[в]...; **Тогда** при Ол'зі... *Слово*. **Тогда** Руси неволя пойти ис татари. *Гр. XIV. 30.* **Тогді** і мусять тут остаться. *СУМ. IV. 271.*

Той (тий, тей), та(-я), те(-є), особ. займ. 3-ї ос. одн. ...начати же ся **той** пісні...; ...**та** преді піс[н]ь поя[а] [я]ше...; **той** бо Олег...; **То[й]** же звін слиша...; 3 **тоя** же Каяли...; ...**тей** [з]рік...; **Тому** в Полотські позвони[ї] [я]ша заутренюю рано... **Того** старого Владимира...; *Слово*. Тоді взяв **тую**, що з нею шлюб брав; Хто дітей не має, **той** горя не знає. *СУМ. IV. 271.* **Тому** істому королеві Володиславові; **Тий** існий Бекбулат наш ворог... *Гр. XIV. 98, 113.*

Тому, спол. Через те, для того, до того. **Тому** віщей боян і первое припівку... *Слово*. Нема що казати, **тому** й мовчить. *Київ*. А ще к **тому** круту гору до Іванька у обору. *ЗЗ. 106.*

Топчак, ім. ч. Недоріка, тупак, тюпа, малорухома людина. ...і з шельвіри, і з **топчаки**... *Слово*. **Топчак** — млин з воловим приводом; **Топчитися** — топтатися: Роздігся і давай бродити по потічку, шукати загублі: **топчився**, **топчився** — не найде; **Тупий**=**тупиця**=**тупець**=**тупак**=**тупіяка**; **Тупкувати**=**тупкати** — топтатися на одному місці: Я **тупкую** коло нього, а він мені й спасибі не скаже. *СУМ. IV. 274–275, 294–295.*

Тоска (туска), ім. ж. Туга, журба, туск. **Тоска** розліяся...; Туга і **тоска** сину Глібову. *Слово*. Не хилляйся, сосно, бо й так мені **тоскно**; Як хліба край, так і в хліві рай; а як ні куска, так і в горниці **туска**. *СУМ. IV. 277, 298.*

Тощий (тощ), прикм. Пустий, порожній. ...сипахуть мі **тощими** тули... *Слово*. **Тощ**, **тощий** — порожній. *ПБ. 133.* **Тще**, **натще** — 1) = марно: Не **натще** зветься той ліс Чичисбеевим. *СУМ. II. 529.* 2) = порожньо: На **тще** серце. *СУМ. IV. 299.*

Трава, ім. ж. Рослинність, потрава. Ничить **трава** жалощами...; ...на кроваві[й] **траві**...; ...в шумі **трава**... *Слово*. На ледачій землі і **трава** не росте. *СУМ. IV. 278.*

Трепетати (трепотати), дієсл. Тремтіти, трепатися. ...**трепещуть** синії мовнії! *Слово*. Легко **трепече** його серце; І кужілка **трепочеться**, мені прясти не хочеться; **Трепатися** (тріпатися) = трястися: На ясені листя ся **трепле**. *СУМ. IV. 281.*

С Л О В Н И К - Д О В І Д Н И К

Тресвітлий, -а, -е, прикм. Трисвітлий, трисвятий. ...**тресвітлоє** Слонце... *Слово.* Оттакої **трисвятої**. *СУМ. IV. 284.*

Третій, числ. Вказує на числовий порядок. **Третьяго** дні... *Слово.* ...жеби тоє до **третього** дня, тоєст до середи... *ЛС. 76.* Два кметі, пан **третій**; **Трета** упала поконець серденька. *СУМ. IV. 281.*

Трещати (тріщати), дієсл. ...**трещат** копія харалужня... *Слово.* Рвонув він раз, — тенета не **тріщать**; На горищі... **тріщало**, неначе дах зривало з хати. *СУМ. IV. 285.*

Три, числ. Вказує на кількісну величину. ...і всі **три** Мстиславичі... *Слово.* Один син — не син, два сини — пів-сини, **три** сини — ото тільки син. *СУМ. IV. 282.*

Тропа, ім. ж. Стежка, шлях, напрямок, слід. ...рища в **тропу** Тросяню... *Слово.* **Тропа** моя по всьому світу. *СУМ. 286.* У **тропі, втропі, присл.** — услід, навздогін: Що видячи жолнірове, мусіли уступовати назад, также і орда, бо много и татар пропало, за которими гетман Хмельницький з войсками ішов **втропі** і, їх прогнавши, в Умані стал. *ЛС. 70.* Ми їхали у **тропі** за тобою повернувся незабаром, а за їм у **тропі** лікар прибіг. *СУМ. IV. 287.*

Троскотати (тріскотати), дієсл. Тріщати, скрекотати. А не сороки **втрескота[ї] [я]ша...**; ...сороки не **трескота[ї] [я]ша...** *Слово.* Малі руки... руки не вирости! — **тріскотала** вона, соваючись на місці. *СУМ 11. X. 276.* Сорока **скрікоче** — гості будуть. *Номис. 517(11793).*

Трость, ім. ж. Тростина, лозина, очеретина. ...поскочи[в] горностаєм к **тростію...** *Слово.* Гіля, гуси, в **тростину**; Клала би вна мости з калинової **трости**; Щоб ти мені з **трости** поставив дом... вистроїв **тростяний** палац. *СУМ. IV. 287.*

Троян, ім., вл. наз., слов. =**Троян** — персон. укр. міф. *КМ. 138–141; календ.-христ. Флоріан; ім., заг. наз.* 1) =**троян** –трійка: Максим подарував Чіпці **троян** добрих коней; 2) =**троян** — різновид таночка: Пустилась **трояна**, приспівуючи; 3) =**троян** — батько трьох близнят; **троянка** — мати трьох близнят; 4) =**троян** — конюшина лучна, одна з найкращих кормових трав. *СУМ. IV. 288.* ...рища втропу **Трояню...**; ...були вічі (січі?) **Трояні**; На сьдмім віці **Трояні**...; ...на землю **Трояню...** *Слово.*

Труба, ім. ж. Сурма. **Труби** трубять в Новіграді...; ...**труби** трубять городеньскіі. *Слово.* Исправ мені три **труби**, да й усі три мідяні. *СУМ. IV. 288.*

С Л О В Н И К - Д О В І Д Н И К

Трубити, дієсл. Сурмити. Труби **трубять** в Новіграді...; ...труби **трубять** городеньській... *Слово*. З голоду в кулак **трубили**; Перед весіллям пси **труб'ят**, а кури сумують. *СУМ. IV. 288.*

Труд=трут.

Трудний, прикм. Пригнічений, гнітючий, сумний, стомлений. ...**трудних** повістий... *Слово*. Пані, серце, се мої **трудні** гроші... я позбувся жінки своєї; Серце моє **трудне**! Чого ти бажаєш, що в тебе болять? *СУМ. IV. 289.*

Труп (трупій), ім. ч. Мертве тіло. ...**трупіа** собі діляче... *Слово*. **Труп'я** головка; Щоб **трупом** став до вечора, коли неправду кажу. *СУМ. IV. 289.*

Трусити, дієсл. Розтрушувати, трясти. ...**труся** собою студену росу... *Слово*. У п'ятницю не можна сажу **трусити**. *СУМ. IV. 290.*

Трут (трута, трутина), ім. ч. Отрута, трута, трутина, трутівка, трутизна. ...синее вино з **трутом** змішено... *Слово*. Треба **трути** роздобути; Ой ти, дівчино, смійся, не смійся, та либонь же я в тебе **трутини** наївся; Чи ти мене вчарувала, чи **трутівки** дала. *СУМ. IV. 290. Трутизна=отрута. ЛС. 187.*

Тручати, дієсл. Штовхати, вдаряти. ...ту[т] ся саблям **потручяти**... *Слово*. Не **тручай**, а то впаде; Плигали, дрочилиось, **тручались**. *СУМ. IV. 291.*

Треснути, дієсл. Тряснути, трусонути. ...уже **тресну[а]** нужда на волю...; Тими **тресну[а]** земля... *Слово*. **Потрясаю** — позбавляю влади, низлагаю. *ПБ. 90. Потрясти — піднести, понести: І **потрясла** (в танці), аж вітер віє. *СУМ. III. 382.* От чоловік **струснув** груші, жінка позбирала; З самого світу у нас **трусанина** настала, приїхав миротвий, дак і мого чоловіка забрато; Не диво багатим скарбом **трясти**; З батога **тряснув**. *СУМ. IV. 220; 390, 392.* Плач **стряснув** товпою; Оступися, злидню! (штурхає хлопця і заходить в хату, **тряснувши** дверима). *СУМ 11. X. 305. Тресна і тресновиця — ланцюг плетений або фалди; **тресноватий** — фалдистий. *ПБ. 133.***

Туга, ім. ж. Журба, смуток. ...**тугою** взі[й]до[а] [я]ша по Руській землі...; ...з **тугою** к землі приклонило[сь]; ...**туга** ум полонила...; ...**тугою** їм тіли затче[в]. *Слово*. Стала к їх серцям велика **туга** налягати. *СУМ. IV. 292.*

Тект (тук, тукт), ім. ч. Стук. ...дятлове **тектom** путь к ріці кажут... *Слово*. Дятел **тукає** в дерево; Прийшов же я під віконце — **тук, тук!** *СУМ. IV. 293.*

С Л О В Н И К - Д О В І Д Н И К

Тул, ім. ч. Сагайдак; шкіряний чохол для стріл. ...**тули** о[д]творені...; ...тощими **тули** поганих тілковин... *Слово.* **Тулун** — цільна шкіра кози, що використовувалась як мішок для борошна або солі; **утуляти** — вміщувати; **Утулив** Бог душу, як у пень; Така мала хата, що вся сем'я насилу **втулилася**; **тулуб** (**тулубець**) — зовнішня оболонка; ... тільки душа вилітає, а **тулуб** їх застається; Кавун щось вигризло, тільки **тулубець** остався. *СУМ. IV. 293–294, 367.*

Тур, ім. ч., заг. наз. Бик дикої породи, первісний. Яр-**туре**-Всеволоде!; ...рикають, аки **тури**... *Слово.* Тут «Яр-туре» виступає в ролі епітета. **Туре** — кличний відмінок. *УП. 74.* Грім такий, що хоч **тури** гони, так не почують. *Номис. 65(562).*

Ту (**тут**, **тута**), присл. **Ту[т]** ся копієм приламати... *Слово.* А його **ту** не було; ...а **тут** як ворони; Зачекай **тута**. *СУМ. IV. 292, 298.* **Ту** ся стало по-іншому. *Київ.*

Тутніти (**дудніти**), дієсл. Гріміти, двигтіти, гудіти. Земля **тутнет**... *Слово.* **Тутно** — грім, перун. *ПБ. 134.* Доков була у мамочки дівкою, то греміла, то **дудніла** земля піді мною. *СУМ. I. 453.* Так ї гостінцу грайут, аж чорна зем **дудніт**; **Задуднйлі** горі, загучельі льісі... *ЕМУР. IV. 69, 152.*

Туча, ім. ж. 1) =бурхлива злива з вітром і громом; 2) =темна грозова хмара; 3) =град. ...чорния **тучя** з моря ідут... *Слово.* Гряду-**тучі** увійшов, а злих рук не увійшов. *СУМ. IV. 298.* **Туча** вібила кукурудзи, лиш самі лишилися шпитаки. *ГГ. 190.*

Тьма, ім. ж. Пітьма. ...**тьмою** вся своя воя прикриті; ...**тьмою** ся поволоко[ї]-ста...; ...**тьма** світ покрила... *Слово.* Одсунув віконце — у **тьмі** щось мріло. *СУМ. IV. 299.*

Тьмуторокань, ім., вл. наз. Назва міста. ...і тобі, **Тьмутороканський** бовван; ...в граді **Тьмуторокані**; ...града **Тьмутороканя**...; ...до кур — **Тьмутороканя**... *Слово.* **Тьмуторокань** — місто на Таманському півострові. Нині — Тамань. Можна припустити, що назва асоціювалась із словами «**тьма**» — темрява і «**торок**» — край, кромка. Отже — **крайня темінь** або провінція.

Тяжко, присл. Важко. **Тяжко** ти, голово... *Слово.* **Тяжко** нести, а жаль покидати. *СУМ. IV. 302.*

У, прийм. Біля, в. ...**у** Курська напереді...; ...луци **у** них напружені... ...**у** Дону великаго. *Слово.* ...**у** Перемиської волості село Добаневичи... *Гр. XIV. 12.*

С Л О В Н И К - Д О В І Д Н И К

Убудити, дієсл. Стривожити, збурити, пробудити. ...птич[ий] **убуді[а]** свист...; ...**убуді[а]** жирня времена; ...говір галич[ий] **убуди[всь]**; ...уже лжу **убуді[ї]**... Слово. **Будитися** — пробуджуватись, прокидатися: Ой пив же я та й напився, пішов спати, не **будився**; **Убудити** — розбудити: Нерано дочку **розбудила**; Встаньте, браття, та **розбудітеся**. СУМ. I. 106; IV. 33, 308.

Угорський, -а, -е, прикм. Такий, що пов'язаний з угорцями (уграми). ...между **угорськими** іноходьці...; ...підпер гори **угорськії**... Слово. Король **угорський** кінця XII ст., що син його панував років зо два в Червоній Русі... Номис. 514(11699).

Удалий, -а, -е, прикм. Уданий, удатний. ...**удалими** сини Глібові... Слово. **Удалий=уданий**; І до діла, і до рала, і до хлопців **удала**; Коровай наш **вдавсь**; Видно, яка **удаль**; На все **вдатні** до любощів, до пісень. СУМ. IV. 317–318.

Уєдіє, ім. с. Уїддя, уїдище. ...полетіти на **уєдіє**. Слово. На море зве гультяїв сатана, мов вороння на **в'їдище** — війна. СУМ. IV. 326.

Уже, присл. Вже. **Уже** бо біди его...; **Уже** бо, братіє...; **Уже** нам своїх милих лад... Слово. Іди зіма до Бучина, бо **вже** ти нам докучила. Номис. 67(622).

Ужина, ім. ж. 1) =полудник; **Ужина** — полудник. Срезн. III. ч. 2. 166. **Ужина** — полудник. СХРС. 613. ...завтроку, і обіду, і **ужині**... Слово. Буде йому на снідання, і на обідання і на полуднання. СУМ. III. 289. 2) =кількісна величина, що означає: здобуток, підсумок, частину, половинку: Високий татарин, здоровий, як бик, витріщив очі й поводив ними навколо, немов збирав по обличчях **ужинок** гніву. СУМ 11. X. 402. **Ужин**, **ужинок** — відрізок, частина (дня, урожаю, трапези). Жел. 1005. **Ужинок** — кількість нажатого на ниві хліба. СУМ. IV. 322.

Узороччє, ім. с., збірн. Оздоблення, мистецькі витвори. ...всякими **узороч'ї** половецькими. Слово. Сахнівські... пісні та **узори** вишивки... заглиблені в дохристиянську світоглядну течію. Перетик. 12.

Ум, ім. ч. Природна здатність людини до аналізу та оцінки ситуацій на основі знання. ...і[й] же істягну[в] **ум**...; ...туга **ум** полонила... Слово. Така вона стала якась — не при **умі**. СУМ. IV. 336.

Унивати, дієсл. Занепадати, нишкнути. **Уни[ї] [я]ша** бо градам забрали...; **Уни[ї] [я]ша** цвіти жалобою... Слово. **Униваю** — нидію, знидіваю, серце трачу, лінюся, слабію умислом. ПБ. 139.

С Л О В Н И К - Д О В І Д Н И К

Унимли, дієсл. Принишкли, занепали. **Уни[м]ли** голоси... *Слово*. **Унімать** (унять, уйму, уймеш) — заспокоювати, угамовувати: Насилу **ун'ала** дит'а. *СПГ. 220*. **Унимливий** — принишклий, погамований, нерішучий. *СУМ. IV. 341*. ...жеби тую свояволю **унимали**, а тих бунтовщиків **унимали**... *ЛС. 146*.

Усипати, дієсл. Засинати, заспокоюватися, переносно — упокорюватися. ...щекот слав'їй **успе[в]**...; ...**успив** отец їх Святослав... *Слово*. Мати сина колихала, дні і ночі не **всипала**; Воно як **успиться**, так довго спатиме. *СУМ. IV. 355*.

Усобиця, ім. ж. Суперечка, чвара. ...первих времен **усобиці**...; ...і растя[а] [я]шет **усобицями**...; **Усобица** князем... *Слово*. Криваві **всобиці** гамуеш; Не ви прокляті, а гетьмани, **усобники**, ляхи погані. *СУМ. IV. 357*.

Усте (устя), ім. с. Гирло. ...розтрен[н]а к **устю**. *Слово*. ...і єдну пасіку на **усті** Татарки, і млин на **усті** Жежі... *ССМ. II. 488*. **Устя**=гирло. *СУМ. IV. 360*.

Утерпнути (отерпнути), дієсл. Затерпнути, замерти. ...**ут'рпі[в]** солнцю світ... *Слово*. **Отерп** і сам, не стало мови. *СУМ. III. 75*.

Утирати, дієсл. Витирати. ...**утру** князю кровавия его рани... *Слово*. **Утри** мої смажені уста, а сахарні і сам **утру**. *Номис. 136(2315)*.

Утро (ютро), ім. с. Ранок. ...по вся **утра** уші заклада[в] [я]ше...; ...**утро[м]** же... *Слово*. Не почула рідна ненька, до **ютрені** йдучи. *СУМ. IV. 532*. **Утро**, **утріє** — завтра, поранок; **утрній**, **заутрній** — поранішній (час). *ПБ. 142*. ...**йутре** рано на осім годзін най го дайу роштрельца... *ЕМУР. III. 187*.

Уші, ім. с. Вуха. ...**уші** заклада[в] [я]ше... *Слово*. Так і дзвеніла в мене в **ушу** пісня. *СУМ. IV. 368*.

Харалуг, ім. ч. Гарт вогнем, переносно — битва. ...ваю храбрая сердца в жестоцем **харалузі** скована... *Слово*.

Харалужний, -а, -е, *прикм.* Крицевий, очищений лугом. ...гримлеш [с]и об шеломи мечі **харалужними**; ...і **харалужними** мечі... *Слово*. **Харити** — чистити. Всі птиці **харили** кирничку, та й кані казали. *СУМ. IV. 387*. **Луг** — розчин для очищення металів. **Лужним** розчином відбілювали також домоткане полотно. У понеділок не можна **лугу** спускати. *СУМ. II. 379*. Отже, **харалужний** — це такий, що випалений у вогні і очищений **лужним** розчином.

С Л О В Н И К - Д О В І Д Н И К

Хвала, ім. ж. Похвала, слава. Уже знесе[а] ся хула на **хвалу**. *Слово.* **Хваленіє** — славлення. *ПБ. 143.* **Хвалу** за хвіст тягти; Парубок так радіє та Бога **хвалить**, та панові дякує; **Хвалу** Богові оддав. *СУМ. IV. 389.*

Хинова, ім., збірн. Збірна назва племен. ...і великое буйство пода[ї]-[є]сть **хинові**; ...**Хинова**, Литва, Ятвязі, Деремела. *Слово.* **Хинова** — імовірно, назва східних племен. Можливо, фіно-угорських. **Хинівка** — річка в Житомирській області; **Хинель** — річка і село в колишній Чернігівській губернії. *СГУ. 589.*

Хинівський (хиновський), -а, -е, прикм. Приналежний хинові. ...**хиновськія** стрілки... *Слово.*

Хитити, дієсл. ...предною славу самі **похитим**...; ...собі власті **разхити[ї]-сте**. *Слово.* **Похитити** — приховати, затаїти, привласнити: Він дав мені п'ять карбованців, щоб не виказував на його: **похити** мене, каже. Так я не взяв грошей і сказав, що не **похитю**. *СУМ. III. 386.* **Хитити** — ловити: Йакг же йа мам препілечку **хїтьац**? *ЕМУР. IV. 154.*

Хитрий, -а, -е, прикм. Ні **хитру** ні горазду... *Слово.* Мужик **хитрий**, як лисиця. *Номис. 96(1252).*

Хобот, ім. ч. Бунчуки. ...їм **хоботи** пашут... *Слово.* **Хобот** — чуб, переносно: бунчук як знак військової доблесті; древко з металевим яблуком на кінці, під яким закріплювався у вигляді чуба кінський хвіст; Джаворонок ма[є]т на голові **хоботик**. *СУМ. I. 111; IV. 406.*

Ходина (ходник), ім. ч. Клопотальник, посередник. Рек боян і **ходина** Святославля... *Слово.* Крест на раменах ваших носили, як Богу посвяченні **ходники**. *Тимч. II. 262.* Та мені сьогодні **ходини**: треба грошей шукати; Кому родини, а мені **ходини**; **Ходак=ходжай=ходатай**. *СУМ. IV. 407.* **Ходатай** — посередник. **Ходатай** єсть двоякий: з одного боку спокутування, а з другого — спричинення; **Ходотаю** — поєдную, спричиняюся. *ПБ. 143–144.*

Холм, ім. ч. Притопта[в] **холми** й яруги... *Слово.* **Холм** — пагорок. *ПБ. 144.*

Хорс, ім., вл. наз. Міфічна істота. ...великому **Хорсові**... *Слово.* **Хорс** — персонаж української міфології, вособлює стихію нічного сонця. *КМ. 73–79; ВБ. 146–155.* Що по тому **хоростві**, як не вміє жати. *СУМ. IV. 410.*

Хорюгов (хоругов, хорогва, корогов, корогва), ім. ж. Знамено. Черлен стяг, біла **хорюгов**... *Слово.* І на **корогов** до церкви двісті подарую; убив хорунжого і **корогов** його приніс до гетьмана; Біля червоної **корогви** казились п'яненькі молодиці. *СУМ. II. 3; IV. 411.*

С Л О В Н И К - Д О В І Д Н И К

Хотінь (хотій), *ім. с. мн.* Бажань. ...Ярославля, Ольгова коганя **хоті[нь]**... *Слово.* Хотіння — бажання. *СУМ.* IV. 411. Язик у роті, мели що **хоті**. *Номис.* 569(12988). Хотіння — воля, хоть. *ПБ.* 144.

Хотіти, *дієсл.* Бажати, прагнути, воліти. ...а ще кому **хот[ів]** **яше**...; **Хощу** бо, — рече...; **хотят** прикрити 4-рі соннца...; ...**хотя** птицю в буйстві одоліти. *Слово.* Хотів **яше**, *заст. ф. перех. мин. ч.* **хотіти**. Волно Богу що **хотіти**, то чинити; Не **хотячи** штовхнув його. *СУМ.* IV. 411. ...**хотечи** душу спасти...; ...и **хотяче** по нем... *Гр.* XIV. 21, 123. Йа вам **хощу** шос сказати... *ГУМ.* 431.

Хоть (охота), *ім. ж. 1)* =бажання, задоволення, пристрасть: [В]спала[в] князю ум по [о]хоті...; ...і своя миля [о]хоти...; І з [о]хоти юна кров а тей [з]рік... *Слово.* І до діла не я, до роботи не я, — з хлопцями погулять — то ж **охота** моя. *СУМ.* III. 80. Хто має силу з примусом боротись той робить завжди тільки по **охоті**. *ЛУ.* V. 28. ...увесь народ з **охотою** тоє учинив... *ЛС.* 67. 2) =полювання: ...там пан був, на **хоту** ходив. *ГУМ.* 114.

Храбрый, хоробрий, *прикм.* Хоробрий, сміливий. ...**храброму** Мсти-славу...; ...Ольгово **хороброе** гніздо...; ...**храбра** і млада князя...; ...**храбрії** русичі...; ...**храбрая** сердца...; ...із **храбра** тіла... *Слово.* **Храбри** — мощни, дужий, воєнни, мужний, валечний, богатир, сталий, гойний, хоробрий. *ПБ.* 144. Козацтво! лицарі Трояне! **Храбруй-те!** Наша, бач, бере! А за ним ідуть мало-мало не три тисячі, усе **хоробрії** товариші запорожці. *СУМ.* IV. 412.

Християни, *ім., заг. наз.* Люди, що сповідують християнську віру, переносно: руські (українські) люди. Поборає[м] за **христьяни** [ся]... *Слово.* Не статечная приязнь вовку з бараном, так **християнові** з бусурманом. *Номис.* 363(8097).

Худий, -а, -е, *прикм.* Слабкий, несприятливий, поганий. ...**худу** струю імія... *Слово.* **Худий** — слабкий, недостатній, поганий, підступний. *ПБ.* 145. На козака **худа** слава, що робить не вміє. *СУМ.* IV. 418. **Худо, худо** сиротою з дитям по чужих углах скитаться. *Перетик.* 35.

Хула, *ім. ж.* Неслава, ганьба, ганення. Уже знесе[а] ся **хула** на хвалу... *Слово.* **Хула** — блюзнірство, ганьба. *ПБ.* 145. Хвали нікому, а кров та сльози, та **хула, хула** всьому. *СУМ.* 11. XI. 172.

Цвілити, *дієсл.* Вціляти, сікти. ...Половецькую землю мечі **цвілити**... *Слово.* Де я мірю, там я **вцілю**; Дош **цвілит**. *СУМ.* IV. 369, 424.

Цвіт, *ім. ж.* Квіт. Уни[ї] [я]ша **цвіти** жалобою... *Слово.* Єдин **цвіт** не робить вінка. *Номис.* 253(5270). Доню моя, доню моя, **цвіте** мій рожевий. *СУМ.* IV. 425.

С Л О В Н И К - Д О В І Д Н И К

Чага, ім. ж. Рабиня. ...то би́ла би **чага** по ногаті... *Слово. Чага (чага-тай) — тюрк. простолюдна або дика дитина, дівчина; переносно — рабиня. Имя. 208; Словарь. 6. 144.* Тільки взяша полона множество, яко наповнитися до ізобилья і колодники, і **чагами**, і дітьми їх, і челядью, і скоти, і коньми... (Іпатіївський літопис за 1170 р.). *Срезн. III. ч. 2. 1467. Чагар — дикі густі лісові та кущові зарослі: Пустили гончих в чагарі. СУМ. IV. 443.*

Чаїца, ім. ж. Чайка, птах із родини сивкових. ...**чаїцями** на струях... *Слово. Вибираєцця, як чайка за море. Номис. 485(10964).*

Часто, присл. Швидко змінюючись. ...но **часто** врани [з]гряхнуть...; ...**часто** біди страда[в] [я]ше. *Слово. Затим вовк не линяє, що в кошару часто никає. Номис. 330(7208).*

Чему, присл. Чому. **Чему**, господине...; **Чему** мечеши... *Слово. Воли мої половії, чому не орете. СУМ. IV. 470.*

Черлений (червений), прикм. Червоний. ...на **черленії** щити; **Черлен** стяг...; ...під **черленими** щити... *Слово. А сам (опришок) такий черлений; Червене вино. СУМ. IV. 453, 458.*

Чернігів, ім., вл. наз. Назва міста. ...і града **Чернігова**...; ...уші закла-да[в] [я]ше в **Чернігові**...; ...а **Чернігов** нападстьми... *Слово. Чернігів — місто в колишній Сіверській Україні. Нині — центр Чернігівської області.*

Чернігівський, -а, -е, прикм. Приналежний Чернігову. ...**чернігівськи-ми** бил[л]ями... *Слово. ...князь чернігівський і інших знаємо... ССМ. II. 537. ...князь чернігівський... ССМ. II. 537.*

Чернядь, ім. ж. Качка, птах із родини качиних. ...**чернядьми** на ветрих. *Слово. Чернь, чернітка — качка-нирок. Жел. 1068; Шарл. 45. Чернядь або косак — чубата качка. Яворн. I. 383.*

Черпати, дієсл. Зачерпати. ...**черпахуть** мі синєє вино... *Слово. Черпати — зачерпати: Піди на річку зачерпни води. СУМ. II. 115; IV. 459.*

Чеп (чіп), ім. ч. Ціп. ...молотят **чепи** харалужними... *Слово. За ціп та на тік. Номис. 564(12854). Рушники чіпляють. СУМ. IV. 466. Острянин ...повипрягавши коні колеса до колес чепив. Тимч. II. 477. ...молот'іл'і цепам'і... ГЧЗ. 88.*

Чи, спол. Вказує умовну можливість дії. ...**чи** лі[м] вспіти було...; А **чи** диво ся братіє... *Слово. А може. Та чи ж повірять?; Чи вже б то пожаліли? СУМ. IV. 461.*

С Л О В Н И К - Д О В І Д Н И К

Чистий, -а, -е, прикм. Відкритий, вільний. ...поїха[в] по **чистому** полю.
Слово. Не сватай мене в **чистому** полю, а сватай мене в батьковім дому. *Перетик. 53.* Виїхав овін в **чистее** поле. *Костомаров. 79.*

Чілка (чолка, чулко), ім. ж. Різновид головного убору дівчини. ...черлена **чілка**, сребрено стружіє... *Слово.* **Чілка (чулко, чолка)** — головний убір засватаної дівчини: картонний обруч, обвитий стрічками, які звисають жмутком позаду. *СУМ. IV. 465, 477.*

Чоловік (человік, ч'ловік), ім. ч. Людина. ...віци **человіком** скрати[ї] [я]ша сь. *Слово.* Перелічив — аж сорок **чоловіка**. *СУМ. IV. 469.* Бив їеден старий **чловек**. *ЕМУР. IV. 4.* ...а в **человіка** нашого Радунца... *Гр. XIV. 25.* ...заледво знайшов в яком селі такого **человіка**, жеби не міл албо сам, албо син до войска йти... *ЛС. 57.*

Чорний, прикм. Темний насичений. ...ні тобі **чорний** ворон...; **чорния** тучя з моря їдут...; **чорна** земля під копити... *Слово.* **Чорний**, як гуси. *Номис. 381(8531).*

Чотири (4), числ. Числова міра. ...хотят прикрити **4-рі** соннца... *Слово.* Ішли ляхи на три шляхи, а татари на **чотирі**. *СУМ. IV. 473.*

Чрез, прийм. Через, през. ...**чрез** поля на гори...; ...меча времени **чрез** облаки...; ...**чрез** злато ожереліє... *Слово.* ...**чрез** Клепино границі... *Гр. XIV. 19.* **Через** темний ліс ясним соколом лети. *СУМ. IV. 455.* **Чрез** все житіє. *ПБ. 157.* ...каторіє **чрез** усю осень з оними міли потребу... *ЛС. 160.*

Чтити, дієсл. Шанувати, почитати. ...їщучи собі **чти**, а князю — слави; ...забув **чти** і живота... *Слово.* Ти мене не **чти**, а святі ікони **почти**; Тепер такі парубки, що нікого не **чтять** і самі не **чтяться**. *СУМ. IV. 473.*

Что (што), займ. Що. **Что** мі шумить? **Что** мі звенить? *Слово.* **Что=што=** що. *ПБ. 157.* А **что** князь Михайло на первом перемирьє... *Гр. XIV. 47.* ...ежелі запорожці **что** будут о том мовити... *ЛС. 88.* І **што** шьа, Боже, стало?... І потим, **що** зробилі ньаньо? *ЕМУР. IV. 98.*

Чужий, -а, -е, прикм. Не свій, сторонній. ...**чужі** руч'ї і струги... *Слово.* **Чужої** дитини не май за свою. *СУМ. IV. 476.*

Шарокань, ім., вл. наз. Ім'я половецького хана; міфічна істота, подoba змія. Можливо, від перс. **шараф** — слава, гідність та **хан** — князь, володар. *Имя. 203, 210.* ...леліют месьть **Шароканю**. *Слово.* **Шаркань** — персонаж української міфології, зміїоподібна істота: Бул їиден чловек і їидна жена, малі вони їидну дзівку, та їу **шаркань** укрat...; А там бий їиден **шаркань** зо шест головами... *ЕМУР. III. 140; IV. 55.*

С Л О В Н И К - Д О В І Д Н И К

Шелом (шолом), ім. ч. Шишак, мисюрка, залізна шапка, каска. ...під **шелом**и взлеліяні...; іспити **шеломом** Дону; ...**шелом**и оварськія...
Слово. Шеломок — назва поліської літньої шапки з товстого домашнього сукна у вигляді зрізаного конуса. *СУМ. IV. 491.*

Шеломання, ім. с. Вітання, биття чолом, шапкування. ...уже за **шеломян[н]ем** єси; ...уже не **шеломян[н]ем** єси. *Слово. Вдарили чолом* перед нашим столом; **Шапкування** — привітання: По мові сій **шапкую** вас, вітаю та й до домівок з миром одпускаю. *СУМ. IV. 468, 484.*

Шельвіра (шальвіра), ім. ч. Шахрай, крутій. ...і з **шельвіри**, і з топчак... *Слово. Отак шальвіра* забрав гроші, а роботи, як бачите, нема нічого. *СУМ. IV. 483.*

Шерешир, ім. ч. Шріт. ...живими **шерешир**и стріляти... *Слово. Шерешер (шереш)* — вияв безладу: **Шерешером (шерешом)** — безладно, як-небудь. *ГГ. 215. Шерет, шерех, шерешень, шерешінь* — дрібні безформені шматки льоду: **Шерешень** уже пішов по річці. *СУМ. IV. 492. Шарах* — швидкий безладний рух: Тоді люде **шарах**, так як ті овечки...; Мерці **шарах** у ями; Мій братік лучше стріляє: як **шарахне** в стадо гусей, так разом кількоро їх і вб'є. *СУМ. IV. 485.*

Шестикрилка, ім. ж. Епітет надприродної істоти — войовничого ангела. ...не худа гнізда **шестокрильці**... *Слово. Вбий шестикрилого*... змія; Вона — дванадцятикрилка, а я тільки **шестикрилка**; вона всім нам (відьмам) голова. *СУМ. IV. 493.*

Шизий, прикм. Сизий, сивий.. ...**шизим** орлом... *Слово. Перье мое, перье шизое! Словарь. VI. 182. Голуб сизий, голуб сизий, голубка сизійша. СУМ. IV. 118. Попод наш облачок шіва* лышка бежі...; ...голубе мой **шіві**... *ЕМУР. IV. 148, 246.*

Широкий, прикм. Просторий. ...чрез поля **широкая**... *Слово. Широкее* поле. *СУМ. IV. 496.*

Ширяти, дієсл. Просторо й вільно літати. ...яко сокол на вітрех **ширяся**... *Слово. Орлом сизокрилим літає, ширяє, аж небо блакитне широкими б'є. СУМ. IV. 497.*

Шум, ім. ч. Хвилювання вітру (в листі, траві). ...в **шумі** трава... *Слово. Шум* і гам іскристою хвилею зносився над товариством. *СУМ 11. XI. 561. Стави з шумливими* вербами. *СУМ. IV. 518.*

Шуміти, дієсл. Хвилюватися, подаючи тихі звуки. Что мі **шумить**? *Слово. Шумітиме* нагаєчка понад головою. *СУМ. IV. 518.*

С Л О В Н И К - Д О В І Д Н И К

Ще, присл. Поки що, ще раз. ...а **ще** й віща душа... *Слово*. Нехай своєю Україну я **ще** раз побачу, нехай **ще** раз послухаю, як те море грає. *СУМ. IV. 523.*

Щекот, ім. ч. Щебіт. ...**щекот** слав'їй успі[в]... *Слово*. **Щекіт** — щебіт, щебетання, цокотіння. *БН. 404.*

Щекотати, дієсл. Щебетати, цокотіти. ...аби ти сія полки **ущекотав**... *Слово*. **Щекотати** — щебетати, цокотіти. *БН. 404.* **Щекетать** — тихо гельготати. Гусі **щчекечуть**. *СПГ. 237.* Нема в саду соловейка, нема **щебетання**. *СУМ. IV. 523.*

Щит, ім. ч. Різновид зброї для захисту. ...на черленії **щити**. *Слово*. Возьми спис і **щит** у руки; скільки вже не **щитися**, а без долі нічого не поробиш. *СУМ. IV. 527.*

Юний, -а, -е, прикм. Молодий, активний. ...з [о]хоти **юна** кров... *Слово*. **Юний** — молодий. *ПБ. 159.* **Юний** — гарячий, запальний: Покиньте се дурне **юнацтво** і розійдіться по домах. *СУМ. IV. 531.*

Юноша, ім. ч. Юнак. ...**Юноші**-князю Ростиславу... *Слово*. Вийшов **юнак** із-за луку і долину переходе. *СУМ. IV. 531.* **Юноша** — парубок 20 літ або по деяких 16 літ. *ПБ. 159.*

Яко, присл. 1) =неначе, так як: ...**яко** вихр виторже[в]...; **яко** сокол на вітрех... *Слово*. ...і **яко** прадід наш цар великий Владимир...; ...**яко** пастир і отець наш... *Гр. XIV. 13; 21–22.*

Ярослав, ім. вл. наз., слов., календ.-христ. **Георгій (Юрій)**, нар. вар.: **Славко, Яресько, Юрко, Горисько, Журко**. ...старому **Ярославу**...; ...минула літа **Ярославля**...; ...давній великий **Ярослав**...; ...брата мого **Ярослава**...; ...**Ярославнин** глас слишит. *Слово*. **Ярославу** — дав. в. одн. тверд. гр., має закінч. -у(-ові). *УП. 108.*

Яр, прикм. Ярий, пристрасний. *Виступає в ролі епітета до імені*. **Яр-туре-Всеволоде!** *Слово*. Подай, сину, райські ключі, **яре** пекло одомкнути. *СУМ. IV. 541.* **Яр** — запальний. *ПБ. 161.*

Яруга, ім. ж. Яр, рівчак. ...вовци грозу всрожат по **яругам**...; Притопта[в] холми й **яруги**... *Слово*. По степових балках та **яругах**. *СУМ. IV. 543.*

Ятвяги, ім., збірн. Назва племені. ...Хинова, Литва, **Ятвязі**, Деремела. *Слово*. **Ятвяги** — давньопруське плем'я, етнічно близьке до литовців. Жили в т. зв. Судовії, між середн. течією р. Німан і верхів'ям р. Нарев. У 40–50-х рр. XII ст. були підкорені Галицько-Волинським князівством і Мазовією. *УРЕС. III. 729.*

ПРИМІТКИ

1. **Слово.** Згідно з давнім розумінням, Слово як символ, є передумовним джерелом зародження світобуття. Воно — першопричина. І як глагол — головний чинник світотворчого дійства. Згадаймо рядки із Святого письма: «Споконвіку бо є **Слово**, і **Слово** бо є у Бога, і Бог бо є **Слово** споконвіку у Бога». Євг. Ів. В українському весільному обряді «Словом» називається та його частина, в якій свати ведуть бесіду з батьками нареченої. Себто — передпочаток сватання. «...йак мало бути вісіле, то було **слово**, були старости йшле, а потому **слово**, а потому вже було вісіле, за тиждень, за дві ниділи, за тре потому вже робели то вісіле...» *ГУМ. 350*. Очевидно, що й київсько-руський автор виходив саме із такого розуміння, надаючи своєму твору назву «Слово». А отже й виконуватись воно мало перед початком якихось урочистостей чи обрядодійств. Назва «Слово» надавалась також багатьом окремим християнським проповідям та повчанням. У звичайному українському застіллі «слово» виголошують перед початком бесіди. В міщанському середовищі це — тост. Водночас автор називає свій твір «повістю» та «піснею».

2. **Полку.** Основне значення цього слова — одиниця військового об'єднання. За своїм походженням воно пов'язується з такими словами, як: **сполок, спілка, сполучати, сполом, ополчення**. За давнини, виходячи з міфологічних уявлень про світ, поняття: спілкуватися, сполучатися, поєднуватися часто ототожнювалися з поняттями змагання та боротьби. Так, синонімічно близьке до наведених слів: «валка» — боротьба, війна, бій, наступ, обоз. А споріднені з ним слова: «валити» — масово (сполчено) рухатися, іти вперед; «звалювати» — скупчувати; «валява» — множина, натовп *ЕСУМ. 326; СУМ. I. 124–125; II. 128*. Тому «Слово о полку...» — це не лише повісткування про військове об'єднання, а водночас і оповідь про військове змагання, боротьбу, битву, похід.

П Р И М І Т К И

3. **Ігоря сина Святославля, внука Ольгова.** Ігор — князь новгород-сіверський (1151–1202), син князя чернігівського Святослава Ольговича, онук князя чернігівського й тьмутароканського Олега Святославовича. З 1178 року почав княжити в Новгороді-Сіверському, а з 1198 — в Чернігові. У 1185 році організував похід на половців, який закінчився поразкою руського війська. Ця подія стала основою славетного давньоукраїнського твору «Слово о полку Ігоревім».
4. **Не ліпо лі[м].** В давній українській мові слово «ліпо» вживалося на ознаку таких понять, як: послідовно, слушне, пристойне, достойно, подобаюче, гарно *ПБ. 60*. В перекладі сучасною українською мовою ми використовуємо варіант «слушне». Частка «лім» є скороченим варіантом вивідного сполучника «ілім» (**ільм, лім, лі, алі, алім, ілем, лем, лим, леме, алем**) — але, тільки, лиш, лишень; в'язь, можливість, наявність. Утворюється цей сполучник із дієслівних форм: **іймати, ільмати**. Звідки: **іймем, ільмем, ймем, льмем, мем, маємо; ілімем, ілім, ілем, лем, лім, лі, лим**. *СУМ. II 198, 201; ЕСУМ. II. 296; III. 346*. У виданні 1800 року частка подається без свого закінчення «м». Ми його відтворюємо, подаючи в квадратних дужках.
5. **Б[и]яшет.** Тут і подібно далі по тексту — застаріла форма дієслова неозначеного (аориста) майбутнього часу третьої особи множини. Утворюється з основи та допоміжного дієслова «яти» — брати, вмішувати. Тому відтворюємо в квадратних дужках літеру «и»: **б[и]яшет. ЭДЦРЯ. 131**. Сучасна форма простого майбутнього часу «буде» є наслідком скорочення та ствердіння окремих звуків. Проте в розмовній мові зустрічаються також варіанти близькі до первісного словотвору. Наприклад: «**Буеш** у Києві — заходь». Київ; «...ну та як ти **буш** умирав, ти **буш мати** багато за собою начиння...» *ГУМ. 213*; «... уже хлеб пудіішоў, а як уже **буде** йон пудіішоў да буде ападать та ўже перекісне...» *ГЧЗ. 83*. У перекладі сучасною літературною мовою для відтворення форми перехідного майбутнього часу тут і далі використовуємо допоміжне дієслово «імати» — **бути має; бутиме**.
6. **Братіє** — братове, браття. Тут ідеться не за кровне (князі), а за духовне побратимство вояків, що здавна притаманне українській традиції. У такому вияві слово часто зустрічається в народних думах, баладах та піснях. «Ой не хочу, **браття**, рубля золотого, верніть мені мужа, мужа дорогого»; «Добре **братство** краще за багатство». *СУМ. I. 95*.

П Р И М І Т К И

- 7. Старими слови с'и** — старими словами суцими. В живій природі є цілий ряд об'єктів, явищ, понять, які існують і діють поза категоріями часу — неперебутньо й вичерпно весь період світобуття. Зокрема — Бог, життя, світло. До таких понять належить і живе слово. Слово як символ переймає людську свідомість і проявляє свою силу у трьох виявах: як акт людської думки, як об'єкт людського мислення та як засіб магічного впливу на існуюче світобуття. В останніх двох виявах (образ, асоціація, магічний знак) дія слова не обмежується часовими відмінами. В давніх писемних джерелах та фольклорі такі слова вважаються пророчими, істими або віщими. А їх глашатаїв називають пророками, вістунами або віщунами. Твори, у яких слово сприймається не буквально, а лише як образ чи асоціація, також вважаються пророчими або віщими. Згідно тогочасних граматичних правил вираз «**сы**» (**сыи, сьи**) — суто, сутий, суцый, істий, іс'ій зі знаком «**ы**» використовувався виключно на ознаку неперебутніх явищ, понять та віщих (пророчих) слів. *Генеалогія. 5; ПБ. 13, 130.*
- 8. По би[ва]линам.** Бивалина — бувальщина, билиця. В українській російській та білоруській мовах слово «билина» (былина) виступає лише з одним значенням — стебелина, бур'ян. Означення слова «былина» як героїчна пісня — вигадане, літературне. У перекладі сучасною літературною мовою використовуємо варіант «билиця».
- 9. Боян.** Кобзар, співець, бай, байкар, казкар, людина, що володіє даром образного бачення, музичним та поетичним даром, знає безліч казок, легенд, небилиць, історичних подій, знає сутність обрядів і звичаїв і вільно підносить у своїй думці.
- 10. Хот[ів] [я]ше.** Тут і подібно далі — застаріла форма дієслова перехідного минулого часу третьої особи однини. Утворюється з основи та допоміжного дієслова «яти». *ЕДЦРЯ. 131.*
- 11. Розтіка[в] [я]шет ся.** Тут і подібно далі по тексту — застаріла форма дієслова перехідного майбутнього часу третьої особи однини. Утворюється з основи та допоміжного дієслова. Сучасна форма — **розтічється**. *ЕДЦРЯ. 131.*
- 12. Мислю по древу.** Дерево міфопоетичний образ (архетип), що уособлює універсальну концепцію світобуття. Зустрічається практично у всіх народів світу. *МНМ. 398.* Слово «мисль» за давнини сприймалося багатозначно. І найперше виявляло ознаку діяльності душевної сили, а вже потім — думку як наслідок цієї діяль-

П Р И М І Т К И

ності. *ПБ. 66.* Боян як міфопоетичний співець спершу завжди поринав у глибини світобуття: «сірим вовком по землі, шизим орлом під облаки». Вовк образно уособлює низ дерева, а орел — його вершину. Третьою сутністю автором бачилась сама дійсність — Ігорів похід. Подібне двополярне осягнення буття у нього постає й у наступному зверненні до образу співця-бояна — «обаполи сего времени». Тому виправлення окремими дослідниками «мислю» на «мисю»(білкою) — недоречне. Воно зумовлюється законами логіко-понятійного, а не міфічного (асоціативно-образного) сприйняття і мислення.

13. **[С]по'мняшеть, пуца[в] [я]шеть.** Тут і подібно далі по тексту — застаріла форма дієслова перехідного майбутнього часу третьої особи однини. *ЕДЦРЯ. 131.*
14. **10 соколов на стадо лебедій.** Тут соколи — пальці рук бояна, а **лебеді (лебідки)** — струни музичного інструменту (кобзи, гуслів). Про що автор твору говорить далі, називаючи пальці (персти) віщими, а струни — живими.
15. **Старому Ярославу. Ярослав** — князь київський, син Володимира Святославовича, званий Мудрим (пом. 1054 р.).
16. **Храброму Мстиславу, і[й] же заріза[в] Редедю пред полки касожьскими.** Мстислав — князь Чернігівський і Тьмутороканський (пом. 1036), син Володимира Святославовича та брат Ярослава Мудрого. У 1022 році під час походу на плем'я касогів (північний Кавказ), у смертельному двобої переміг їхнього князя Редедю.
17. **Красному Романові Святославличу.** Роман Святославович — князь тьмутороканський, внук Ярослава Мудрого, син Святослава Ярославовича, брат Олега Святославовича — діда Ігоря. Вбитий половцями 1079 р.
18. **Рокота[ї] [я]ху.** Тут і подібно далі по тексту — застаріла форма перехідного минулого часу третьої особи множини. *ЕДЦРЯ. 132.* У перекладі сучасною літературною мовою вживаємо нормативне «л» — **рокотали.**
19. **Старого Владимира.** Володимир — князь київський, син Святослава (пом. 1015 р.). У 988 році прийняв від греків християнську віру. Церквою канонізований і віднесений до лику святих.

П Р И М І Т К И

- 20. На землю Половецькую.** Історичні половці кочували в причорноморських та приазовських степах у X–XI ст. н.е. Точного наукового обґрунтування їх походження на сьогодні немає.
- 21. По мислену древу.** Тобто концептуально не відходячи від традиційних основ давнього світогляду.
- 22. Обаполи сего времені.** Згідно принципів давнього світогляду, що є основою міфопоетичних творів (переказів, старин, дум, пісень, легенд), розвиток буття з усіма історичними подіями та явищами відбувається у тісному взаємозв'язку минулого, сучасного і майбутнього як єдиної течії часу. Цієї тенденції мусив дотримуватися і віщий боян як складач і виконавець таких творів. **Пол (пола)** — половина, бік, сторона. У перекладі сучасною літературною мовою використовуємо нормативне «обіруч».
- 23. Рица в тропу Трояню чрез поля на гори** — переносно: заглиблюючись у шляхи родоводу. Вираз «**у тропі (втропі)**» — услід, навздогін: Повернувся незабаром, а за їм **у тропі** лікар прибіг. *СУМ. IV. 287*; ...Хмельницький з войсками ішов **втропі** і, їх прогнавши, в Умані стал. *ЛС. 70*. Санскритське «**трияни**» — три шляхи спасіння, відтворення, саморуку. **Троян** — один із різновидів народних таночків. «Пустилась **трояна** приспівуючи» *СУМ. II. 288*. Трояном називають одну із народних забав із м'ячем: «...хто у краглі, хто у лозу, хто в **трояна**, хто в мету...» *Бодян. 63*. Суть цієї гри полягає у вдалому по черговому перекиданні м'яча двох учасників через третього, який перебуває посередині між ними. *Дзига. 440*. **Троян** — персонаж української міфології, що уособлює стихію рослинності. Міфологічно він переймає три світи (середовища): небо, землю і підземелля. Уособлюючи стихію рослинності, Троян наділяє їх трьома формами росту. *КМ. 138–141*.
- 24. Не буря соколи занесе[а] через поля широкая.** Тут автор наводить приклад, як мало б виглядати висвітлення реальних подій, пов'язаних з походом Ігоря у міфопоетичній традиції віщого бояна. Перший варіант традиційний. Цю традицію успадкували й продовжили складачі українських народних дум — кобзарі. Порівняймо початок думи «Буря на Чорному морі»: «Ой на Чорному морі, на білому камені, ой там сидить ясен **сокіл-білозірець...**» *Думи. 65*.
- 25. [Бу]галиці стади біжать к Дону великому** — стада ссавців. Імовірно, що це алегорія до збірної назви половецького війська як

П Р И М І Т К И

представників пастуших племен. Адже перед тим руських вояків названо соколами. У виданні 1800 року — «галиці стади». Галиця це також домашня птиця: качки, гуси, індики, кури — все, що галасує і гелгоче. На це вказує і народна приказка: «Не кидай палиці на чужі галиці — свою влучиш». *Шудря*. Для більшої виразності думки відтворюємо варіант «бугалиця».

26. Велесов внуче. Велес (Волос, Волох, Влес) — персонаж української міфології. Уособлював просторові межі та параметри критичних величин, з якими пов'язуються незворотні зміни процесів розвитку буття. За уявленням предків-язичників під його опікою перебувають скотарі, торговельники, поети, музики, знахарі *КМ. 18–24; ВБ. 49–84*. Тому боян як віщун і володар живого слова — внук Велеса.

27. Комоні ржуть за Сулою, звенить слава в Києві. Це другий можливий варіант подання подій, який передбачає більш реальне відтворення їх. Саме цей шлях і обирає автор «Слова». Проте, хоча він і відходить від цілковитої алегоричності викладу — казання, але водночас не цурається традиційної міфопоетики, зокрема і світоглядної моделі розвитку буття. Завдяки цьому «Слово о полку Ігоревім» стало своєрідним перехідним місточком між давньою міфічною та пізнішою реалістичною літературою.

28. Труби трубять в Новіграді. Тут мовиться про місто княжіння Ігоря нинішній Новгород-Сіверський на р. Десні. Звідси він вирушав у похід на половців. Збір до походу традиційно супроводжувався сурмами.

29. Стоять стязі в путивлі. Путивль — місто на р. Сеймі. Налезало до Новгород-Сіверського князівства. Але тут ідеться не про це місто, а про сторожове містечко чи вежу на околиці княжого Новгорода-Сіверського. Це був своєрідний контрольний пункт, звідки завжди починався будь-який військовий похід. За військовою традицією, що зберігалася і в українському козацькому війську, очолювати похід мають хорунжі. І тому, якщо «труби трубять в Новіграді», збираючи рать до походу, то хорунжі зі стягами на цю пору уже мають стояти на околиці міста в сторожовому путивлі. Характерно, що поблизу Новгорода-Сіверського і сьогодні є гора з назвою Путивля. Окрім того в Україні донині побутує давній звичай, за яким вояків, новобранців і будь-кого, хто рушає в дорогу, проводять до так званого **путівця**. **Путівець** — знакова місцина

П Р И М І Т К И

на околиці села, звідки починається шлях. Як правило, вона пов'язується з якоюсь певною прикметою: вежа, вітряк, могила, хрест, дерево. Останнім часом по Україні на околиці села стали встановлювати знакові хрести — як обереги. До такого місця за давнини виходили виглядати з далеких мандрів синів, мужів, наречених.

30. Ігор жде мила брата Всеволода. Всеволод Святославович — князь курський і трубчевський (бл. 1155–1196 р.), брат Ігоря.

31. Буй-тур-Всеволод. Тут автор використовує для емоційного підсилення войовничих рис князя додаткові імена-епітети. Епітет **буй** вказує на його молодечу нестримність, сміливість та відвагу. Подібно автор використовує імена-епітети, характеризуючи далі й інших князів.

32. А мої ті готові, осідлані у Курська напереді. Цей вираз стверджує попередньо сказане про давню традицію проводити військо до обумовленого «путівля»(путівця). Адже посідлані коні стоять попереду Курська.

33. Тогда Ігор взрі[в] на світлоє солнце. Тут мовиться про сонячне затемнення, що сталося 1 травня 1185 року. На думку окремих дослідників пам'ятки ця частина тексту від «Тогда Ігор...» до «шеломом Дону» під час переписування оригіналу, внаслідок переплутання сторінок, опинилась не на своєму місці. З урахуванням цієї думки ми і розмістили її саме тут.

34. Копіє приломити кінець поля Половецького — переносно: викликати на бій супротивника; вступити у двобій. Ритуал ломання списа (меча, шпаги) за давнім звичаєм є викликом супротивників.

35. А любо іспити шеломом Дону. Зачерпнути шоломом води з річки після бою є знаком перемоги у двобої. Згідно давнього звичаю жінка після злюбу має ритуально подати чоловікові кухоль води.

36. Див кличет [в]верху древа. **Див** — персонаж української міфології, що вособлює темні сили природи; володар пільми, дощу, холоду тощо *КМ. 84–89*. Провісниками Дива вважаються птахи: пугач, одуд, сич, сова. «Коли над хатою пугає пугач або сич — біду віщує і найпаче пожежу» *Номис. 583(13405)*.

37. Волзі, і Поморію, і Посулію, і Сурожу, і Корсуню. Тут перераховуються землі, що їх населяли різні чужорідні племена. Зокрема — на берегах річки Волги, в узбережжі Азовського та Чорного морів,

П Р И М І Т К И

понад річкою Сулою, поблизу міста Сурож (нині — Судак) та міста Корсунь (нині — околиці Севастополя) у Криму.

- 38. Тьматороканський бовван.** Тьматорокань — місто на Таманському півострові, що в X–XI ст. належало до володіння Чернігівських князів як окреме князівство. На його околиці стояли велетенські статуї вавілоно-асірійських божеств Астарті (Іштар) та Санерга, споруджених у III ст. до н.е. *Слово. 52.* Можливо, що саме про них і йдеться в даному контексті твору.
- 39. Р[око]ці[ть], лебеді** — переносно: речіть(говоріть), струни. У виданні 1800 року подано в скороченому вигляді — «рци». Тут автор відступає від основної оповіді і звертається до «живих струн», що їх він образно називає лебідками. Це свідчення того, що «Слово» виконувалось у супроводі музичного інструменту.
- 40. Вовци грозу всрожат** — переносно: нагнітають(накопичують) темну силу; чинять підступи, брідоту, тяжбу.
- 41. Лисиці брешут на черленії щити** — переносно: віщують невдачу, ганьбу.
- 42. Уже за шеломян[н]ем єси** — уже за шапкуванням ти. Шелом (шолом) — шапка із домашнього сукна у вигляді зрізаного конуса. *СУМ. IV. 491.* Переносно — уже прощаєшся з нами. За давнім українським звичаєм, вітаючись або прощаючись, знімають головний убір — шапкують. «Первий чоловік у громаді, котрому всі шапкували й поважали *СУМ. IV. 485.* Тому у перекладі сучасною літературною мовою використовуємо варіант «шапкувати».
- 43. Разсушась стрілами** — розсипавшись стрілами. Тут маємо випадок подвійного семантичного навантаження на слово. **Розсоха** — розгалуження, місце де відбувається розтікання напрямків руху. *СУМ. IV. 58.* **Суша** — простір на землі. Звідки: **розсушуватись** — розпросторюватись, розсипатися.
- 44. Черлен стяг, біла хорюгов; черлена чілка, сребрено стружіє.** Тут автор нарочито поєднав різні символи, що світоглядно поєднують військову битву з весіллям, яке в народній обрядовості постає як бій двох родів, де свати — вояки. Так, слово «стяг» донині в українських говорах вживається лише на ознаку військового, державного чи громадського символу. «Усе живе, усе правдиве, усе чесне і до діла гаряче збиратиметься навкруги свого славетного **стягу**». *СУМ. IV. 224.* Натомість слово «корогва»

П Р И М І Т К И

(корогов) частіше виступає в означенні атрибуту релігійного чи обрядового, зокрема — весільного дійства. «І на **корогов** до церкви двісті подарую»; Біля червоної **корогви** казились п'яненські молодичі». *СУМ. II. 3.* І тому вираз «черлен стяг» мовить про військову відвагу, здатність пролити кров на полі бою; «біла хоругов» — про чистоту та цнотливість нареченої. Чілка — головний убір засватаної дівчини: картонний обруч, обвитий стрічками, які звисають жмутком позаду. *СУМ. IV. 477.*

45. Ольгово хороброе гніздо. Всі чотири князі, що брали участь у поході: Ігор, його брат Всеволод, син Ігоря Володимир та племінник Святослав Олегович були нащадками Олега Святославовича. Тобто — з одного родового гнізда.

46. Гзак... Кончак — половецькі хани.

47. Хотят прикрити 4 солнца — переносно: затьмарити (погубити) чотирьох князів учасників походу.

48. Уже не шеломян[н]ем еси — переносно: уже не вітаєшся з нами.

49. Се вітри, Стрибожі внуці. Стрибог — персонаж української міфології. За уявленням предків-язичників Стрибог постає як уособлення напрямку дії стихійних сил природи. Він — правітець і володар земних вітрів. *КМ. 66–72; ВБ. 130–145.*

50. Руськия полки одступи[ї] [я]ша — руські полки зупинилися, стали в оборону, підготувалися до бою. **Одступати (відступати)** — відходити, зупинятися, ставати в оборону, заявляти незгоду. ...і сам старший Цюрура зо всіма козаками **отступил** Шеремета ж і до войска гетмана свого Хмелницького зо всіма козаками прихилився... *ЛС. 83.* Слуги **відступили** назад. *СУМ. I. 230.*

51. Одступи[ї] [я]ша, прегороди[ї] [я]ша, прегради[ї] [я]ша. Тут і подібно далі по тексту — застаріла форма дієслова неозначеного (аориста) минулого часу третьої особи множини. *ЕДЦРЯ. 131.*

52. Діти бісові. Це один із характерних лайливих епітетів українців від давнини і до сьогодні. Зокрема: **бісів син, бісів батько, бісові діти, бісова худоба, бісова тіснота** і т.ін. «Не йди туди, **бісів сину**, де голота п'є». *СУМ. I. 69.*

53. Стоїши... прищеси... гремлеши. Тут і подібно далі по тексту — застаріла форма дієслова теперішнього часу другої особи однини. Утворюється з іменної основи та дієслова «**яти**». Неозначена фор-

П Р И М І Т К И

ма: сто-яти; **приск-яти**; **грім-яти** (грім-ляти). Друга особа однини: **сто-еси** (єши, їши); **приск-еси** (прищ-єши); **грім-еси** (єши, лєши). *ЕДЦРЯ. 120.*

54. Мечі харалужними — мечами крицевими. Криця — сталь, що очищається під час гарту лужним розчином. **Харити** — чистити. «Всі птиці **харили** кирничку, та й кані казали». *СУМ. IV. 387.* **Луг** — розчин для очищення металів. Лужним розчином з допомогою розжареного каміння та заліза відбілюють також полотно. «У понеділок не можна **лугу** спускати». *СУМ. II. 379.* Слово «харалуга» автор використовує також для відтворення образу вогненного виру, полум'я битви: «...ваю храбрії сердца в жестоцем **харалугузі** скована...» Отже, **харалужний** меч — це такий, що випалений у вогні й очищений лужним розчином.

55. Шеломи оварські. Тут автор ототожнює половців із аварами (обрами) — тюркомовними племенами, що у VI ст. прийшли з Азії в Європу і створили на узбережжі Чорного моря та середньому Дунаї державу — каганат. У VIII–IX ст. вони були розбиті франками та угорцями і в подальшому асимільовані. Про що існує приказка: «Зникли, як обри».

56. І своєї милої [о]хоти — красної Глібовни. Ольга Глібівна — дружина князя Всеволода Святославовича, дочка Гліба Юрійовича (за українською родовідною термінологією — **Глібівна**), внучка Юрія Долгорукого.

57. Звичай і обичай. За давнини (а в деяких місцях і досі) поняття: **звичай** та **обичай** не були однозначними. **Звичай** розумівся як закон, що складає норми поведінки людини у ставленні до самої себе та свого роду. Інше його означення — **норов**, що відповідає російському — **нрав**. «А я такий **звичай** маю, що по повній випиваю». *СУМ. II. 130.* **Обичай** навпаки — складає норми поведінки людини у ставленні до інших людей, до суспільства й природи. «Да поїдем у той край, де хороший **обичай**»; «Не позичай, — злий **обичай**: як віддає, то ще й лає». *СУМ. III. 9.*

58. Були вічі (січі?) Трояні. У виданні 1800 року — «били вічі». Проте, «віче» — це лише збір, рада. Імовірно, що тут маємо справу з помилкою переписувачів або видавців. Отже — **січі**. **Січ** — насичення військових сил (підрозділів, полків), подібно до того як полк — військове з'єднання(скупчення, сполчення). І тому далі автор, продовжуючи попередню думку, мовить: «...були полци Ол'гові».

П Р И М І Т К И

Памво Беринда тлумачить слово «січ» як «поражка» (ПБ. 131), тобто — рада (поєднання, насичення думок). **Поражати** — радити, поражатися — радитися. Моя матінко, моя порадонько! Та хто ж мене поражатиме, як ви поражали»; «Кого ж ми будем **поражатися**, кого ж ми будем питатися». СУМ. III. 342. Трояні січі (Троїстий військовий союз) відомі були в часи правління Ярослава. Вони відзначалися злагодою. А полки Олегові, що згадуються наступне, навпаки — характеризують час міжусобних війн. Через це далі автор називає його Гориславичем.

59. **Давній великий Ярослав** — імовірно, Ярослав Мудрий.
60. **Син Всеволож а Владимир** — імовірно, Володимир Мономах. Тут сполучник «а» виступає з означенням: та(да, ой да) Цим він підтримує ритмомелодику і одночасно й підсилює авторитет Володимира Мономаха як визначного історичного й державного мужа.
61. **Бориса же Вячеславлича**. Борис Вячеславович — внук Ярослава Мудрого, союзник Олега Святославовича. Загинув у 1078 році в битві під Черніговом на річці Канін (нині — Замглай, права притока Десни).
62. **На Каніну зелену паполому пост[ели]ла** — переносно: смертну постіль (зелений килим) постелила. Каня — персонаж української міфології, що вособлює світову безодню, котра поглинає душу покійника (КМ. — С. 90–92). Слово «каня» вживається також на означення, баюри, болота. А річка **Канін** (нині — Замглай), на березі якої загинув Борис Вячеславович, відзначається болотистістю. За легендою вона заболотилася через вдовине прокляття. Можливо, що звідси і її давня назва — така, що поглинає, мов **Каня**. **Паполома** — покривало або килим, що його традиційно постеляють під домовину покійника в обряді поховання. Зелена **паполома** на р. **Канін**, як образ, асоціюється із зеленим килимом трави, що на нього, імовірно, упав забитий князь Борис Вячеславович у битві на Нежатиній Ниві під Черніговом.
63. **З тої же Каяли Святополк повелія[в] отця свого**. Святополків батько Ізяслав Ярославович загинув 1078 року в тій же битві, що й Борис Вячеславович біля річки Канін. Однак автор говорить, що Святополк «повеліяв отця свого» з тієї ж самої Каяли. Це ще одне красномовне підтвердження того, що Каяла у «Слові» найперше — річка горя і спокути, річка каяття. Слово «**повеліяв**» означає святочно, бережно повіз чи поніс, ніби заколисуючи (леліючи). **Велією**

П Р И М І Т К И

- (вилією) в народі називають особливо святочний час. **Велія (Вилія)** — день та навечір'я перед Різдвом. «...пирид Різдвом на **Вилію...**». ГУМ. 384.
64. **Междю угорськими іноходьці.** Тут ідеться про особливу породу гірських (угорських) коней, які дуже плавно рухаються, ступаючи одночасно то обома правими, то обома лівими ногами — **однохідно**. Їх використовували для перевезення поранених і хворих.
65. **Погиба[а] [я]шетъ жизнь Даждь-Божа внука. Даждь-Бог** — персонаж української міфології, що вособлює стихію первісного буття природи, зокрема — ранкового сонця. КМ. 25–34; ВБ. 85–100.
66. **Би[ї] [я]ша ся, [в]падо[ї] [я]ша** — застаріла форма дієслова неозначеного (аориста) минулого часу третьої особи множини. ЕДЦРЯ. 131.
67. **Ту[т] ся брата розлучи[ї]-ста.** Згідно літопису, Ігор, побачивши, що наймане збірне військо ковуїв почало тікати з поля бою, віддалився від своєї дружини і помчав повертати їх назад. Тут його перехопили половці й узяли в полон.
68. **Розлучиї-ста (розлучили-ста).** Тут і подібно далі по тексті — застаріла форма дієслова перехідного минулого часу третьої особи двоїни. ЕДЦРЯ. 132. Ей не **билісте**, ей не будете... ЕМУР. IV. 57.
69. **Свати попої[ї] [я]ша.** Тут — образна асоціація: міфопоетично обряд весілля бачиться як бій двох родів, де свати — вояки. Чаркування символізує січу, вино — кров. Перев'язування сватів — ознака замирення або взяття в полон.
70. **Невеселая година... [в] пустині силу прикрила** — переносно: в степу на безлюдді тяжкий сум оповив(прикрив) руське військо.
71. **Встала Обида. Обида** — персонаж української міфології, що уособлює стихію смутку і жури.
72. **На землю Трояню.** Земля **Трояні** — Руська земля. **Троян** — персонаж української міфології (див. прим. 21).
73. **Плещучи, убуді[а] жирня времена** — переносно: повернула часи непорозумінь та незгод, внутрішніх суперечок, що виникали на ґрунті боротьби за першість, попри загальний достаток. У таких випадках у народі кажуть: «Із **жиру** бісяться». Слово жирувати використовується в кількох значеннях: 1) добувати їжу 2) жити в достатку 3) бешкетувати, пустувати сваволити.

П Р И М І Т К И

- 74. За ним кликну[ть] Карна і Ж'ля. Карна і Желя** — персонажі української міфології, що втілюють стихію поховальної жалоби. Згідно міфологічних уявлень, **Карна і Желя** — невід'ємні учасники поховального обряду (*КМ. — С. 90, 92*).
- 75. Смагу мечючи в пламні[м] розі** — переносно: кидаючи на душі тяжку печаль і горе. **Смага** — пал. **Полум'яний ріг** — міфологічний атрибут божеств Карни і Желі.
- 76. Ёмля[ї] [я]ху дань по білі од двора** — збирали данину по сувою полотна від двору. В народі вибілене полотно називають «**біль**». За давнини, та й нині обрядово, білене полотно (**біль**) є своєрідною мірою розрахунку, плати. Зокрема — придане (данина за наречену, віно). Традиційно сувої біленого полотна зберігаються в скринях. Про це переказують народні оповідачі: «...парать його і **білять**, пізніши його скручують, звивають і кладут у, кажут у скриню і туди дочки **винують**, сини **винують** тими ж полутнами, **звоями...**» *ГУМ. 213*. Про дарування тканиною **біллю** згадують і давні літописні джерела: «Многі дасть дари брату своєму: златом, серебром, і порти різнолічними, і конми, и оружіємъ, аксамити і паволоками, и **білюю**». *Слово. 111*. Біль, як різновид тканини, згадується в давніх писемних джерелах також поряд з іншими коштовними тканинами: Повелів Володимир, ріжучи, паволоки, орниці, **біль**, розметати народу. *Срезн. Т. II., ч. 1. 706*. А також поряд із шкіркою білки — вивериці: Козаре їмахуть (дань) на Поляне... їмаху по **білі** і вивериці тако от дима. *Срезн. Т. ч. 1. 217*. Отже, думка про те, що «біль» у «Слові» — зимова шкірка білки (вивериці) прийнята бути не може.
- 77. Отец їх Святослав** — князь київський Святослав Всеволодович, що доводився двоюрідним братом Ігорю і Всеволоду (*пом. 1194 р.*). Отцем автор називає його на ознаку духовної вищості.
- 78. А поганого Кобяка. Кобяк** — половецький хан. Під час походу на половці 1183 року Святослав Всеволодович захопив у полон хана і привіз до Києва.
- 79. На кровати тисові[й]** — на ліжку тисовому. **Тис** — цінне дерево твердої породи. Тисову деревину (т.зв. червоне дерево) використовують у меблевій промисловості. Тисова кровать згадується в українському фольклорі. «В коморонці **кроватьонька тесова**, на **краватонці** периночка пухова». *СУМ. II. 310*.
- 80. А сама[ї]ю опусто[ї] [я]ша в путини желізні.** Тут ідеться про полон князів. І відповідно — заковування їх у кайдани. Тож здавалося

П Р И М І Т К И

правомірно було б виправити в тексті «**опустої яша**» на «**опутаї яша**». Тим більше, що далі автор вживає саме це слово: «...сокольця **опутаєві[м]** красною дівицею». А проте, слово «**путина**» вживається на означення діжки для квашення молока та приготування овечого сиру: Молоко в **путині** жовкне і кисне. *СУМ* 11. VIII. 403. Садити полоненого в **путину** означало упокорити його, принизити честь. **Опустити в путину**: морально — похоронити. Як зачали Бондарівну у гроб **опускати**, ой то казав пан Каневський ще жалібніш грати. *СУМ*. III. 61. Водночас слово «**опуст**» означає річкову греблю, шлюзи: Стали коло ставу напувати худобу; дивляться, на **опусті** ходить якийсь пан. *СУМ*. III. 61. Звідки, опустовати також означає заковувати в кайдани.

81. Два сонця померко[ї]-ста, оба багрянї стовпа погасо[ї]-ста і з нима молодая місяця: [Ігор'їй Володимир], Олег'їй] Святослав. Тут ідеться про полон князів руських. Два сонця — це Ігор і Всеволод. А молодії місяці — Ігорів син Володимир та його племінник Святослав. «Два **місяці** ясних — два парубки красних». *Русалка*. 86. У виданні 1800 року вираз «Ігор'їй Володимир» пропущено. Можливо через нерозуміння переписувачів. А вираз «олегысвятъслав» (**Олег'їй** Святослав) дослідники прочитували як два імені: Олег і Святослав. Це створило так зване темне місце в «Слові». Пояснюється це також незнанням давньої української традиції. Згідно її правил, неодружений юнак не вважається повноцінною самотійною особою. Він приналежний до родини батьків або опекунів. А тому не може називатися по батькові. У нашому випадку: Святославом Ольговичем та Володимиром Ігоровичем. А лише як приналежний: Олегів Святослав та Ігорів Володимир.

82. Готські красні діви,.. звоня руським златом, поют время Бусово. Готи — племена східних германців. На початку н.е. жили на південному узбережжі Балтійського моря та в пониззі Вісли. У III ст. просунулись у Північне Причорномор'я, захопили ряд античних міст. У IV ст. вони були витіснені гунами. Невелика частина готів залишилася в Криму та поблизу Тьмутароканя. Там вони змішалися з місцевими племенами. Похід Ігоря загрожував і готам, тому вони раділи з поразки Ігорового війська. А награбоване руське золото, можливо через торгові зв'язки, очевидно потрапило і до готів. Щодо **бусових часів**, то на думку багатьох дослідників тут ідеться про поразку антського (протоукраїнського) князя **Буса** (**Бузя, Божа, Бооза**) від готського короля Вінтаря у 375 році н.е.

П Р И М І Т К И

Вінітар стратив князя Божа, розіп'явши його на горі під Києвом. Тож імовірно готські діви оспівують цю перемогу над антами.

- 83. Леліють месь Шароканю.** Половецький хан **Шарукань** кілька разів програвав битву з русовичами. У 1106 році половці на чолі з **Шаруканем** та Боняком були повністю розбиті, а **Шарукань** ледь не потрапив у полон. Поразка Ігоря надала можливість його внукові Кончаку помститися за минулі поразки діда. В українській міфопоетиці **Шарукань (Шаркань)** — ім'я супротивного духа, Змія. То ж тут, імовірно, як і з річкою Каяла, ім'я історичної особи узагальнюється до образу міфологічного: руси — **Дажбожі** внуки, а половці — внуки чи діти **Шаруканя**, бісові діти. Про що й мовиться далі в тексті твору.
- 84. О, мої синовця: Ігорю і Всеволоде!** Ігор і Всеволод доводились київському князю Святославу двоюрідними братами. Але на ознаку своєї духовної вищості він їх називає синовцями.
- 85. Брата мого Ярослава.** Тут ідеться про чернігівського князя **Ярослава Всеволодовича**, який доводився рідним братом Святославу. Учасні у поході він не брав, а лише виділив Ігорю допоміжну дружину, зібрану з так званих ковуїв.
- 86. З черніговськими билями: з могуті, і з та[с]трани, і з шельвіри, і з топчаки, і з ревуги, і з ольбери** — переносно: з чернігівським набрідом (голитьбою, гуляками, служниками, потолоччю, босотою). Тобто — непрофесійним військом. **Билля** — бур'ян. «Ой, Васильку сиди в биллю, а я в черемшині». *СУМ. І. 56.* ...листієм і биліаном в чресла препоясан; ...сбирааше биліє і то їдаше; **биля, биль** — князівський посланець, джура, служник: Кур скоро послал **биля** свого; Убієн бисть **биліі** своїми; ...прежніє твої **билі** у Ростовских владик служили. *Срезн. І. ч. 1. 203.* А далі автор подає розмаїття синонімів, що характеризують представників цього війська. **Могут (мугут)** — мугир, грубіян, незугарний, незграбний. **Тастран** — торбешник, жебрак. **Шельвіра (шальвіра)** — шахрай, крутий. **Топчак (тупак, тупиця, тупіяка, тупець, тюпа)** — незграбна, невміла, недорозвинена, малорухома людина. **Ревуга (рева, ревун, ревунець)** — крикун, пустомеля, плакса. **Ольбер (любар, любас, гульбер, гультяй, гольтяй, гуляка, гульвіса, гультіпака, гольтіпака, гольтяпака)** — ледащо, напівжебрак, шалопай, джигун. У Київському літописі все це збірне військо Ярослава Всеволодовича названо **ковуями** або чорними людьми. Тобто — простолюдом. Памво Беринда корінь «**ковъ**» подає як одну з ознак звади,

П Р И М І Т К И

бунту, чвар, руїни. **Ковник** — зводця, бунтівник. *ПБ. 53, 54.* Князі руські, за висловом автора «Слова», самі на себе «**крамолу ковали**». У селі Хибалівці на Чернігівщині **кавуями** називають хлопців-бешкетників, непутних, волоцюг. **Ковеня (кавеня)** — коцюба, ковінька. *СПГ. 87.* **Кавний** — брудний, незугарний: «Ой Олена прибілена, Васирина **кавна**, а Марічка пишна чічка, бо то любка здавна». *СУМ. II. 205.* Отже, **билля** та **ковуї** є словами синонімами.

87. Коли сокол в митех биваєт — за М. В. Шарелманем вираз «в митех» означає період линьби молодого птаха і досягнення ним статеві зрілості, що характеризується його високою активністю та відвагою. *Шарл. Из коментаря. 112.*

88. Сі у Рим[ові] кричат під шаблями половецькими, а Володимир — під ранами. Тут ідеться про події, що сталися після поразки Ігоря. Хан Кончак напав на Переяслав. Однак перемоги не здобув. На зворотному шляху він захопив місто Римів і зруйнував його. А переяславський князь Володимир Глібович (пом. 1187 р.) під час оборони міста був тяжко поранений.

89. Великий княже Всеволоде! Тут ідеться про володимиро-суздальського князя **Всеволода Юрійовича**, сина Юрія Долгорукого, внука Володимира Мономаха (пом. 1212 р.).

90. Живими шерешери стріляти — стріляти чимось на кшталт шроту чи картечі. Називаючи **шерешери** живими, очевидно, автор порівнює ефект дії цієї зброї з нападом живих шершнів.

91. [З] удалими сини Глібові. Тут мовиться про синів Гліба Ростиславовича, рязанських князів Романа та Ігоря.

92. Ти, буй-Рюриче і Давиде! Рюрик (пом. 1215 р.) та Давид (пом. 1197 р.) — чернігівський та смоленський князі, сини Ростислава Мстиславовича, внуки Мстислава Володимировича, правнуки Володимира Мономаха. Були войовничої вдачі.

93. Галички[й] Осмомисле-Ярославе! Ярослав Осмомисл (30-ті рр. XII ст. – 1. 10. 1187 р.) — князь галицький, син Володимира, тесть князя Ігоря, батько Ярославни. Прізвисько Осмомисл вказувало на його гострий розум та прозорливість.

94. А ти, буй-Романе і Мстиславе! Роман — князь галицький та волинський, син київського князя Мстислава Ізяславовича (пом. 1205 р.). Мстислав — імовірно, князь пересопницький, що брав участь у походах Романа.

П Р И М І Т К И

- 95. Хинова, Литва, Ятвязі, Деремела** — назви північно-східних (Хинова), та північно-західних племен (Литва, Ятвязь і Деремела).
- 96. Ольговичі** — нащадки князя Олега Гориславовича, учасники походу на Ігоря.
- 97. Ингвар і Всеволод, і всі три Мстиславичі.** Тут ідеться про волинських князів, синів луцького князя Ярослава Ізяславовича (Ингвар і Всеволод) та трьох їхніх двоюрідних братів: Романа, Святослава і Всеволода, синів київського князя Мстислава Ізяславовича.
- 98. Не худа гнізда шестокрильці** — переносно: не слабкого роду соколиного. Соколине крило має три частини в оперенні. Звідси він — шестикрилець, воїн і вісник Дажбога.
- 99. Загородіте Полю ворота** — переносно: зупиніть нашістья половців.
- 100. Ізяслав син Васильків** — внук полоцького князя Всеслава.
- 101. Брата Брячяслава, ні другого — Всеволода.** Тут ідеться про братів полоцького князя Ізяслава Васильковичів — Брячислава та Всеволода. Літопис згадує лише одного Брячислава Васильковича.
- 102. Ярославе і всі внуці Всеславлі.** Тут ідеться про нащадків полоцького князя Всеслава Брячиславовича.
- 103. На седьмім віці Трояні[м].** Тут, імовірно, йдеться про міфічний перебіг часу язичницького бога Трояна, який уособлював стихію рослинності (*КМ. 138–141*), в асоціації з троїстим військовим союзом — Троянь, що існував ще за Ярослава Мудрого.
- 104. Верже[в] Всеслав жребій о дівицю собі любу.** Дослідники вважають, що тут ідеться про полоцького князя Всеслава Брячиславовича (пом. 1101 р.), правнука великого князя Володимира Святославовича. **Дівиця** — переносно: Київ, де Всеслав, скориставшись повстанням киян 1068 р. проти князя Ізяслава, на короткий час захопив стольний Київ. Він зайняв київський престол після того, як, обманув повсталих киян обіцянкою видати їм зброю і коней. І ті випустили Всеслава з ув'язнення.
- 105. Утро[м] же — воззни[в] стри[й]ку си, одтвори[в] врата Новограду** — ранком же здійняв (пробудив у могилі) дядька, захопив Новгород. У виданні 1800 року — «утрь же воззни стрикусы». Стрийком Всеславу доводився Ярослав Мудрий, що заповідав усім

П Р И М І Т К И

жити в мирі і злагоді, аби не загубити землю батьків своїх. У 1060 році брати Ярославовичі — Ізяслав, Святослав і Всеволод відродили троїстий союз Троянь як військове об'єднання руських земель навколо трьох основних князівств: Київського (Ізяслав), Чернігівського (Святослав), Переяславського (Всеволод). Таке об'єднання, як ми вже згадували, існувало за Ярослава Мудрого після укладання ним миру із чернігівським князем Мстиславом. Про січі Трояні та літа Ярославові автор говорить у попередньому розділі. Тут же мовиться про Всеслава, що того ж 1060 року разом із Ізяславом, Святославом та Всеволодом ходив походом на торків. Але 1067 року «на сьомім віці (автор ототожнює слова «вік» і «рік») Троянім», підняв рать у Полоцьку і силою захопив Новгород — «одтворив ворота». Тим самим порушив усталений мир. Брати Ярославовичі виступили проти Всеслава і перемогли його на річці Немизі. Далі було замирення й цілування хреста в яке Всеслав повірив. Унаслідок він потрапив до поруба-темниці. Про всі ці історичні події автор і мовить, доповнюючи їх поетичними асоціаціями у світлі особливої химерності Всеслава, що був «народжений від волхвування у сорочці».

- 106. На Немизі снопи стелют головами. Немига** — невелика річка, що колись протікала поблизу Мінська в Білорусі. Тут у 1067 році сини Ярослава — Ізяслав, Святослав і Всеволод — розгромили у битві Всеслава. Наведена поетична асоціація із «Слова» перегукується в сучасній народній пісні «Ой у лісі березовім», що її наспівав для тріо «Золоті ключі» Іван Миколайчук. «Лежать трупи, **як ті снопи**, по усім роздоллі, лишилися, zostалися могили по полі». Воістину душа народу безсмертна!
- 107. Дориск[ув]а[в] [я]ше до кур — Тьмутороканя** — добігав до співу півнів у місто Тьмуторокань.
- 108. Великому Хорсові вовком путь п'рериск[ув]а[в] [я]ше.** Хорс — персонаж української міфології, вособлює стихію призахідного та нічного сонця. Тут ідеться про особливу (химерну) здатність Всеслава перевтілюватись у вовка і ін.
- 109. В Полотську позвони[ї] [я]ша заутренюю рано у святия Софеї колоколи. А он в Києві звін слиша[в], аще й віща душа в друзі[м] тілі.** Тут, як і попередньо, ідеться про природність здатність Всеслава перевтілюватись та чути й бачити на відстані. Коли він сидів у в'язниці-порубі в Києві, то в Полотську за нього молилися полотчани і він ті молитви в Києві чув. Імовірно, що Все-

П Р И М І Т К И

слав мав своїх союзників у Тмуторокані, куди 1064 року разом з онуком Ярослава Ростиславом утікли новгородські воєводи Порей і Вишата. Тож, сидючи у київському порубі, він міг сподіватися також на допомогу із Тмуторокані.

- 110. Того старого Владимира.** Тут згадується київський князь Володимир Святославович, що все життя боровся за зміцнення державних основ Київської Русі.
- 111. Се 'го бо нині ста[ї] [я]ша стязі Рюрикові, а друзії — Двидові.** Рюрик і Давид Ростиславовичі — нащадки Володимира, тому їх стяги автор вважає Володимировими.
- 112. На Дунаї [ся] Ярославнин глас слишит.** Ярославна — дружина князя Ігоря Святославовича. Її християнське ім'я — Єфросинія. Але вона — дочка князя Ярослава Володимировича (Осмомисла). Тому, згідно української родовідної термінології, автор називає її Ярославною. **Дунай** — загальна назва річки. Водночас річку **Десну**, на березі якої розташоване місто Новгород-Сіверський, в народі переносно також називають **Дунаєм**. *СГУ. 168.*
- 113. Ярославна рано плачет в путивлі.** Тут, як і попередньо, йдеться про сторожеве містечко на придеснянському пагорбі поблизу Новгорода-Сіверського.
- 114. Личи спряже[в]** — обличчя обпалив. У виданні 1800 року — «лучи съпряже». Очевидно, переписувачі й видавці не врахували тої обставини, що старослов'янське «у» могло читатися також як «и». Російські перекладачі, не розуміючи значення українських слів, тлумачать це місце як покороблення луків сонцем: «жаждою им луки согнул»; «луки расслабило зноем». *Слово. 363, 382.*
- 115. Тугою їм тіли затче[в]** — переносно: надмірно засмутив. Тут «туга» асоціюється із ниткою півми, що нею затикаються тіла руських воїв. Подібний образ зустрічається в поезії російського поета Сергея Єсеніна. «**Выткался** над озером алый свет зари». У виданні 1800 року — «тули спряже». Як і попередньо, не враховано, що старослов'янська літера «у» може одночасно читатися і як «и». Окрім того, слово «туло»(тулуб) вживалося на ознаку змертвілого тіла. «Не тобі вже сиру землю **тулами** стелити, не тобі вже вражу кровцю ратищем точити». *Русалка. 115.* Тому перекладачі тлумачать це місце як спорожнення чи заткання тугою сагайдаків.

П Р И М І Т К И

- 116. Овлур** — ім'я половця, що допоміг Ігорю втекти з полону й сам утік до країни Русь. Християнські варіанти цього імені Лавр (Лаврентій, Іларій, Іларіон). Розмовні українські — Лавро, Лаврін, Лаврик, Ларик. В Іпатіївському літописі — Лаворъ.
- 117. Юноші-князю Ростиславу затвори[а] дні при темні[м] березі.** Тут мовиться про те, як переяславський князь Ростислав Всеволодович (онук Ярослава Мудрого та брат Володимира Мономаха) навесні 1093 року після бою, утікаючи від переслідування половцями, разом з Володимиром Мономахом рушили з військом убрид через річку Стугну. Якраз була повінь. Під час утечі 22-х річний Ростислав був поранений і втопився у її гирлі. У виданні 1800 року — «уношу». Тут на початку слова «у» вжито замість «ю», що часто трапляється в старослов'янських пам'ятках. А остання літера «у» має читатися як «и».
- 118. Сокольца опутаєві[м] красною дівицею.** Тут сокоlecь — син князя Ігоря Володимир. Потрапивши до половецького полону, він одружився з дочкою хана Кончака. Але 1187 року разом з нею та дитиною втік на Русь.
- 119. Рек боян і ходина** — мовив боян і ходина (ходак, ходник, ходільник, клопотальник). Таким було покликання традиційного співця: славити минуле та клопотатися (ходити) перед Богом за краще майбутнє, за вдалі походи князя. А ще — вдовольняти князівські прихоті (бажання).
- 120. Дівиці поют на дунаї.** Тут, як і попередньо, дунай — загальна назва річки (водоймища). За якою, імовірно, бачиться річка Десна побіля Новгорода-Сіверського.
- 121. Ігор ідет по Боричеву к святій Богородиці Пирогощей.** Боричев узвіз пролягав від міста Кия через Поділ до Дніпра. Нині збереглась верхня частина його як вулиця в Києві. У церкві на Подолі (збудована неподалік Боричевого узвозу 1131–1136 рр.) знаходилась ікона Божої матері «Пирогоща», привезена з Константинополя. Її назва, імовірно, пов'язувалась з язичницьким богом гостинності Пирогостом. За середньовіччя вона була громадським осередком киян. Нині церква відбудована.
- 122. Амінь** — істинно, незмінно, безкінечно, навіки вічно. Цим словом закінчувались усі релігійні та інші давні твори.

СПИСОК бібліографічних скорочень

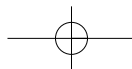
- БН — Білецький-Носенко П. П. Словник української мови. — К., 1966.
- Бодян — Українські народні пісні в записах Осипа та Федора Бодянських. — К., 1978.
- ВБ — Ткач Микола. Володимирові боги: міфологічний зміст та систематизація головних персонажів язичницького культу. — К., 2002.
- ВГ — Волинські грамоти XVI ст. — К., 1995.
- ВК — Вулиці Києва. Довідник / Упорядн. А. В. Кудрицький, Л. А. Пономаренко, О. О. Різник. — К., 1995.
- ВМ — Великий молитовник. — К.: Воскресіння, 1992.
- ВП — Весільні пісні / Упоряд. М. М. Шубравська. — К., 1988.
- ГГ — Гуцульські говірки. Короткий словник. — Львів, 1997.
- Генеалогія — Ткач М. М. Генеалогія слова. — К., 2004.
- Граб. — Грабовський Віктор. Осмисленість буття... / ж. "Київ", 2005, № 6. — С. 17.
- Гр. XIV — Грамоти XIV ст. / Упоряд., вступ. ст. та прим. М. М. Пешак, К., 1974.
- ГС — Смотрицький Мелетій. Граматіки славенския правилное синтагма. Факсимільне видання "Граматики" 1619 року. — К., 1978.
- ГУМ — Говори української мови. Збірник текстів. — К., 1977.
- ГЧЗ — Говірки чорнобильської зони. Тексти. К., 1996.
- Даль — Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка. В четырех томах. — М., 1999(СПб., 1882).
- Дзига — Дзига. Українські дитячі й молодечі ігри та розваги / Укладачі: В. І. Семеренський, П. Г. Черемський. — Харків, 1999.
- Думи — Народні думи, пісні, балади. — К., 1970.
- ЭДЦРЯ — Этимология древняго церковнославянскаго и русскаго языка, Е. Белявскаго. — Москва, 1880.
- ЕМУР — Гнатюк Володимир. Етнографічні матеріали з Угорської Руси. Інтегральне фототипічне видання з "Етнографічного збірника" Наукового товариства ім. Шевченка, тт. IX, XXIX, XXX, XLVI, XLVII, XLIX. У п'яти томах. Головн. ред. Дюра Лятяк. — Нови Сад: "Руске слово", 1986.
- ЕСЛГНПР — Етимологічний словник літописних географічних назв в Південній Русі / Відп. ред. О. С. Стрижак. — К: Наукова думка, 1985.
- ЕСУМ — Етимологічний словник української мови. — Т. 1, К., 1982. — Т. 2, К., 1985. — Т. 3, К., 1989.
- Євг. Ів — Євангелія від св. Івана // Біблія або книги святого письма старого і нового заповіту.
- Жел. — Желехівський Є., Недільський С. Малорусько-німецький словар. — Т. 1 — 2. — Львів, 1886.

П Р И М І Т К И

- Замовляння — Ви, зорі-зориці...: Укр. нар. магіч. поезія: (Замовляння) / Упоряд. М. Г. Василенка, Т. М. Шевчук. — К., 1991.
- ЗЗ — Закувала зозуленька. Антологія української народної творчості: Пісні, прислів'я, загадки, скоромовки / Упоряд. Н. С. Шумада. — К., 1989.
- Знойко — Знойко О. П. Міфи Київської землі та події стародавні. — К., 1989.
- Имя — Гафуров Алим. Имя и история. Об именах арабов, персов, таджиков и тюрков. Словарь. — Москва, 1987.
- Київ — Почуте в місті Києві.
- КМ — Ткач Микола, Данилевська Надія. Клечальний міст. Джерела української міфології. — К., 1995.
- Костомаров — Костомаров М. І. Слов'янська міфологія. Вибрані праці з фольклористики й літературознавства. — К., 1994.
- Коцюб — Коцюбинський Михайло. Фата Моргана.
- ЛРКн — Лохвицька ратушна книга другої половини ХУІІ ст. Збірник актових документів. — К., 1986.
- ЛС — Літопис самовидця. — К., 1971.
- ЛУ — Леся Українка. Зібрання творів у дванадцяти томах. — К., 1975 — 1979.
- Макишин — Почуте в с.Макишині, Городнянського району, Чернігівської області.
- МНМ — Мифы народов мира. Энциклопедия в двух томах. — М., 1991, 1992.
- МШ — Шевченко Михайло. Подорож нічним Дніпром / ж. "Дніпро", 1980, № 3—4. — С. 19—20.
- НД — Данилевська Надія. У вічному продовженні. — К., 2004.
- Негода — Негода Микола. Пісня: "Степом, степом...". Музика: А. Пашкевича.
- Новіков — Новиков Н. В. Образы восточнославянской волшебной сказки. — Ленинград, 1974.
- Отрошко Степан — Отрошко Степан. "Серце моє не мовчи" / г. "Літературна Україна", № 23 від 22.06.2006 р.
- Номис — Українські приказки, прислів'я і таке інше. Уклав М. Номис / Упоряд., приміт. та вступ. ст. М. М. Пазяка. — К., 1993.
- ПБ — Лексикон словеноросійський Памви Беринди / Підгот.тексту і вступ. ст. В. В. Німчук. — К., 1961.
- ПБС — Ткач Микола. Пахощі Боянових слів. — К., 1996.
- Перетик — Данилевська Надія, Ткач Микола. Перетик. Фольклорно-етнографічний портрет українського села. — К., 2000.
- Пісні — Як ви умирали // І скажемо правду в очі всім. Пісні української національно-визвольної боротьби. — Дрогобич, 1990. — С. 5.
- Потебня — Потебня А. А. Слово о полку Игореве. — Харьков, 1914.
- ПСРЛ — Полное собрание русских летописей. — Москва, 1962. Сем томов.
- РУС — Російсько-український словник. — К., 1979.
- Русалка — Русалка Дністровая. Фольклорно-літературний альманах "Руської трійці". — К., 1987.

П Р И М І Т К И

- СГУ — Словник гідронімів України. — К., 1979.
- Словарь — Виноградова В. Л. Словарь-справочник "Слова о полку Игореве". — Т. 1 - 6. — Ленинград, 1965 — 1984.
- Слово — Факсимільне відтворення першого видання "Слова о полку Ігоревім" 1800 р. // Слово о полку Игореве, М., 1988.
- Сосенко — Сосенко Ксенофонт. Культурно-історична постать староукраїнських свят Різдва і Щедрого вечера / Репринтне видання. — К., 1994.
- СПГ — Лисенко П. С. Словник поліських говорів. — К., 1974.
- Срезн. — Срезневский И. И. Словарь древнерусского языка. Репринт. изд. — М., 1989.
- ССМ — Словник староукраїнської мови XIV — XV ст. у двох томах. — Т. 1, К., 1977. — Т. 2, 1978.
- СУМ — Словарь української мови. Упорядкував з додатком вланого матеріалу Борис Грінченко. В чотирьох томах. Фототипічне видання, К., 1996.
- СУМ 11 — Словник української мови. В 11-ти томах. — К., 1970 — 1980.
- СХРС — Толстой И. И. Сербскохорватско- русский словарь. Москва, 1982.
- Тимч. — Тимченко Є. К. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV—XVI ст. У 2-х кн. / Упоряд., підгот., ред. Німчук В. В., Лиса Г. І. — К.-Нью-Йорк, 2002, 2003.
- УНПП — Українські народні прислів'я та приказки. — К., 1961.
- УП — Український правопис. — К., 1993.
- УРЕС — Український радянський енциклопедичний словник. В трьох томах. — Т. 1, К., 1986. — Т. 2 — 3, К., 1987.
- Фасмер Макс — Этимологический словарь русского языка. В 4-х томах. — М., т. II, 1986; т. IV, 1987.
- Чернігівщина — Почуте на Чернігівщині.
- Чуб — Труды этнографическо-статистической экспедиции в западно-русский край, снаряженной И. Р. Географическим Обществом. Юго-западный отдел. "Материалы и исследования, собранные д. чл. П. П. Чубинским". СПб., 1872—1878.
- Шарл — Шарлемань Микола. Словник зоологічної номенклатури. Назви птахів. — К., 1927.
- Шарл., Татарко — Шарлемань М., Татарко К. Словник зоологічної номенклатури. Назви хребетних тварин. — К., 1927.
- Шарл. Из коментаря — Шарлемань Н. В. Из реального комментария к "Слову о полку Игореве" // ТОДРА. 1948. Т. 6. С. 111 — 124.
- Шудря — Почуте від письменника Миколи Шудрі.
- Щедр — Щедрівки. Колядки. Віншівки. — К., 1968.
- ЯГ — Народные песни Галицкой и Угорской Руси, собранные Я. Ф. Головацким. — Москва, 1878.
- Яворн. — Яворницький Д. І. Словник української мови. — Катеринослав, 1920.
- Ящур — Ящуржинський Хр. Культ хліба в українських колядках // Киевская старина, 1894 (43).

Зміст

ВІЩЕ СЛОВО КНЯЖОЇ ДОБИ	3
ПАХОЩІ БОЯНОВИХ СЛІВ	10
СЛОВО О ПОЛКУ ІГОРЕВІМ (Реконструкція за виданням 1800 року)	19
ПЛАЧ ЯРОСЛАВНИ	43
СЛОВО О ПОЛКУ ІГОРЕВІМ (Віршований переклад сучасною літературною українською мовою)	47
СЛОВО О ПЛЪКУ ИГОРЕВІ, ИГОРЯ СЫНА СВЯТЬСЛАВЛЯ, ВНУКА ОЛЬГОВА (Фотокопія видання 1800 року)	71
СЛОВНИК-ДОВІДНИК «Слова о полку Ігоревім» у контексті українських писемних джерел, зразків фольклору та говірок	111
ПРИМІТКИ	201
СПИСОК бібліографічних скорочень	221

